

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΝΗΠΙΑΓΩΓΩΝ
ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΑΛΩΝ ΤΕΧΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΟΥ
ΔΙΔΡΥΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«Δημιουργική Γραφή στην Εκπαίδευση»

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
«Το ποντιακό ζήτημα στο σύγχρονο ελληνικό ιστορικό μυθιστόρημα»

Φοιτήτρια: Αμανατίδου Αναστασία
Επιβλέπων: Θανάσης Β. Κούγκουλος
Επίκουρος Καθηγητής Σημειωτικής, Λογοτεχνικής Ανάλυσης και Πολιτισμικής
Ερμηνείας
Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης

Κέρκυρα, 2023

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΝΗΠΙΑΓΩΓΩΝ
ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΑΛΩΝ ΤΕΧΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΟΥ
ΔΙΔΡΥΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«Δημιουργική Γραφή στην Εκπαίδευση»

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
«Το ποντιακό ζήτημα στο σύγχρονο ελληνικό ιστορικό μυθιστόρημα»

Φοιτήτρια: Αμανατίδου Αναστασία

Επιβλέπων: Θανάσης Β. Κούγκουλος

**Επίκουρος Καθηγητής Σημειωτικής, Λογοτεχνικής Ανάλυσης και Πολιτισμικής
Ερμηνείας**

Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης

Εξεταστική Επιτροπή: Βακάλη Άννα

Κωτόπουλος Τριαντάφυλλος

Κέρκυρα, 2023

Ευχαριστίες

Με την ολοκλήρωση της εργασίας αυτής θα ήθελα να ευχαριστήσω τον επόπτη μου, κύριο Θανάση Κούγκουλο, για την πολύτιμη καθοδήγηση και βοήθεια που μου προσέφερε καθ' όλη τη διάρκεια εκπόνησής της. Επίσης, θέλω να ευχαριστήσω την κυρία Άννα Βακάλη και τον κύριο Τριαντάφυλλο Κωτόπουλο για το ταξίδι στον κόσμο της δημιουργικής γραφής.

Ευχαριστώ θερμά τον κύριο Ευστάθιο Αμαραντίδη, πρόεδρο και χοροδιδάσκαλο της Οργάνωσης Ποντίων Νομού Καστοριάς, για τη βοήθειά του στους ποντιακούς διαλόγους του δημιουργικού μέρους της εργασίας, όπως και την κυρία Ελένη Γερούση, γενική γραμματέα του Συνδέσμου Φιλολόγων Κοζάνης, για την άμεση ανταπόκριση και επικοινωνία.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ.....	7
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	9
Α΄ ΜΕΡΟΣ: ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ	
1.1 Λογοτεχνία και Ιστορία: μια διερεύνηση της σχέσης τους	12
1.2 Το ιστορικό μυθιστόρημα.....	15
1.2.1 Το ιστορικό μυθιστόρημα μέσα στον χρόνο.....	15
1.2.2 Τα χαρακτηριστικά του ιστορικού μυθιστορήματος.....	16
1.3 Εικονολογία: Ο Τούρκος στην ελληνική λογοτεχνία.....	18
 ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ	
2.1 Η αναγνώριση της γενοκτονίας των Ποντίων.....	20
2.2 Το ιστορικό πλαίσιο.....	21
2.3 Το πολιτικό πλαίσιο.....	25
2.4 Το κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο.....	28
 ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: ΠΟΝΤΙΑΚΟ ΖΗΤΗΜΑ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑ	
3.1 Η λογοτεχνία του τραύματος.....	32
3.2 Συγγραφείς και έργα.....	33
 ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: ΤΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΤΗΣ ΓΕΝΟΚΤΟΝΙΑΣ	
4.1 Εκτοπισμοί.....	40
4.1.1 Αμισός.....	40
4.1.2 Λοιπές αναφορές εκτοπισμών.....	42
4.1.3 Η περίπτωση της Έθελ Τόμσον.....	43
4.2 Τάγματα εργασίας.....	44
4.3 Το αντάρτικο.....	46
4.4 Απαγχονισμοί φυγόστρατων.....	48
4.5 Διωγμοί.....	49
4.6 Τα δικαστήρια ανεξαρτησίας.....	51
4.7 Η Δημοκρατία του Πόντου.....	52
4.7.1 Οι Πόντιοι της Διασποράς. Ο Κωνσταντίνος Κωνσταντινίδης.....	52
4.7.2 Ελευθέριος Βενιζέλος και Μητροπολίτης Χρύσανθος.....	54

4.7.3 Τα «πρόσωπα» του ανεξάρτητου κράτους.....	56
4.8 Η γενοκτονία ως όρος.....	57
4.9 Συμπέρασμα.....	58

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5: ΟΙ ΕΥΘΥΝΕΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΞΕΝΩΝ ΔΥΝΑΜΕΩΝ

5.1 Γερμανοί και Γενοκτονία.....	60
5.2 Η βοήθεια των Συμμάχων.....	61
5.3 Ελλάδα και «Δημοκρατία του Πόντου».....	62
5.4 Συμπέρασμα.....	64

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6: Η ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΑ ΠΟΝΤΙΟΥ

6.1 Ζητήματα θρησκευτικής πίστης.....	66
6.1.1 Οι Κρυπτοχριστιανοί: ορισμοί και ιστορικά στοιχεία.....	66
6.1.1.1 Τέλεση θρησκευτικών καθηκόντων.....	69
6.1.1.2 Η ψυχοσύνθεση των κρυπτοχριστιανών.....	72
6.1.2 Εκφάνσεις της χριστιανικής λατρευτικής ζωής του Έλληνα Πόντιου.....	73
6.1.2.1 Ομολογία πίστης.....	76
6.1.2.2 Τα τρία ιστορικά μοναστήρια του Πόντου.....	77
6.2 Ο ρόλος της μουσικής.....	78
6.2.1 Η ποντιακή μουσική στην καθημερινή ζωή.....	78
6.2.2 Ο χορός «Πυρρίχιος».....	82
6.3 Η ελληνική γλώσσα.....	83
6.4 Εικόνα ανάπτυξης των Ελλήνων του Πόντου.....	85
6.5 Χαρακτηριστικά γνωρίσματα των Ποντίων.....	87
6.6 Συμπέρασμα.....	89

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7: Η ΕΙΚΟΝΑ ΤΟΥ ΤΟΥΡΚΟΥ: ΦΙΛΟΣ Η΄ ΑΝΤΙΠΑΛΟΣ

7.1 Συμβίωση: οι ευτυχημένες μέρες.....	91
7.2 Ο αρνητικός συλλογικός Τούρκος.....	94
7.3 Ο Τούρκος ως μυθοπλαστικός χαρακτήρας.....	98
7.3.1 <i>Το Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα</i>	98
7.3.2 <i>Χαλαμονή</i>	100
7.3.3 <i>Οι Φύλακες της Ανατολίας</i>	102
7.3.4 <i>Το Κόκκινο Ποτάμι</i>	104

7.4 Κοινωνική και μορφωτική κατάσταση του Τούρκου.....	105
7.5 Δυσαρέσκεια για την ανάπτυξη των Ελλήνων.....	107
7.6 Συμπέρασμα.....	107
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8: ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	110
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	113
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ.....	120
Β΄ ΜΕΡΟΣ: ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΚΟ	
Εισαγωγή.....	122
«Να πιάσω τον ουρανό».....	123

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα εργασία, που εκπονήθηκε στο πλαίσιο του ΔΠΜΣ «Δημιουργική Γραφή στην Εκπαίδευση», έχει ως αντικείμενό της τη μελέτη της κριτικής στάσης του σύγχρονου ελληνικού ιστορικού μυθιστορήματος, που αναφέρεται στον ποντιακό ελληνισμό, απέναντι στην επίσημη ιστοριογραφία. Τα ιστορικά μυθιστορήματα που επιλέχθηκαν για την εκπόνηση της εργασίας είναι τα εξής: *Το Κόκκινο Ποτάμι* (1998) του Χ. Τσιρκινίδη, *Οι Φύλακες της Ανατολίας* (2005) του Π. Λαμπαρδή, *Το Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα* (2014) της Σ. Θεοδωρίδου και η *Χαλαμονή* (2017) του Α. Παυλίδη. Αρχικά, παρουσιάζεται το θεωρητικό υπόβαθρο, το οποίο περιλαμβάνει την εξέταση της σχέσης λογοτεχνίας – ιστορίας, τον προσδιορισμό του ιστορικού μυθιστορήματος ως λογοτεχνικό είδος και τη σύνδεσή του με το ποντιακό ζήτημα, όπως και την παράθεση της θεωρίας της εικονολογίας. Επίσης, παρατίθεται συνοπτικά το ιστορικό, πολιτικό, κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο της χρονικής περιόδου που εξετάζεται, αναφορικά με τον ποντιακό ελληνισμό. Στο κύριο μέρος της εργασίας πραγματοποιείται μια συγκριτική μελέτη ανάμεσα στην επίσημη ιστοριογραφία και τον λόγο των επιλεγμένων ιστορικών μυθιστορημάτων. Οι θεματικοί άξονες που διερευνώνται αφορούν τα γεγονότα της γενοκτονίας των Ελλήνων του Πόντου με τις πολιτικές τους προεκτάσεις την περίοδο 1914-1923, τις ευθύνες της Ελλάδας και των Ξένων Δυνάμεων, την αναζήτηση της ταυτότητας του Εμείς και του Άλλου. Τέλος, το δημιουργικό μέρος της εργασίας αποτελείται από ένα ολιγοσέλιδο διήγημα, εμπνευσμένο από τους εξεταζόμενους θεματικούς άξονες.

Λέξεις κλειδιά: ιστορικό μυθιστόρημα, ποντιακός ελληνισμός, γενοκτονία των Ποντίων, ταυτότητα του Έλληνα Πόντιου, εικόνα του Τούρκου

ABSTRACT

The present paper, conducted within the framework of the Inter-institutional Master's Programme "Creative Writing in Education," aims to study the critical stance of contemporary greek historical novel concerning the Pontic Hellenism in relation to official historiography. The selected historical novels for this research are as follows: *The Red River* (1998) by X. Tsirkinidis, *The Guardians of Anatolia* (2005) by P. Lampardis, *The Girl from Samsunda* (2014) by S. Theodoridou, and *Destruction* (2017) by A. Pavlidis. Initially, the theoretical background is presented, which includes the examination of the relationship between literature and history, the definition of historical fiction as a literary genre and its connection to the Pontic issue, along with the presentation of the theory of iconology. Furthermore, a concise overview of the historical, political, and socio-cultural context of the examined time period concerning Pontic Hellenism is provided. The main part of the paper comprises a comparative study between official historiography and the historical discourse of the selected historical novels. The thematic axes investigated include the events of the Pontian Greek genocide and their political ramifications during the period 1914-1923, the responsibilities of Greece and Foreign Powers, as well as the exploration of the identity of "Us" and the "Other." Finally, the creative section of the paper consists of a short story inspired by the examined thematic axes.

Keywords: historical fiction, Pontic Hellenism, Pontian Greek genocide, identity of the Pontic Greek, image of the Turk

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Αφορμή για την εκπόνηση της παρούσας εργασίας στάθηκε η αυξανόμενη παραγωγή ιστορικών μυθιστορημάτων με κεντρικό θέμα τον ποντιακό ελληνισμό που παρατηρείται τα τελευταία χρόνια. Το ιστορικό μυθιστόρημα είναι το κατ' εξοχήν λογοτεχνικό είδος που διαπραγματεύεται ιστορικά γεγονότα, κατά κύριο λόγο οδυνηρά, που σημαδεύουν και διαμορφώνουν την ελληνική πραγματικότητα. Κι ενώ η νεοελληνική γραμματεία μας έχει παραδώσει πλήθος λογοτεχνικών έργων -και των αντίστοιχων μελετών τους- που αφορούν την Ιωνία και τη Μικρασιατική Καταστροφή, ο Πόντος δεν αποτελεί αντικείμενο ανάλογης προσοχής. Παράλληλα, είναι κοινός τόπος ότι ο ποντιακός ελληνισμός και τα ιστορικά του συμφραζόμενα δεν ανήκουν στις κεντρικές θεματικές διδασκαλίας σε σχολεία και πανεπιστήμια.

Παρ' όλα αυτά, ιδιαίτερα την τελευταία δεκαετία το ιστορικό μυθιστόρημα αναδεικνύει τον ποντιακό ελληνισμό ως ένα από τα θέματά του και τον εισάγει στη σύγχρονη λογοτεχνική σκηνή. Αδιαμφισβήτητα, η αναγνώριση της γενοκτονίας των Ποντίων από την ελληνική Βουλή το 1994 θέτει σε κίνηση την πένα των συγγραφέων. Η ελληνική παρουσία στον ιστορικό Πόντο, τα σύνορα του οποίου εκτείνονται βόρεια από τα παράλια της Μαύρης Θάλασσας έως τα Ποντικά όρη στα νότια, ενώ δυτικά από την περιοχή της Σινώπης έως τα σημερινά τουρκογεωργιανά σύνορα στα ανατολικά, χρονολογείται από τον 8ο π. Χ. αιώνα και φτάνει στο τέλος της το 1924 με την υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών, όπως ορίζει η συνθήκη της Λωζάνης.¹ Η συνθήκη αυτή αποτελεί τον επίλογο των πολεμικών συρράξεων που διαμορφώνουν τα σύνορα της σύγχρονης Τουρκίας. Με την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, στα πλαίσια της τουρκικής εθνοκάθαρσης, της μετατροπής, δηλαδή, του πολυεθνικού οθωμανικού κράτους σε αμιγώς τουρκικό, εφαρμόζεται το σχέδιο εξόντωσης των χριστιανικών πληθυσμών, συμπεριλαμβανομένων και των Ελλήνων του Πόντου.

Η λογοτεχνική παραγωγή των τελευταίων χρόνων έχει στρέψει το ενδιαφέρον της στα δεινά που βίωσε ο ποντιακός ελληνισμός. Τι θέλει, λοιπόν, να μας πει το σύγχρονο ιστορικό μυθιστόρημα που αναφέρεται στον ποντιακό ελληνισμό; Τι είδους διάλογο ανοίγει με την Ιστορία; Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι η διερεύνηση της στάσης του ιστορικού μυθιστορήματος απέναντι στην επίσημη ιστοριογραφία, η αναζήτηση της πρόθεσης του, η ανάδειξη της κριτικής του παρουσίας, η ανακάλυψη της ιδεολογίας του.

¹ Σ. Μαυρίδης, «Ταντότητα των Ελλήνων του Πόντου», *Εγκυκλοπαίδεια του Ποντιακού Ελληνισμού*, Τόμ. 10, Θεσσαλονίκη 2007: Μαλλιάρης Παιδεία, σσ. 131-147

Η φύση του παραπάνω ερωτήματος καθιστά απαραίτητη τη μελέτη των ιστορικών δεδομένων επί του θέματος, όπως παρουσιάζονται στην επίσημη ιστορία, ώστε να είναι δυνατή η σύγκριση τους με τους θεματικούς άξονες που επιλέγουν να παρουσιάσουν τα ιστορικά μυθιστορήματα. Για τον σκοπό αυτό προβαίνουμε σε βιβλιογραφική ανασκόπηση, η οποία επικεντρώνεται κατά κύριο λόγο σε εκλαϊκευτικές πηγές πληροφόρησης, ώστε παράλληλα, να οριοθετηθεί η εικόνα, η αίσθηση που έχει διαμορφώσει ο μέσος Έλληνας αναγνώστης. Έτσι, τον κύριο κορμό των ιστορικών πηγών αποτελούν περιοδικά-ένθετα εφημερίδων, η *Εγκυκλοπαίδεια του Ποντιακού Ελληνισμού*, το σχολικό εγχειρίδιο Ιστορίας Κατεύθυνσης της Γ' Λυκείου και η μελέτη *Η Γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου* του ευρέως γνωστού καθηγητή Κ. Φωτιάδη, που ασχολείται με τον ποντιακό ελληνισμό.

Αντίστοιχα, από την πλευρά της μυθιστοριογραφίας επιλέγονται προς διερεύνηση τέσσερα ιστορικά μυθιστορήματα: *Το Κόκκινο Ποτάμι* (1998) του Χ. Τσιρκινίδη, *Οι Φύλακες της Ανατολίας* (2005) του Π. Λαμπαρδή, *Το κορίτσι απ' τη Σαμψούντα* (2014) της Σ. Θεοδωρίδου και η *Χαλαμονή* (2017) του Α. Παυλίδη. Οι άξονες που μας έχουν οδηγήσει στην συγκεκριμένη επιλογή είναι η λογοτεχνική πραγμάτευση μιας κοινής ιστορικής περιόδου και κοινών γεγονότων, όπως και η παράλληλη αναπαράσταση ταυτοτήτων του Εμείς και του Άλλου. Ταυτόχρονα, η επιλογή αυτή καλύπτει το χρονικό εύρος των τριών δεκαετιών (ως προς τις χρονολογίες έκδοσης) από την αναγνώριση της γενοκτονίας των Ποντίων, η οποία θεωρείται σημείο-σταθμός για την εκπόνηση της παρούσας εργασίας.

Στην παρούσα εργασία ο όρος «ποντιακό ζήτημα» αναφέρεται στα γεγονότα των διωγμών του ποντιακού ελληνισμού και στις προσπάθειες αυτοδιάθεσης του Πόντου, όπως και στις πολιτικές τους προεκτάσεις την περίοδο 1914 - 1923. Ταυτόχρονα, περιλαμβάνει την αναζήτηση της εικόνας του Εμείς και του Άλλου, τη διερεύνηση του δίπολου Έλληνα Πόντιου - Τούρκου και των μεταξύ τους σχέσεων.

Η δομή της εργασίας είναι η εξής: στο Α' μέρος παρουσιάζεται το θεωρητικό υπόβαθρο, που περιλαμβάνει τη διερεύνηση της στενής σχέσης της λογοτεχνίας με την ιστορία και τα θεωρητικά για το ιστορικό μυθιστόρημα και την εικονολογία. Επίσης, γίνεται μια συνοπτική παρουσίαση του ιστορικού και πολιτικού πλαισίου της συγκεκριμένης περιόδου, όπως και του πολιτισμικού πλαισίου σχετικά με τον ποντιακό ελληνισμό. Στη συνέχεια πραγματοποιείται μια συγκριτική μελέτη, ένας διάλογος ανάμεσα στην επίσημη ιστοριογραφία και τον λόγο των μυθιστορημάτων. Αποτελείται από τέσσερις άξονες: οι δύο πρώτοι αφορούν τα γεγονότα της γενοκτονίας με τα πολιτικά τους συμφραζόμενα και τις ευθύνες της Ελλάδας και των ξένων δυνάμεων, ενώ ο τρίτος κι ο τέταρτος διαπραγματεύονται ζητήματα ταυτότητας του Εμείς και του Άλλου. Το Β' μέρος αποτελεί το

παραγωγικό-δημιουργικό μέρος της εργασίας. Πρόκειται για τη συγγραφή ενός διηγήματος, εμπνευσμένο από τους εξεταζόμενους θεματικούς άξονες.

Α΄ ΜΕΡΟΣ: ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ

1.1 Λογοτεχνία και Ιστορία: μια διερεύνηση της σχέσης τους

Σύμφωνα με τον Μουλλάς² υπάρχουν δύο ιστορικές πραγματικότητες:

Η πρώτη είναι η βιωμένη και βιωματική ιστορική πραγματικότητα· η πραγματικότητα της εμπειρίας μας· [...] Η δεύτερη πραγματικότητα, αόριστη και θολή συνήθως, υπερβαίνει την εμπειρία μας και χάνεται σε μακρινές εποχές, λ.χ. στον 19ο αιώνα, ταυτισμένη συχνά με αυτό που συνηθίζουμε να ονομάζουμε Ιστορία. Είναι η πραγματικότητα η μη βιωμένη από τις τωρινές γενιές [...].

Το πεδίο που μας απασχολεί στο συγκεκριμένο κεφάλαιο και που αποτελεί μέρος της πολυεπίπεδης σχέσης που αναπτύσσεται ανάμεσα στη λογοτεχνία και την ιστορία είναι το εξής: η λογοτεχνική εγγραφή της μη βιωμένης πραγματικότητας.

Οι σύγχρονοι μυθιστοριογράφοι δεν έχουν άλλο τρόπο πρόσβασης στα γεγονότα μιας παρελθοντικής εποχής, παρά ανατρέχοντας στην επίσημη ιστοριογραφία. Σ' αυτό το σημείο εγείρονται δύο κύρια ερωτήματα: το πώς αυτό το «αόριστο» και «θολό» τοπίο εγγράφεται στη λογοτεχνία και το γιατί η λογοτεχνία επικοινωνεί με την ιστορία.

Η θέση ότι η ιστορία ταυτίζεται με την αλήθεια και την αντικειμενικότητα, ενώ η λογοτεχνία με τη αναπαράστασή της μέσω της μίμησης, η οποία διατυπώθηκε τόσο από τον Αριστοτέλη, όσο και από σχετικά πιο σύγχρονους μελετητές,³ και η οποία αποτελεί την ερμηνευτική τακτική όλου του 19ου και των αρχών του 20ου αι., απορρίπτεται από τη σύγχρονη κριτική.⁴

Για να καταστεί η ιστορία προσιτή στη γνώση περνάει από τη διαδικασία της μετάφρασης: η ιστορική εποχή με τα γεγονότα που τη συνοδεύουν μεταφράζεται σε γραπτό

² Π. Μουλλάς, «Οριοθετήσεις και διευκρινήσεις», στο *Ιστορική Πραγματικότητα και Νεοελληνική Πεζογραφία (1945-1995)*. Επιστημονικό Συμπόσιο, Αθήνα 1997: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη), σ. 42.

³ Βλ. E. Auerbach, *Mimesis. La représentation de la réalité dans la littérature occidentale*, μτφρ. C. Heim, Paris 1968: Gallimard (πρώτη έκδοση 1946).

⁴ Α. Τζούμα, «Ιστορία και Λογοτεχνία», *Μνήμων* 19 (1997), σ. 111· Β. Αποστολίδου, *Λογοτεχνία και Ιστορία: Μια σχέση ιδιαίτερα σημαντική για τη λογοτεχνική εκπαίδευση*. Θεσσαλονίκη (χ.χ.): Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας του Υπουργείου Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων, σ. 6. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: https://www.greek-language.gr/digitalResources/assets/img/literature/education/literature_history/apostolidou-literature-history.pdf (προσπελάστηκε στις 12/4/2023).

γλωσσικό κώδικα. Έτσι, ό,τι θεωρούμε πραγματικό δεν ταυτίζεται με το συμβεβηκός, αλλά εξαρτάται από τις επιλογές των πηγών και τους ιδεολογικούς μηχανισμούς του εκάστοτε ιστοριογράφου.⁵ Το ιστοριογραφικό έργο, λοιπόν, ως προϊόν παραγωγής αποτελεί ένα αφηγηματικό κείμενο, ενώ η σύγχρονη ιστοριογραφία προσεγγίζεται με την ορολογία της λογοτεχνίας.⁶

Παράλληλα, ο τρόπος που η λογοτεχνία μιλά για το ιστορικό παρελθόν εξαρτάται τόσο από την πρόσληψη του μυθιστοριογράφου ως συγγραφικού υποκειμένου, όσο και ως μέλους μιας συγκεκριμένης κοινωνίας με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά: χρονικά, τοπικά, εθνολογικά και πολιτισμικά.⁷ Έτσι, το λογοτεχνικό κείμενο αναφέρεται και στο παρόν στο οποίο εγγράφεται, αφού η εποχή του μυθιστοριογράφου τού υπαγορεύει τις οπτικές γωνίες και τον αξιολογικό προσανατολισμό,⁸ με την έννοια της λογοτεχνικής γενιάς. Ο Άγγελος Τερζάκης για να αναδείξει την αδυναμία του μυθιστοριογράφου να ξεφύγει από το «πνεύμα της εποχής», σχολιάζει χαρακτηριστικά πως ακόμα και η αναβίωση μιας παρελθοντικής εποχής «που εμείς οι ίδιοι έχουμε ζήσει» είναι σχεδόν αδύνατη.⁹

Από τα παραπάνω, γίνεται εμφανές πως η ιστορική πραγματικότητα και η λογοτεχνία δεν είναι δύο ξεχωριστά πεδία, αλλά η δεύτερη αποτελεί συστατικό κομμάτι της πρώτης και ανάγεται σε κοινωνική πρακτική.¹⁰ Μέσα σε αυτό το πλαίσιο ο ιστοριογραφικός και ο λογοτεχνικός λόγος αλληλοεπηρεάζονται και ανταλλάσσουν μεθόδους. Όπως η σύγχρονη ιστοριογραφία ακολουθεί λογοτεχνικές αφηγηματικές συμβάσεις, έτσι και η λογοτεχνία ασπάζεται ιστοριογραφικές πρακτικές, όπως είναι η διεξαγωγή ιστορικής έρευνας και η παράθεση γλωσσάρων και επιστημονικής βιβλιογραφίας.¹¹

Ωστόσο, σκοπός της λογοτεχνίας που ενσωματώνει ιστορικά δεδομένα, όπως αυτά ορίζονται παραπάνω, δεν είναι να επιβεβαιώσει την ιστορία, αλλά να ανοίξει διάλογο μαζί της. Ο μυθιστορηματικός λόγος αντιμετωπίζει κριτικά τον ιστορικό λόγο, υποδηλώνοντας

⁵ Α. Τζούμα, *Η διπλή ανάγνωση του κειμένου. Για μια κοινωνιοσημειωτική της αφήγησης*, Αθήνα 1991: Επικαιρότητα, σ. 155.

⁶ Β. Αποστολίδου, *Λογοτεχνία και Ιστορία ...*, ό.π., σ. 5.

⁷ Α. Τζούμα, *Η διπλή ανάγνωση του κειμένου ...*, ό.π., σ. 156

⁸ Μ. Μπαχτίν, *Έπος και μυθιστόρημα*, πρόλογος-μτφρ. Γ. Κιουρτσάκης, Αθήνα 1995: Πόλις, σσ. 62-63.

⁹ Α. Τερζάκης, «Η τέχνη και η εποχή», *Νέα Εστία* 435 (1 Αυγούστου 1945), σ. 639. Αναφέρεται στο Κ. Kosmas, *Μετά την Ιστορία: Ιστορία, ιστορικό μυθιστόρημα και εθνικές αφηγήσεις στο τέλος του εικοστού αιώνα*, Διδακτορική Διατριβή, Berlin 2002: Fach -bereich Philosophie und Geisteswissenschaften – Freie Universität Berlin, σ. 20.

¹⁰ Β. Αποστολίδου, *Λογοτεχνία και Ιστορία ...*, ό.π., σ. 7.

¹¹ Ο.π., σ. 5· Θ. Β. Κούγκουλος, Γ. Ράντος & Β. Α. Υίλμαζ, «Λογοτεχνία και μεταμνήμη της προσφυγιάς (1922-1923): Ελληνικά ιστορικά μυθιστορήματα και τουρκικά μυθιστορήματα της Ανταλλαγής», στο Ευ. Αυδίκος – Βα. Κοζιού (επιμ.), *Πρόσφυγες από τη Μικρασιατική καταστροφή ως τις μέρες μας. Πρακτικά. 8^ο Πανελλήνιο Συνέδριο*, Καρδίτσα 16-18 Σεπτεμβρίου 2022, Κέντρο Ιστορικής και Λαογραφικής Έρευνας «Ο Απόλλων» Καρδίτσας - Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας - Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Καρδίτσα 2022, σ. 204.

την ιδεολογική συμμετοχή του.¹² Έτσι, η μυθοπλασία, που αποτελεί την ένωση του ιστορικού με τον μυθιστορηματικό λόγο, αναδιαμορφώνει τις ιστορικές αιτιάσεις, σημασίες και αποτελέσματα, ώστε να παρουσιάσει μια διαφορετική ή και παράλληλη εκδοχή της ιστορίας.¹³ Η μυθοπλασία, λοιπόν, αλληλεπιδρώντας με τις επίσημες ή επικρατούσες εκδοχές της ιστορίας, έχει την ικανότητα να τη συμπληρώσει, να τη διορθώσει και να την τροποποιήσει, να την ανατρέψει, να την υπερβεί και να την αποδομήσει.¹⁴

Κατ' επέκταση, η λογοτεχνία αποτελεί «ένα εργαλείο που μας βοηθά να κατασκευάσουμε μια γνώση για τον κόσμο».¹⁵ Επομένως, ο ρόλος της καθίσταται εξίσου σημαντικός με εκείνον της ιστοριογραφίας, αφού έχει τη δύναμη να επηρεάζει την ιστορική συνείδηση και να δημιουργεί συλλογικές ταυτότητες.¹⁶ Παρ' όλα αυτά, αξίζει να σημειωθεί ότι η λογοτεχνία δεν αποτελεί αξιόπιστη ιστορική πηγή και πως πρέπει να αντιμετωπίζεται με κριτική σκέψη, όσο καταξιωμένος κι αν θεωρείται ο συγγραφέας.¹⁷

Καταλήγοντας, η σχέση λογοτεχνίας και ιστορίας αποδεικνύεται: «σχέση έμμεση και διαμεσολαβημένη», αν λάβουμε υπόψη όλα τα «φίλτρα» από τα οποία περνάει το ιστορικό γεγονός μέχρι να φτάσει στην πένα του μυθιστοριογράφου,¹⁸ «σχέση διακειμενική», αφού στην πραγματικότητα ιστορικός και λογοτεχνικός λόγος αποτελούν κείμενα που συνδιαλέγονται και αλληλεπιδρούν, προσφέροντας εναλλακτικές εκδοχές και ερμηνείες της εκάστοτε ιστορικής πραγματικότητας,¹⁹ «σχέση συγκοινωνούντων δοχείων», αφού οποιαδήποτε μεταβολή ή αναθεώρηση στην επίσημη ιστορία οδηγεί τη λογοτεχνία σε νέα θέματα και προσεγγίσεις, ενώ η διερεύνηση εκ μέρους της λογοτεχνίας αμφιλεγόμενων ιστορικών ζητημάτων ανοίγει τον δρόμο για νέους τομείς έρευνας στην ακαδημαϊκή ιστοριογραφία.²⁰

¹²Θ. Β. Κούγκουλος, Γ. Ράντος & Β. Α. Yilmaz, «Λογοτεχνία και μεταμνήμη...», ό.π., σσ. 200-201.

¹³Α. Τζούμα, *Η διπλή ανάγνωση του κειμένου ...*, ό.π., σσ. 159-160.

¹⁴Ο.π., σσ. 154-182· Θ. Β. Κούγκουλος, Γ. Ράντος & Β. Α. Yilmaz, «Λογοτεχνία και μεταμνήμη...», ό.π., σ. 200.

¹⁵Ι. Jablonka, *Η ιστορία είναι μια σύγχρονη λογοτεχνία. Μανιφέστο για τις κοινωνικές επιστήμες*, μτφρ. Ρ. Μπενβενίστε, Αθήνα2017: Πόλις, σ. 222· Θ. Β. Κούγκουλος, Γ. Ράντος & Β. Α. Yilmaz, «Λογοτεχνία και μεταμνήμη...», ό.π., σ. 201.

¹⁶Κ. Kosmas, *Μετά την Ιστορία: Ιστορία, ιστορικό μυθιστόρημα...*, ό.π., σ. 7.

¹⁷Β. Αποστολίδου, *Λογοτεχνία και Ιστορία ...*, ό.π., σσ. 7-8.

¹⁸Ο.π., σ. 9.

¹⁹Α. Αθανασοπούλου, *Ιστορία και Λογοτεχνία σε διάλογο ή Περί μυθικής και ιστορικής μεθόδου. Μια ανίχνευση στη νεοελληνική ποίηση του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα*, Θεσσαλονίκη 2016: Επίκεντρο, σσ. 24-26.

²⁰T. S. Willert, *The New Ottoman Greece in History and Fiction*, Cham – Switzerland 2019: Palgrave Macmillan, σ. 116.

1.2 Το ιστορικό μυθιστόρημα

1.2.1 Το ιστορικό μυθιστόρημα μέσα στον χρόνο

Το κατ' εξοχήν λογοτεχνικό είδος που συνδιαλέγεται με την ιστορία κατά τον τρόπο που έχει περιγραφεί, είναι φυσικά, το ιστορικό μυθιστόρημα. Το είδος κάνει την εισοδό του στη λογοτεχνική σκηνή στη Μεγάλη Βρετανία με το μυθιστόρημα *Waverley* (1814) του Walter Scott (1771-1832), ο οποίος θεωρείται ο «πατέρας» του ιστορικού μυθιστορήματος. Το έργο του Scott στο σύνολό του επηρεάζει καθοριστικά τους μεταγενέστερους μυθιστοριογράφους, ενώ το λογοτεχνικό αυτό είδος αποδεικνύεται εξαιρετικά δημοφιλές στο ευρύ κοινό.²¹

Η επιστήμη της ιστορίας και το ιστορικό μυθιστόρημα αναπτύσσονται «χέρι χέρι» κατά τη διάρκεια του 19ου αι., με αποτέλεσμα το δεύτερο να υιοθετήσει το πνεύμα της ιστορικής αντικειμενικότητας και ακρίβειας που χαρακτήριζε την εποχή. Έτσι, ο μυθιστοριογράφος, αποτυπώνοντας την «πραγματική» εθνική, κυρίως, ιστορία, αντιμετωπίζεται ως ιστορικός επιστήμονας.²²

Στην Ελλάδα του 19ου αιώνα το είδος συνδέεται με τον ρομαντισμό και την «οικοδόμηση της εθνικής ταυτότητας», τονίζοντας τον ηρωισμό και την εθνική υπερηφάνεια.²³ Ο Α. Ρ. Ραγκαβής, άμεσα επηρεασμένος από τον Scott, γράφει το πρώτο ελληνικό ιστορικό μυθιστόρημα με τίτλο *Ο Αυθέντης του Μορέως* (1850). Φυσικά, συνυπάρχουν κι άλλες τάσεις στους κόλπους του είδους που δεν συνδέονται με την εθνική ταυτότητα, όπως συμβαίνει στην περίπτωση του *Λουκή Λάρα* (1879).²⁴

Η γενιά του 1930, αντανακλώντας μια γενικότερη προβληματική για τον ελληνισμό και την ελληνικότητα, επεξεργάζεται μοτίβα, όπως η «αγαπημένη πατρίδα» και το «προικισμένο έθνος», ενώ με το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου το ιστορικό μυθιστόρημα περνά σε έναν «παγκοσμιοποιημένο μεταρομαντισμό»: αντί να προβάλλει ένα ομογενοποιημένο έθνος, προσανατολίζεται σε επιμέρους εθνικές, εθνοτικές, πολιτισμικές και φυλετικές ταυτότητες.²⁵

Το μεταμοντέρνο ιστορικό μυθιστόρημα από τη δεκαετία του 1980 συνδέεται τόσο με την «πολιτισμική λήθη» των σύγχρονων κοινωνιών, όσο και με την αποδόμηση ηρωικών και ομογενοποιημένων εθνικών αφηγήσεων.²⁶ Η νεοελληνική ανανέωση του είδους συντελείται

²¹ Κ. Kosmas, *Μετά την Ιστορία: Ιστορία, ιστορικό μυθιστόρημα...*, ό.π., σ. 11.

²² Β. Αποστολίδου, *Λογοτεχνία και Ιστορία...*, ό.π., σ. 13.

²³ Ο.π., σ. 14.

²⁴ R. Beaton, *Εισαγωγή στη Νεότερη Ελληνική Λογοτεχνία. Ποίηση και Πεζογραφία, 1821-1992*, μτφρ. Ευ. Ζουργού – Μ. Σπανάκη, Αθήνα 1996: Νεφέλη, σσ. 89-95.

²⁵ Β. Αποστολίδου, *Λογοτεχνία και Ιστορία ...*, ό.π., σ. 15.

²⁶ T. S. Willert, *The New Ottoman Greece...*, ό.π., σ. 113.

στα τέλη του 20ου αι., με ημερομηνία σταθμό την έκδοση του έργου *Ο βίος του Ισμαήλ Φερίκ Πασά* (1989) της Ρ. Γαλανάκη. Παρατηρείται αξιοσημείωτη αύξηση δημοσιεύσεων ιστορικών μυθιστορημάτων, τα οποία οδηγούν σε μια απόπειρα εκ νέου νοηματοδότησης της εθνικής συλλογικής ταυτότητας, χωρίς, όμως, την ανάγκη καθορισμού συγκεκριμένων ιδεολογικών πλαισίων στην εθνική συνείδηση.²⁷ Οι καθιερωμένες εκδοχές της επίσημης ιστορίας αμφισβητούνται, ενώ ο αναγνώστης ωθείται να στοχαστεί πάνω στις προσωπικές του αντιλήψεις για την εθνική συνείδηση και τις συλλογικές ταυτότητες.²⁸

1.2.2 Τα χαρακτηριστικά του ιστορικού μυθιστορήματος

Από την εποχή της καθιέρωσης του ιστορικού μυθιστορήματος στην παγκόσμια λογοτεχνία κατά τον 19ο αιώνα έχουν προταθεί πολυάριθμες περιγραφές και υποκατηγοριοποιήσεις του είδους, το οποίο, όπως είναι επόμενο, παραλλάσσεται με τον χρόνο και εμφανίζει υποείδη.²⁹ Ο προφανής προσδιορισμός του ως το μυθιστόρημα που διαπραγματεύεται ιστορικά γεγονότα αποδεικνύεται απλοϊκός και ανεπαρκής, καθώς εγείρει σημαντικά ερωτήματα και καταδεικνύει πως ο πλήρης καθορισμός της ειδολογικής ταυτότητας του ιστορικού μυθιστορήματος είναι μια περίπλοκη υπόθεση.³⁰

Η νεοελληνική φιλολογία του 20ου αιώνα μας έχει παραδώσει δύο εκτεταμένες μελέτες για το ιστορικό μυθιστόρημα, εκείνη του Α. Σαχίνη και της Σ. Ντενίση.³¹ Η προσέγγιση των δύο αυτών ακαδημαϊκών είναι παρόμοια και καταλήγει στη διατύπωση τριών απαραίτητων κριτηρίων για την τοποθέτηση ενός έργου στο είδος του ιστορικού μυθιστορήματος: α. η μη βιωμένη πραγματικότητα πρέπει να απέχει χρονικά τουλάχιστον δύο με τρεις γενιές (40-60 έτη) από την εποχή του συγγραφέα, β. η ιστορία πρέπει να τοποθετείται σε ένα ρεαλιστικό γεωγραφικό, ιστορικό και πολιτιστικό περιβάλλον, γ. πρέπει να παρουσιάζεται ένα τουλάχιστον ιστορικό πρόσωπο.³²

Οι παραπάνω παράμετροι απηχούν με ακρίβεια τους ορισμούς που δίνουν στο ιστορικό μυθιστόρημα οι μελετητές Ι. Schabert και Α. Fleishman, ο οποίος αναφέρεται

²⁷ Κ. Kosmas, *Μετά την Ιστορία: Ιστορία, ιστορικό μυθιστόρημα...*, ό.π., σσ. 7-8· Β. Αποστολίδου, *Λογοτεχνία και Ιστορία ...*, ό.π., σ. 15.

²⁸ T. S. Willert, *The New Ottoman Greece...*, ό.π., σ. 114.

²⁹ Κ. Kosmas, *Μετά την Ιστορία: Ιστορία, ιστορικό μυθιστόρημα...*, ό.π., σσ. 11-12.

³⁰ Ι. Μητροφάνης, *Το ιστορικό μυθιστόρημα για παιδιά και νέους κατά την περίοδο 1900-1980: τα πρόσωπα και τα προσώπια*. Διδακτορική Διατριβή, Ρέθυμνο 2001: Πανεπιστήμιο Κρήτης - Σχολή Επιστημών Αγωγής - Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, σσ. 5-6.

³¹ Σ. Ντενίση, *Το ελληνικό μυθιστόρημα και ο sir Walter Scott (1830-1880)*, Αθήνα 1994: Καστανιώτης.

³² Κ. Kosmas, *Μετά την Ιστορία: Ιστορία, ιστορικό μυθιστόρημα...*, ό.π., σ. 14.

επιπρόσθετα στο ιστορικό μυθιστόρημα του πρόσφατου παρελθόντος για έργα που αναφέρονται σε περιόδους κάτω των 30 χρόνων.³³

Ο Μητροφάνης προσθέτει κάποια χαρακτηριστικά γνωρίσματα του ιστορικού μυθιστορήματος, τα οποία «μαρτυρούν» την ιστορικότητα του: οι αναχρονισμοί, οι παραπομπές και οι υποσημειώσεις επαναφέρουν τον αναγνώστη στο παρόν, ενώ ο πρόλογος -εάν υπάρχει- επισημαίνει την πρόσμειξη του πραγματικού με το φανταστικό.³⁴ Ωστόσο, ο Κοσμάς, ασκώντας κριτική στις προσεγγίσεις του 20ου αιώνα, τις χαρακτηρίζει μηχανιστικές και υπερβολικά γενικευτικές. Υποστηρίζει πως η απολυτότητα και η έλλειψη ευελιξίας αυτών των προσεγγίσεων δεν επιτρέπει την θέαση του λογοτεχνικού είδους στην πραγματική του διάσταση, καθώς οδηγούν στον αποκλεισμό πολλών ιστορικών μυθιστορημάτων. Παράλληλα, η εξασφάλιση της όσο το δυνατόν αντικειμενικότερης απεικόνισης της ιστορικής πραγματικότητας που έχουν στόχο τα κριτήρια, όπως και η θεώρηση αυτής της ιστορικής πραγματικότητας με ευδιάκριτα όρια απέναντι στη φαντασία του δημιουργού, δεν έχουν αντίκρισμα στο μεταμοντέρνο ιστορικό μυθιστόρημα, το οποίο αμφισβητεί τα όρια ανάμεσα στον λόγο της ιστοριογραφίας και στον λόγο της ιστορικής μυθοπλασίας. Ο τρόπος που αντιλαμβανόμαστε την ιστορία και την ιστορικότητα καθορίζει και τον ορισμό του ιστορικού μυθιστορήματος. Η εξίσωση της ιστορικότητας με τον παρελθόντα χρόνο είναι ανεπαρκής για τον προσδιορισμό του ιστορικού μυθιστορήματος, καθώς η ιστορική αναφορά του είδους δεν έγκειται στην αναφορά παρελθόντων γεγονότων, αλλά σε μια «μορφή συνείδησης της ιστορίας».³⁵

Σε μια πιο σύγχρονη προσέγγιση ο De Groot διατυπώνει τρεις αρχές που ακολουθούν πιστά όλοι οι ιστορικοί μυθιστοριογράφοι, ανεξαρτήτως της μεθόδου αναπαράστασης και της πολιτικής φιλοσοφίας που υιοθετούν: α. η προσπάθεια ρεαλιστικής αναπαράστασης της ιστορικής πραγματικότητας, β. η τοποθέτηση γεγονότων που επηρεάζουν καθοριστικά τη ζωή των χαρακτήρων και τους οδηγεί να «βιώνουν έντονα τον ιστορικό τους χρόνο» και γ. η παρουσίαση της ιστορίας ως ένα σύνολο γεγονότων και πληροφοριών που συνδέονται, δημιουργώντας ένα πλήρες και συνεκτικό πλαίσιο κατανόησης του παρελθόντος, το οποίο συνδιαλέγεται με το «δύστροπο παρόν» και υπόσχεται ένα καλύτερο μέλλον.³⁶

³³ Ι. Μητροφάνης, *Το ιστορικό μυθιστόρημα για παιδιά και νέους...*, ό.π., σσ. 6-8.

³⁴ Ο.π., σσ. 9-14.

³⁵ Κ. Κοσμάς, *Μετά την Ιστορία: Ιστορία, ιστορικό μυθιστόρημα...*, ό.π., σσ. 15-73.

³⁶ Β. Αποστολίδου, *Λογοτεχνία και Ιστορία ...*, ό.π., σσ. 13-14.

1.3 Εικονολογία: Ο Τούρκος στην ελληνική λογοτεχνία

Τις τελευταίες δεκαετίες η έρευνα για την εικόνα του αλλοεθνούς και αλλόθρησκου «ξένου» αποτελεί σταθερό αντικείμενο μελέτης της νεοελληνικής φιλολογίας.³⁷ Το πεδίο στο οποίο εντάσσεται η απεικόνιση του Άλλου στη λογοτεχνία είναι εκείνο της λογοτεχνικής εικονολογίας, η οποία εξετάζει τις αναπαραστάσεις του ξένου είτε σε πρωτογενείς πηγές, όπου οι συγγραφείς εκφράζουν τις προσωπικές τους εντυπώσεις, είτε σε έργα μυθοπλασίας.³⁸

Ένα σημαντικό μέρος του ελληνικού ιστορικού μυθιστορήματος, τόσο του παρελθόντος όσο και της σύγχρονης εποχής, αναφέρεται σε δύο καθοριστικά ιστορικά γεγονότα για τη διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους, την Επανάσταση του 1821 και τη Μικρασιατική Καταστροφή. Έτσι, εκ των πραγμάτων, έχουμε πολυάριθμες αναφορές εικονολογικού χαρακτήρα, στις οποίες, φυσικά κεντρικός αντίπαλος παρουσιάζεται ο Τούρκος. Στην περίπτωση του Τούρκου, η έρευνα επικεντρώνεται κυρίως στην πεζογραφία και σημειώνει το αυξανόμενο ενδιαφέρον των μελετητών.³⁹ Ο Τούρκος ως Άλλος αποτελεί τον «καθρέφτη της ταυτότητας του Νεοέλληνα και το αντίθετο»⁴⁰ κατά τη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης των δύο λαών.

Η εικόνα του Τούρκου στη νεοελληνική πεζογραφία είναι συνεχώς μεταβαλλόμενη και διαχωρίζεται σε τρία στάδια: α. Κατά τον 19ο και τις αρχές του 20ου αιώνα ο Τούρκος ταυτίζεται με τον «προαιώνιο» εχθρό του Έλληνα, με κάποιες εξαιρέσεις που αφορούν καθημερινούς ανθρώπους. β. Από τη γενιά του '30 έως τη δεκαετία του 1960 ο Τούρκος παρουσιάζεται ως κατακτητικός και απολίτιστος σε κείμενα που αναφέρονται στο μακρινό οθωμανικό παρελθόν, ενώ σε όσα σχετίζονται με τη Μικρασιατική Καταστροφή προβάλλεται η συμβίωση των δύο λαών και η κοινή φρίκη του πολέμου. γ. Από το 1960 κι έπειτα τα ιστορικά μυθιστορήματα παρουσιάζουν μια αρνητική εικόνα του Τούρκου, αλλά σε κείμενα με σύγχρονη κοινωνική προβληματική παρατηρείται η αποδοχή και η κατανόησή του.⁴¹

³⁷ Θ. Β. Κούγκουλος - Τ.Η. Κωτόπουλος, «Η εικόνα του Τούρκου στην ελληνική παιδική / εφηβική λογοτεχνία: πρώτες εκτιμήσεις», στο Σίμος Παπαδόπουλος (επιμ.), *Η Σύνοδος των Τεχνών στο σημερινό Σχολείο*, Πρακτικά Επιστημονικής Δημερίδας, Αλεξανδρούπολη 2014: Πρόγραμμα ΘΑΛΗΣ – Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών – Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, σ.204.

³⁸ Ο.π., σ. 204.

³⁹ Θ. Β. Κούγκουλος, «Τα Γιάννινα της οθωμανικής περιόδου στη σύγχρονη πεζογραφία: Η εικόνα του Τούρκου συμπολίτη», στο Ευ. Γρ. Αυδίκος (επιμ.), *Λαογραφικές αναγνώσεις στην Ελλάδα και την Τουρκία*, Αθήνα 2012: Πεδίο, σσ. 539-540.

⁴⁰ Θ. Β. Κούγκουλος - Τ. Η., Κωτόπουλος, «Η εικόνα του Τούρκου...», ό.π., σ. 204.

⁴¹ Θ. Β. Κούγκουλος, «Τα Γιάννινα της οθωμανικής περιόδου...», ό.π., σσ. 540-541.

Αξίζει να αναφερθεί πως στο σύγχρονο μεταμοντέρνο ιστορικό μυθιστόρημα με κεντρική θεματική τη Μικρασιατική Καταστροφή και την ανταλλαγή των πληθυσμών εξετάζεται ο ελληνόφωνος Τούρκος/μουσουλμάνος πρόσφυγας και σημειώνονται οι εξής τάσεις: παραμερίζονται οι εθνικοθηρησκευτικές αντιθέσεις που τοποθετούν τον Τούρκο απέναντι στον Έλληνα, ο Άλλος διερευνάται με όρους ενσυναίσθησης και γίνεται προσπάθεια να προσεγγιστεί ο καθημερινός μη αξιωματούχος Τούρκος, ενώ αναδεικνύονται οι συγκλίσεις και η αρμονική συμβίωση.⁴²

⁴²Θ. Β. Κούγκουλος, Γ. Ράντος & Β. Α. Υılmaz, «Λογοτεχνία και μεταμνήμη...», ό.π., σσ. 202-204.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

Για να μπορέσει ο αναγνώστης να παρακολουθήσει την πορεία της εργασίας κρίνεται απαραίτητο να γίνει μια σύντομη παράθεση του ιστορικού, πολιτικού και πολιτισμικού πλαισίου της εποχής.

2.1 Η αναγνώριση της γενοκτονίας των Ποντίων

Σύμφωνα με τη Γενική Εθνοσυνέλευση του ΟΗΕ στις 9 Δεκεμβρίου του 1948, οι πράξεις που συνιστούν γενοκτονία είναι οι εξής:

A. Η δολοφονία μελών της ομάδας, Β. Η πρόκληση σοβαρής σωματικής ή διανοητικής βλάβης σε μέλη της ομάδας, Γ. Η εθελούσια επιβολή στην ομάδα συνθηκών διαβίωσης που αποσκοπούν στην ολοσχερή ή μερική φυσική εξόντωσή της, Δ. Η επιβολή μέτρων που αποσκοπούν στην παρεμπόδιση των γεννήσεων στο εσωτερικό της ομάδας, Ε. Η δια της βίας μεταφορά των παιδιών της ομάδας σε μια άλλη ομάδα.⁴³

Κατά τον Παπαφλωράτο ικανοποιούνται και οι πέντε προϋποθέσεις κατά τη διάρκεια των διωγμών των Ελλήνων του Πόντου.⁴⁴ Το σχολικό εγχειρίδιο της Γ΄ Λυκείου παραθέτει πως ο αριθμός των Ποντίων θυμάτων ξεπερνά τις 353.000, αριθμός που αντιστοιχεί σε ποσοστό άνω του 50% των Ελλήνων κατοίκων του Πόντου κατά τη δεκαετία 1913 - 1923.⁴⁵

Η μεθοδευμένη αυτή εξόντωση των Ελλήνων του Πόντου, και όχι μόνο, συνιστά πράξη γενοκτονίας, η οποία, σύμφωνα με το Διεθνές Δίκαιο αποτελεί βαρύτατο έγκλημα και δεν παραγράφεται. Μολονότι, λοιπόν, η γενοκτονία των Ποντίων, η διάρκεια της οποίας επίσημα εκτείνεται από το 1916 έως το 1923, έχει τις ίδιες ηθικές αναλογίες με εκείνη των Εβραίων και των Αρμενίων, είναι η λιγότερο μνημονευμένη και αναγνωρισμένη από τους διεθνείς οργανισμούς.⁴⁶ Η ελλιπής αυτή αναγνώριση, σύμφωνα με τον Φωτιάδη, οφείλεται είτε στην επισκίασή της από τη γενοκτονία των Αρμενίων διότι συμπίπτει χρονικά, είτε στην

⁴³ Ι. Παπαφλωράτος, *Ο Ελληνισμός του Πόντου*, Αθήνα 2021: Λειμών, σσ. 121-122.

⁴⁴ Ι. Παπαφλωράτος, *Ο Ελληνισμός του Πόντου...* ο.π., σ. 122

⁴⁵ Κ. Φωτιάδης, «Παρευξείνιος Ελληνισμός», στο Γ. Μαργαρίτης - Αγ Αζέλης- Ν. Ανδριώτης, Θ. Δετοράκης & Κ. Φωτιάδης, *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας*, Αθήνα 2014: Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών & Εκδόσεων Διόφαντος, σ. 253.

⁴⁶ «Γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου», *Εγκυκλοπαίδεια του Ποντιακού Ελληνισμού*, Τόμ.2, Θεσσαλονίκη 2007: Μαλλιάρης Παιδεία, σ. 409.

αποσιώπησή της, καθώς η δημοσιοποίηση του γεγονότος έρχεται σε αντίθεση με πολιτικά συμφέροντα και διακρατικές συμφωνίες.⁴⁷ Μάλιστα, η χρήση του όρου «γενοκτονία» για τον χαρακτηρισμό των διωγμών που υφίστανται οι Πόντιοι γίνεται για πρώτη φορά μόλις το 1973 από τον Θ. Καρζή στο βιβλίο του *Οι χαμένες πατρίδες των Ελλήνων*.⁴⁸

Η βιβλιογραφία χωρίζει τη γενοκτονία των Ποντίων σε δύο φάσεις: η πρώτη αφορά τους διωγμούς κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ενώ η έναρξη της δεύτερης τοποθετείται χρονικά στην ημερομηνία άφιξης του Μουσταφά Κεμάλ στη Σαμψούντα στις 19 Μαΐου του 1919 με σκοπό την εκ νέου οργάνωση και διεύθυνση της πορείας της γενοκτονίας.⁴⁹ Η Βουλή των Ελλήνων αναγνωρίζει τη γενοκτονία των Ποντίων και ψηφίζει ομόφωνα την καθιέρωση της 19ης Μαΐου ως ημέρα μνήμης της γενοκτονίας των Ελλήνων του Πόντου στις 24 Φεβρουαρίου του 1994.⁵⁰ Επίσης, το 2007 η Διεθνής Ένωση Μελετητών Γενοκτονιών (IAGS) αναγνωρίζει επίσημα τη γενοκτονία των Ποντίων στο πλαίσιο της γενικότερης συστηματικής εξόντωσης των χριστιανικών πληθυσμών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.⁵¹

Μέχρι σήμερα η γενοκτονία των Ποντίων είναι επισήμως αναγνωρισμένη από τα κράτη της Κύπρου, της Σουηδίας, της Αρμενίας, της Ολλανδίας, από δώδεκα πολιτείες των ΗΠΑ (Νέα Υόρκη, Νιου Τζέρσεϊ, Κολούμπια, Νότια Καρολίνα, Τζόρτζια, Πενσυλβανία, Φλόριντα, Κλήβελαντ, Ρόουντ Άιλαντ, Ιντιάνα, Νότια Ντακότα, Δυτική Βιρτζίνια), όπως και από δύο πολιτείες της Αυστραλίας (Νότια Αυστραλία, Νέα Νότια Ουαλία).⁵²

2.2 Το ιστορικό πλαίσιο

Κατά τη διάρκεια της δεύτερης και τρίτης δεκαετίας του 20ου αιώνα η περιοχή του Πόντου, ως επαρχία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, υφίσταται μία από τις πιο βίαιες εθνολογικές,

⁴⁷ Κ. Φωτιάδης, «Η Γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου», *Εύξεινος Λέσχη Βέροιας*. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <https://www.elverias.gr/pontos/istoria/277-i-genoktonia-ton-ellinon-tou-pontou-arthro-tou-kathigiti-k-fotiadi> (προσπελάστηκε στις 7/3/2023)

⁴⁸ Σ. Μαυρίδης, «Ταυτότητα των Ελλήνων του Πόντου», *Εγκυκλοπαίδεια του Ποντιακού Ελληνισμού*, Τόμ. 10, Θεσσαλονίκη 2007: Μαλλιάρης Παιδεία, σ. 147.

⁴⁹ Ι. Παπαφλωράτος, *Ο Ελληνισμός του Πόντου ...*, ό.π., σ. 124· Γ. Χρονόπουλος, «Η Γενοκτονία των Ποντίων», στο *Η Σφαγή των Ποντίων: ένοχοι και συνένοχοι*, Συλλογική έκδοση μαζί με την εφ. *Ελεύθερος Τύπος: Ελλήνων Ιστορικά* 13 (χ.χ.), σ. 133.

⁵⁰ *Πρακτικά Βουλής. Η΄ Περίοδος (Προεδρευόμενης Δημοκρατίας). Σύνοδος Α΄. Συνεδρίαση ΞΘ΄, 24/02/1994*, σσ. 76 – 77. Βουλή των Ελλήνων. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <https://www.hellenicparliament.gr/Praktika/Synedriaseis-Olomeleias?sessionRecord=06fcd6d5-d58a-4cd8-8e08-703827c56b32> (προσπελάστηκε στις 25/12/2022).

⁵¹ Resolution: International Association of Genocide Scholars (IAGS), 2007. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <https://genocidescholars.org/wp-content/uploads/2019/04/IAGS-Resolution-Assyrian-and-Greek-Genocide.pdf> (προσπελάστηκε στις 25/12/2022).

⁵² Ι. Παπαφλωράτος, *Ο Ελληνισμός του Πόντου ...*, ό.π., σ. 123.

δημογραφικές και πολιτιστικές μεταλλάξεις του αιώνα: την υλοποίηση του κρατικού σχεδίου με σκοπό την εξαφάνιση των χριστιανικών πληθυσμών της Αυτοκρατορίας μέσω της φυσικής και πολιτιστικής τους εξόντωσης.⁵³

Στο συνέδριο των Νεότουρκων που πραγματοποιείται το φθινόπωρο του 1911 στη Θεσσαλονίκη με το σύνθημα «Η Τουρκία στους Τούρκους»⁵⁴ αποφασίζεται η διά της βίας δημιουργία ενός ομοιογενούς τουρκικού κράτους, τόσο σε εθνικό όσο και σε θρησκευτικό επίπεδο.⁵⁵ Το σχέδιο αυτό εφαρμόζεται κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και ολοκληρώνεται από τον Μουσταφά Κεμάλ έως την ανταλλαγή των πληθυσμών το 1923.⁵⁶ Ο ρόλος της Γερμανίας στη γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου τονίζεται ιδιαίτερα στις επίσημες ιστορικές πηγές. Η Γερμανία θεωρείται συνυπεύθυνη με την Τουρκία για τις γενοκτονίες Ελλήνων και Αρμενίων, καθώς εκείνη παρουσιάζεται ως ο ηθικός αυτουργός των εγκλημάτων, ενώ η Τουρκία ως ο εκτελεστής.⁵⁷

Το 1914 Γερμανοί αξιωματικοί καταλαμβάνουν σημαντικές θέσεις στον οθωμανικό στρατό με απώτερο σκοπό την αναδιοργάνωσή του και την υλοποίηση του σχεδίου γενοκτονίας των χριστιανικών πληθυσμών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ανάμεσά τους ξεχωρίζει ο στρατηγός Λίμαν φον Σάντερς, ο οποίος χαρακτηρίζεται ως το «μυαλό» πίσω από τις γενοκτονίες.⁵⁸ Εκείνος είναι ο ιθύνων νους των μαζικών εκτοπίσεων των ελληνικών κοινοτήτων. Μάλιστα, αναφέρεται πως οι Τούρκοι είναι αρχικά επιφυλακτικοί απέναντι σε αυτό το μέτρο και πως χωρίς την εισήγηση των Γερμανών για τους εκτοπισμούς «οι Τούρκοι ουδέποτε θα διεννοούντο να πράξωσι τούτο».⁵⁹

Παρακάτω περιγράφονται συνοπτικά τα κυριότερα γεγονότα αυτή της εθνοκάθαρσης, όπως τα παρουσιάζει η επίσημη ιστοριογραφία.

Εκτοπισμοί. Καταγράφονται ήδη από το 1914, όπου σε αρκετές κοινότητες Ελλήνων του Πόντου, οι κάτοικοι εγκαταλείπουν δια της βίας τις εστίες τους και οδηγούνται πεζή στα βάθη της Ανατολίας.⁶⁰ Στους εκτοπισμούς αυτούς ή αλλιώς πορείες «λευκού θανάτου», καθώς πρόκειται για έμμεσο τρόπο εξόντωσης, οι εξορισμένοι υποβάλλονται σε πορείες

⁵³ Α. Π. Καστρινάκης, «Οι χριστιανοί του Πόντου υπό το πρίσμα της γεωπολιτικής συγκυρίας και της διεθνούς πολιτικής του Κεμάλ» στο *Η Σφαγή των Ποντίων: οι πόλεις, η ζωή τους, ο όλεθρος*, Συλλογική έκδοση μαζί με την εφ. *Ελευθεροτυπία*, Αθήνα χ.χ., σ. 72

⁵⁴ Κ. Φωτιάδης, *Η γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου*, Αθήνα 2004: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, σ. 96.

⁵⁵ Γ. Χρονόπουλος, «Η Γενοκτονία των Ποντίων», ό.π., σ. 122.

⁵⁶ «Γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου», ό.π., σ. 409.

⁵⁷ Κ. Φωτιάδης, *Η γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου*, ό.π., σσ. 159-163.

⁵⁸ Γ. Χρονόπουλος, «Η Γενοκτονία των Ποντίων», ό.π., σ. 122.

⁵⁹ Κ. Φωτιάδης, *Η γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου*, ό.π., σ. 159.

⁶⁰ Γ. Χρονόπουλος, «Η Γενοκτονία των Ποντίων», ό.π., σ. 123.

εκατοντάδων χιλιομέτρων υπό αντίξοες καιρικές συνθήκες με σκοπό τον θάνατό τους.⁶¹ Το μέτρο εντείνεται το φθινόπωρο του 1916, καθώς με εντολή των Νεότουρκων περιλαμβάνει κατά την εφαρμογή του και τον άμαχο πληθυσμό,⁶² στο πλαίσιο της διαταγής για γενική εκκένωση των παραλιών του Εύξεινου Πόντου από τους Έλληνες κατοίκους του.⁶³

Η τουρκική χωροφυλακή συγκεντρώνει τους κατοίκους του εκάστοτε οικισμού - στόχου στην πλατεία και τους διατάζει να ετοιμαστούν σε ελάχιστο χρόνο προς αναχώρηση με άγνωστο προορισμό. Απαγορεύεται στους εκτοπισμένους να πάρουν μαζί τους ρούχα και τρόφιμα, και κατά τη διάρκεια της πορείας δεν επιτρέπεται η περίθαλψη των αρρώστων και η ταφή των νεκρών. Οι στάσεις γίνονται σε ακατοίκητες περιοχές για να αποκλειστεί ο ανεφοδιασμός, ενώ η ελεημοσύνη από ομογενείς τιμωρείται με θάνατο. Ο νέος τύπος εγκατάστασης -για όσους καταφέρνουν να επιζήσουν- είναι κάποιο απομονωμένο τουρκικό χωριό.⁶⁴

Η περιοχή της Αμισού (Σαμψούντα) υφίσταται εκτοπισμούς και πυρπολήσεις χωριών σε πολύ μεγάλο βαθμό. Οι συνθήκες που επικρατούν στην περιοχή της Αμισού λειτουργούν ως αφορμή για τους Νεότουρκους, ώστε να προβούν σε βιαιοπραγίες και εκτοπισμούς εναντίον των Ελλήνων κατοίκων της ήδη από τον Ιούνιο του 1916. Κάποιες από αυτές τις αφορμές είναι η ύπαρξη του αντάρτικου κινήματος και η συνεργασία του με τους Ρώσους, όπως και η αύξηση των φυγόστρατων στην περιοχή.⁶⁵

Τάγματα εργασίας. Τα τάγματα εργασίας (αμελέ ταμπουρού) δημιουργούνται το καλοκαίρι του 1914, λίγο πριν ξεσπάσει ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος⁶⁶ με την εισήγηση των Γερμανών στρατηγών Λίμαν και Γκολτς.⁶⁷ Στις 21 Ιουλίου του 1914 κηρύσσεται γενική επιστράτευση στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, αλλά όσοι Έλληνες Πόντιοι κατατάσσονται, τοποθετούνται στα τάγματα εργασίας, στο Σου Σεχίρ της περιφέρειας Σεβάστειας,⁶⁸ «υπό συνθήκες που εγγυούνταν νοσηρότητα, ασитία και μεγάλη θνησιμότητα».⁶⁹ Παράλληλα, μετά

⁶¹ Ε. Γεωργανόπουλος, «Μεταξύ ελπίδας και καταστροφής: Ο Πόντος κατά την τελευταία τραγική περίοδο (1908 - 1922)», στο *Η Σφαγή των Ποντίων: ένοχοι και συνένοχοι*, Συλλογική έκδοση μαζί με την εφ. *Ελεύθερος Τύπος: Ελλήνων Ιστορικά* 13 (χ.χ.), σ. 35.

⁶² Γ. Χρονόπουλος, «Η Γενοκτονία των Ποντίων», ό.π., σ. 128.

⁶³ Ι. Παπαφλωράτος, *Ο Ελληνισμός του Πόντου*, ό.π., σ. 359.

⁶⁴ Κ. Φωτιάδης, *Η γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου*, ό.π., σ. 161.

⁶⁵ Ε. Π. Γεωργανόπουλος, «Ο διωγμός των Ελλήνων του Πόντου και οι εθνικές διεκδικήσεις τους (1914 - 1922): μια σχέση αλληλεξάρτησης», στο *Η Σφαγή των Ποντίων: οι πόλεις, η ζωή τους, ο όλεθρος*, Συλλογική έκδοση μαζί με την εφ. *Ελευθεροτυπία*, Αθήνα χ.χ., σ. 114·Κ. Φωτιάδης, *Η γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου*, ό.π., σσ. 178-179.

⁶⁶ Α. Ανθεμίδης, «Αμελέ ταμπουρού», *Εγκυκλοπαίδεια του Ποντιακού Ελληνισμού*, Τόμ. 1, Θεσσαλονίκη 2007: Μαλλιάρης Παιδεία, σ. 348.

⁶⁷ Ο.π., σ. 348.

⁶⁸ Ο.π., σσ. 348-349.

⁶⁹ Ε. Χεκίμογλου, «Ένα κράτος στα χαρτιά: “Η Δημοκρατία του Πόντου”», στο *Η Σφαγή των Ποντίων: ένοχοι και συνένοχοι*, Συλλογική έκδοση μαζί με την εφ. *Ελεύθερος Τύπος: Ελλήνων Ιστορικά* 13 (χ.χ.), σ. 52.

τις ήττες του οθωμανικού στρατού τον Ιανουάριο του 1915, οι χριστιανοί στρατιώτες που υπηρετούν στα ένοπλα σώματα, στέλνονται στα τάγματα εργασίας, καθώς θεωρούνται υπεύθυνοι.⁷⁰ Οι συνθήκες στα τάγματα εργασίας έχουν οι εξής: οι επιστρατευμένοι δουλεύουν βαριά, σκάβοντας δρόμους, σπάζοντας πέτρες, κόβοντας ξύλα κ.α. επί δεκαοχτώ ώρες το εικοσιτετράωρο χωρίς την απαραίτητη τροφή, τον ρουχισμό και την ξεκούραση υπό δυσμενείς καιρικές συνθήκες, με αποτέλεσμα να σημειώνονται καθημερινά θάνατοι.⁷¹

Διωγμοί. Οι γενικότεροι διωγμοί που υφίστανται οι Έλληνες Πόντιοι τόσο από τον τουρκικό στρατό και από τους τσέτες (άτακτες ένοπλες ομάδες), όσο και από τον φανατισμένο μουσουλμανικό όγλο εκδηλώνονται με ποικίλες μορφές. Σημειώνονται σφαγές άμαχων πληθυσμών, βασανισμοί, συλλήψεις και δολοφονίες τόσο φυγόστρατων, όσο και επιφανών Ποντίων, βιασμοί γυναικών και πώλησή τους σε σκαλαβοπάζαρα, λεηλασίες και πυρπολήσεις χωριών και εκκλησιών, βίαιοι εξισλαμισμοί.⁷²

Δικαστήρια ανεξαρτησίας. Στα κεμαλικά δικαστήρια ανεξαρτησίας θανατώνονται εκατοντάδες επιφανείς Έλληνες απ' όλες τις περιοχές του Πόντου, αφανίζοντας, έτσι, την πολιτική, θρησκευτική, οικονομική και πνευματική ηγεσία των ελληνικών κοινοτήτων. Όσοι Έλληνες φυλακίζονται, καταδικάζονται σε θάνατο με την κατηγορία της συμμετοχής στην οργάνωση του επαναστατικού κινήματος για την ανεξαρτησία του Πόντου. Έδρα των δικαστηρίων ορίζεται η πόλη Αμάσεια στην ενδοχώρα του Πόντου, μακριά από προξενεία και διεθνείς εμπορικούς οργανισμούς. Αποκορύφωμα του συγκεκριμένου μέτρου είναι ο Σεπτέμβρης του 1921.⁷³

Τα στοιχεία εναντίον των καταδικασμένων είναι κατασκευασμένα και οι διαδικασίες του δικαστηρίου μη νόμιμες, παρέχοντας έτσι νομότυπη κάλυψη στην εθνοκάθαρση. Ο δικηγόρος που πρωταγωνιστεί στις δίκες είναι ο Ζατέ Εμίν μπέης, στέλεχος των κεμαλικών. Τον Ιανουάριο του 1921 ο τουρκικός στρατός συλλαμβάνει την ηγεσία της Σαμψούντας, δηλαδή, εκκλησιαστικά μέλη, εκπαιδευτικούς, επιστήμονες και έμπορους, οι οποίοι καταδικάζονται και απαγχονίζονται στην Αμάσεια τον Σεπτέμβριο του 1921.⁷⁴ Κατά τη διάρκεια των διώξεων των Ελλήνων του Πόντου δύο είναι τα βασικότερα αποτελέσματα: ο σχηματισμός αντάρτικων ομάδων στα βουνά του Πόντου και οι προσπάθειες αυτοδιάθεσης του Πόντου, για τις οποίες θα γίνει λόγος αμέσως μετά.

⁷⁰ Ε. Γεωργανόπουλος, «Μεταξύ ελπίδας και καταστροφής...», ό.π., σ. 33.

⁷¹ Α. Ανθεμίδης, «Αμελέ ταπουρού», ό.π., σ. 349.

⁷² Γ. Χρονόπουλος, «Η Γενοκτονία των Ποντίων», ό.π., σσ. 125-156.

⁷³ Κ. Φωτιάδης, *Η γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου*, ό.π., σσ. 412-413.

⁷⁴ Γ. Χρονόπουλος, «Η Γενοκτονία των Ποντίων», ό.π., σ. 139, 143, 156.

Τη «μαγιά» των αντάρτικων σωμάτων αποτελούν οι λιποτάκτες των ταγμάτων εργασίας.⁷⁵ Ο αριθμός τους αυξάνεται το 1916, καθώς οι πιέσεις των τοπικών αρχόντων και η ένταση των διωγμών οδηγούν τους νέους να βγουν στα βουνά για να προασπίσουν τις οικογένειές τους και τον άμαχο πληθυσμό.⁷⁶ Οι αντάρτικες ομάδες δρουν μεμονωμένα και δεν έχουν ενιαίο συντονισμό, ενώ ενισχύονται σε όπλα και πολεμοφόδια από τον ρωσικό στρατό, διότι οι Ρώσοι στοχεύουν στη συνεχή παρενόχληση του οθωμανικού στρατού.⁷⁷

Το ηρωικό αυτό αντάρτικο σχηματίζεται, κυρίως, στα «απάτητα βουνά» της Αμισού.⁷⁸ Γενικότερα, αναπτύσσεται και σε άλλες περιοχές του δυτικού Πόντου, όπως η Πάφρα και η Τοκάτη, ενώ στον ανατολικό Πόντο δρουν αντάρτες από τη Σάντα με αρχηγό τον ξακουστό Ευκλείδη Κουρτίδη.⁷⁹ Τα αντάρτικα σώματα του Πόντου, με σύνθημά τους το αρχαίο «ή ταν ή επί τας», είναι μια από τις κορυφαίες μορφές αντίστασης του ποντιακού ελληνισμού, συμβάλλουν καθοριστικά στο να μην εξοντωθεί ολοκληρωτικά το ελληνικό στοιχείο και δημιουργούν τη δική τους εποποιία στα βουνά του Πόντου. Πολλές φορές συγκρούονται με επιτυχία με τακτικές μονάδες τουρκικού στρατού, σώζοντας από τη σφαγή χιλιάδες γυναικόπαιδα και αμάχους.⁸⁰

2.3 Το πολιτικό πλαίσιο

Οι δύο άξονες που συμβάλλουν καθοριστικά στη δημιουργία οργανωμένων κινήσεων με στόχο την αυτοδιάθεση του Πόντου είναι: τα γεγονότα της γενοκτονίας που δημιουργούν την επιτακτική ανάγκη να προστατευτούν οι χριστιανικοί πληθυσμοί της περιοχής και η αυτονόμηση της Τραπεζούντας υπό ελληνική διοίκηση μετά την κατάληψή της από ρωσικές δυνάμεις τον Απρίλιο του 1916.⁸¹ Μετά το γεγονός αυτό, το μεγαλύτερο μέρος του δυτικού Πόντου εναποθέτει τις ελπίδες του στη Ρωσία. Μάλιστα, ο μητροπολίτης Αμάσειας, Γερμανός Καραβαγγέλης, ζητά από τους επικεφαλής των ρωσικών δυνάμεων να καταλάβουν τη Σαμψούντα για να ελευθερωθεί από τον οθωμανικό ζυγό.⁸²

⁷⁵ Ο.π., σ. 125.

⁷⁶ Κ. Φωτιάδης, *Η γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου*, ό.π., σσ. 187-190.

⁷⁷ Α. Ανθεμίδης, «Αντάρτικα σώματα», *Εγκυκλοπαίδεια του Ποντιακού Ελληνισμού*, Τόμ. 1, Θεσσαλονίκη 2007: Μαλλιάρης Παιδεία, σσ. 440-441· Ε. Π. Γεωργανόπουλος, «Ο διωγμός των Ελλήνων του Πόντου...», ό.π., σσ. 112-114.

⁷⁸ Κ. Φωτιάδης, *Η γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου*, ό.π., σ. 377.

⁷⁹ Α. Ανθεμίδης, «Αντάρτικα σώματα»..., ό.π., σ. 440.

⁸⁰ Ο.π., σσ. 441-445.

⁸¹ Ε. Π. Γεωργανόπουλος, «Ο διωγμός των Ελλήνων του Πόντου...», ό.π., σσ. 110-112.

⁸² Ο.π., σ. 112.

Πρωτεργάτες της προσπάθειας ίδρυσης ανεξάρτητου κράτους στον Πόντο είναι οι Πόντιοι της Διασποράς, οι οποίοι βομβαρδίζουν τις Μεγάλες Δυνάμεις της εποχής με υπομνήματα που αφορούν την ανεξαρτησία.⁸³ Οι οργανώσεις τους σε Ελλάδα, Καύκασο, Γαλλία και ΗΠΑ προβάλλουν το αίτημα της αυτονομίας της περιοχής αφενός για να προστατευτούν οι χριστιανικοί πληθυσμοί και αφετέρου για να δημιουργηθούν οι κατάλληλες συνθήκες επιστροφής των μεταναστών στην πατρίδα τους.⁸⁴ Τον Ιούλιο του 1917 πραγματοποιείται το Α΄ Πανελλήνιο Συνέδριο των ομογενών της Ρωσίας στο Ταϊγάνιο, όπου αποφασίζεται η δημιουργία ανεξάρτητου ποντιακού κράτους με προσωρινή έδρα το Ροστόβ.⁸⁵

Ωστόσο, σημαντικότερη είναι η δράση του Κωνσταντίνου Κωνσταντινίδη, γιου του επί σειρά ετών δημάρχου της Κερασούντας, ενός πλούσιου επιχειρηματία που σταδιοδρομεί στη Μασσαλία εισάγοντας φουντούκια από τον Πόντο.⁸⁶ Είναι ο πρώτος που διεκδικεί ξεκάθαρα την ανεξαρτησία του Πόντου διατυπώνοντας επίσημα το αίτημα δημιουργίας μιας Ανεξάρτητης Ελληνικής Δημοκρατίας στην περιοχή. Για τον σκοπό αυτό ιδρύει την 1 Οκτωβρίου 1917 στο Παρίσι τον Εθνικό Σύνδεσμο Πόντου.⁸⁷ Στις 22 Ιανουαρίου του 1918 πραγματοποιείται το πρώτο Παμποντιακό Συνέδριο στη Μασσαλία, στο οποίο λαμβάνουν μέρος Πόντιοι από όλο τον κόσμο. Πρόεδρος εκλέγεται ο Κ. Κωνσταντινίδης, ο οποίος στέλνει τον Νοέμβριο του ίδιου έτους μια έκθεση στις κυβερνήσεις Παρισιού και Λονδίνου σχετικά με τις θέσεις του συνεδρίου, που δεν είναι άλλες από τη δημιουργία ενός ποντιακού κράτους.⁸⁸ Επίσης, προσπαθεί να οργανώσει τους Πόντιους της Διασποράς ώστε να εργαστούν για να δημιουργήσουν «ανεξάρτητον Δημοκρατίαν, από τα ρωσικά σύνορα έως πέρα εις την Σινώπην»,⁸⁹ ενώ δημιουργεί και κυκλοφορεί έναν χάρτη που ορίζει τα σύνορα της προτεινόμενης Ποντιακής Δημοκρατίας.⁹⁰

Στον Πόντο εκείνη την περίοδο ηγέτης των Ελλήνων αναδεικνύεται ο μητροπολίτης Τραπεζούντας, Χρύσανθος Φιλιππίδης.⁹¹ Ο Χρύσανθος στην προσπάθειά του να εξασφαλίσει όσο το δυνατόν μεγαλύτερη αυτονόμηση ή ακόμα και ανεξαρτησία του Πόντου

⁸³ Ε. Χεκίμογλου, «Ένα κράτος στα χαρτιά ...», ό.π., σ. 49.

⁸⁴ Ο.π., σ. 57.

⁸⁵ Κ. Φωτιάδης, «Παρευξείνιος Ελληνισμός», ό.π., σ. 250· Γ. Χρονόπουλος, «Η Γενοκτονία των Ποντίων», ό.π., σ. 129. Ωστόσο, κατά τον Ε. Π. Γεωργανόπουλο, «Ο διωγμός των Ελλήνων του Πόντου...», ό.π., σ. 118, το συνέδριο ασχολείται με ζητήματα που αφορούν τις ελληνικές κοινότητες της Ρωσίας, αλλά δεν παίρνει θέση ως προς το ζήτημα της αυτονομίας του Πόντου.

⁸⁶ Ε. Χεκίμογλου, «Ένα κράτος στα χαρτιά ...», ό.π., σ. 58.

⁸⁷ Ε. Π. Γεωργανόπουλος, «Ο διωγμός των Ελλήνων του Πόντου...», ό.π., σ. 118.

⁸⁸ Κ. Φωτιάδης, *Η γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου*, ό.π., σ. 208.

⁸⁹ Ε. Χεκίμογλου, «Ένα κράτος στα χαρτιά ...», ό.π., σ. 58.

⁹⁰ Κ. Φωτιάδης, «Παρευξείνιος Ελληνισμός», ό.π., σ. 250.

⁹¹ Κ. Φωτιάδης, *Η γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου*, ό.π., σ. 208.

διαπραγματεύεται με όλες τις πλευρές: Τούρκους, Ρώσους, Αρμένιους.⁹² Το αίτημα για αυτοδιάθεση στην περιοχή του Πόντου αλλάζει πολλές φορές «πρόσωπα» και κατεύθυνση.⁹³ Κάποια από αυτά είναι η προσάρτηση μέρους του Πόντου στην Αρμενία, η αυτονομία του Πόντου «εν ισονομία χριστιανών και μουσουλμάνων» στο πλαίσιο του οθωμανικού κράτους και η δημιουργία ενός προτεκτοράτου της Βρετανίας.⁹⁴

Με το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου οι Έλληνες του Πόντου προσπαθούν να γνωστοποιήσουν τις εθνικές τους διεκδικήσεις στο Συνέδριο της Ειρήνης του Παρισιού, έχοντας ως βασικό επιχείρημα τον εκτοπισμό και την εξόντωση των ελληνικών πληθυσμών. Παρ' όλα αυτά όταν ο Βενιζέλος παρουσιάζει τις ελληνικές εθνικές διεκδικήσεις τον Δεκέμβριο του 1918, ο Πόντος είναι η μοναδική ελληνική περιοχή που δεν διεκδικεί η Ελλάδα. Μάλιστα, προτείνει να παραχωρηθεί το μεγαλύτερο μέρος του στην Αρμενία.⁹⁵ Οι Έλληνες του Πόντου, απογοητευμένοι, διαμαρτύρονται έντονα για τη θέση της ελληνικής κυβέρνησης στα συνέδρια που ακολουθούν,⁹⁶ ενώ προκαλούνται θυελλώδεις αντιδράσεις στους Πόντιους της Διασποράς, οι οποίοι απαιτούν τη δημιουργία ανεξάρτητου ποντιακού κράτους.⁹⁷

Μετά από τις προτάσεις του Βενιζέλου για προσάρτηση περιοχών του Πόντου στην Αρμενία, οι Έλληνες του Πόντου αποφασίζουν να στείλουν στο Παρίσι τον μητροπολίτη Χρυσάνθο ως εκπρόσωπό τους για να προωθήσει το ζήτημα της αυτοδιάθεσης. Έτσι, εκείνος συναντιέται με ηγέτες και αξιωματούχους των Μεγάλων Δυνάμεων.⁹⁸ Σημαντικότερος των ηγετών των ξένων δυνάμεων με τον οποίο έρχεται σε επαφή ο μητροπολίτης Χρυσάνθος είναι ο πρόεδρος των ΗΠΑ, Γ. Ουίλσον. Η δήλωση του στις 8 Ιανουαρίου του 1918 περί εγγύησης της ασφάλειας και της αυτόνομης εξέλιξης των εθνοτήτων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας δημιουργεί στους Πόντιους την ελπίδα για παραχώρηση καθεστώτος αυτονομίας.⁹⁹ Ωστόσο, παρ' όλο που αρχικά φαίνεται να αντιμετωπίζει θετικά το ζήτημα του ανεξάρτητου Πόντου, δεν υπάρχει κάποια πραγματική εξέλιξη στη συνέχεια.¹⁰⁰

Το φθινόπωρο του 1919 οι Έλληνες του Πόντου ζητούν επανειλημμένα στρατιωτική και υλική βοήθεια από την Ελλάδα και τις συμμαχικές δυνάμεις χωρίς αποτέλεσμα. Τον

⁹² Γ. Μαργαρίτης, «Η λαμπρή ιστορία των Ελλήνων του οθωμανικού Πόντου», στο *Η Σφαγή των Ποντίων: ένοχοι και συνένοχοι*, Συλλογική έκδοση μαζί με την εφ. *Ελεύθερος Τύπος: Ελλήνων Ιστορικά* 13 (χ.χ.), σ. 117.

⁹³ Ε. Χεκίμογλου, «Ένα κράτος στα χαρτιά ...», ό.π., σσ. 45-46.

⁹⁴ Ο.π., σ. 65.

⁹⁵ Ε. Π. Γεωργανόπουλος, «Ο διωγμός των Ελλήνων του Πόντου...», ό.π., σ. 120.

⁹⁶ Κ. Φωτιάδης, «Παρευξείνιος Ελληνισμός», ό.π., σσ. 250-251.

⁹⁷ Ε. Χεκίμογλου, «Ένα κράτος στα χαρτιά ...», ό.π., σ. 60.

⁹⁸ Ε. Γεωργανόπουλος, «Μεταξύ ελπίδας και καταστροφής...», ό.π., σ. 38.

⁹⁹ Ε. Χεκίμογλου, «Ένα κράτος στα χαρτιά ...», ό.π., σ. 59.

¹⁰⁰ Ε. Γεωργανόπουλος, «Μεταξύ ελπίδας και καταστροφής...», ό.π., σ. 38.

Ιανουάριο του 1920 ο Βενιζέλος ενημερώνει τον Χρυσάνθο πως ούτε οι σύμμαχοι, ούτε η Ελλάδα έχουν επαρκείς στρατιωτικές δυνάμεις για να τηρήσουν την τάξη στον Πόντο. Προς απάντηση, το Εθνικό Συμβούλιο του Πόντου στην Τιφλίδα στέλνει τηλεγράφημα στον Βενιζέλο, αναγράφοντας πως η Ευρώπη έχει εγκαταλείψει τους Πόντιους.¹⁰¹ Τον Ιούνιο του 1920 ο Βενιζέλος αλλάζει στάση και αποφασίζει την εκπόνηση σχεδίου για την στρατιωτική κατάληψη του Πόντου με την υποστήριξη των Βρετανών.¹⁰² Όμως, η ήττα του στις εκλογές τον Νοέμβριο του 1920 ματαιώνει το σχέδιο, καθώς η διάδοχη κυβέρνηση, την οποία μάλιστα εγκαταλείπουν οι μέχρι τότε Σύμμαχοι της Ελλάδας, δεν έχει κάποιο συγκεκριμένο σχέδιο για τον Πόντο.¹⁰³

Παράλληλα, η συνθήκη φιλίας ανάμεσα στον Κεμάλ και τους μπολσεβίκους τον Μάρτιο του 1921 λειτουργεί «ως η ταφόπετρα του ποντιακού ζητήματος».¹⁰⁴ Ο Χρονόπουλος αναφέρει πως όλοι όσοι μπορούσαν να βοηθήσουν τον Πόντο παραμένουν «τραγικά αδρανείς»¹⁰⁵ και είναι συνυπεύθυνοι της γενοκτονίας. Οι Μεγάλες Δυνάμεις εθελουφλούν συστηματικά απέναντι στο συντελούμενο έγκλημα της γενοκτονίας για χάρη των γεωπολιτικών και οικονομικών συμφερόντων τους, ενώ οι ελληνικές κυβερνήσεις είτε δεν θέλουν να αναλάβουν το κόστος της προστασίας των Ελλήνων του Πόντου, είτε δεν αντιλαμβάνονται το μέγεθος του προβλήματος.

2.4 Το κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο

Πέραν όμως των ιστορικοπολιτικών δεδομένων, η ιστοριογραφία μας παραδίδει στοιχεία που συνθέτουν την ταυτότητα του Έλληνα Πόντιου. Σύμφωνα με τον Φωτιάδη, ο ποντιακός ελληνισμός καταφέρνει να διατηρήσει την ταυτότητά του κατά τη διάρκεια της οθωμανοκρατίας, εξαιτίας των «μόνιμων όπλων του ελληνισμού: τη θρησκεία, τη γλώσσα και την πολιτιστική του παράδοση».¹⁰⁶ Η πίστη στην ορθοδοξία αποτελεί ένα μεγάλο κομμάτι της ταυτότητας του Έλληνα Πόντιου. Οι συνθήκες ζωής είναι δύσκολες για τους χριστιανούς του οθωμανικού κράτους, καθώς για να μπορούν να ζήσουν ελεύθερα και να απολαμβάνουν περιουσία, τιμές και αξιώματα πρέπει να εξισλαμιστούν.

Κρυπτοχριστιανοί αποκαλούνται οι Έλληνες που εξαναγκάζονται από τους Οθωμανούς να προσχωρήσουν στο Ισλάμ, εντούτοις διατηρούν κρυφά τη χριστιανική τους

¹⁰¹ Ε. Χεκίμογλου, «Ένα κράτος στα χαρτιά...», ό.π., σ. 76.

¹⁰² Ε. Π. Γεωργανόπουλος, «Ο διωγμός των Ελλήνων του Πόντου...», ό.π., σ. 122.

¹⁰³ Ε. Γεωργανόπουλος, «Μεταξύ ελπίδας και καταστροφής...», ό.π., σ. 41.

¹⁰⁴ Κ. Φωτιάδης, «Παρευξείνιος Ελληνισμός», ό.π., σ. 251.

¹⁰⁵ Γ. Χρονόπουλος, «Η Γενοκτονία των Ποντίων», ό.π., σ. 157.

¹⁰⁶ Κ. Φωτιάδης, «Παρευξείνιος Ελληνισμός», ό.π., σ. 239.

πίστη κατά το διάστημα από την άλωση της Κωνσταντινούπολης έως τις αρχές του 19ου αιώνα.¹⁰⁷ Έτσι, αποφεύγουν τον θάνατο και τον εξισλαμισμό, καταφέροντας να διατηρήσουν την πίστη στην ορθοδοξία και κατ' επέκταση την εθνική τους ταυτότητα. Επιπλέον, όταν οι συνθήκες το επιτρέπουν, καταφέρνουν να κρατήσουν και την ελληνική γλώσσα.¹⁰⁸ Μία περίοδος θρησκευτικού φανατισμού που οδηγεί στην αύξηση των κρυπτοχριστιανών, σημειώνεται στα μέσα του 17ου αιώνα, όπου οι ντερεμπέδες, οι τοπικοί άρχοντες, εκμεταλλευόμενοι την παρακμή του οθωμανικού κράτους, επιδίδονται σε λεηλασίες και αρπαγές περιουσιών των χριστιανικών πληθυσμών, όπως και σε βίαιους εξισλαμισμούς. Υπάρχουν αρκετοί όροι που χρησιμοποιούνται για να χαρακτηρίσουν τους κρυπτοχριστιανούς. Στον Πόντο αποκαλούνται «Κλωστοί», ενώ στην ευρύτερη περιοχή της Μ. Ασίας «Κρυφοί» ή «Γυριστοί».¹⁰⁹

Κύριο μέλημα των κρυπτοχριστιανών είναι η διατήρηση της πίστης τους και η συνέχισή της στις επόμενες γενιές. Στοιχείο που τους χαρακτηρίζει είναι η σύναψη γάμων μόνο μεταξύ κρυπτοχριστιανικών οικογενειών.¹¹⁰ Εξαιτίας της ιδιαίτερης αυτής κατάστασης είναι αναγκασμένοι ν' ακολουθούν διπλό τρόπο ζωής. Συμμετέχουν στις λειτουργίες στα τζαμιά μαζί με τους μουσουλμάνους, αλλά από μέσα τους προσεύχονται στον Χριστό. Κρατούν τη χριστιανική νηστεία και τελούν κανονικά τα μυστήρια της ορθοδοξίας κρυφά, κατά τη διάρκεια της νύχτας ή μεταμφιεσμένοι.¹¹¹ Ωστόσο, ο εσωτερικός διχασμός, η διπλή κρυφή ζωή τους γεμίζει αγωνία και τύψεις, καθώς ταραάζονται με τη σκέψη πως η υπόκρισή τους αποτελεί αμαρτία.¹¹²

Το 1856 εκδίδεται το σουλτανικό διάταγμα Χάτι Χουμαγιούν, το οποίο υπόσχεται θρησκευτική και πολιτική ελευθερία σ' όλους τους υπηκόους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Έτσι, τον Μάρτιο της επόμενης χρονιάς πραγματοποιείται στη μονή της Θεοσκεπάστου συγκέντρωση κρυπτοχριστιανών, οι οποίοι ορκίζονται να αγωνιστούν για να αναγνωριστούν ως χριστιανοί, απηφώντας τις απειλές των τουρκικών αρχών. Τότε, ολόκληρα χωριά των περιοχών της Κρώμνης, της Ματσούκας, της Σάντας κ.α. αποκαλύπτουν τη χριστιανική τους ταυτότητα, ενώ οι επιτροπές που συστήνονται το 1857 με συμμετοχή και των Μεγάλων Δυνάμεων της εποχής καταγράφουν 30.000 κρυπτοχριστιανούς

¹⁰⁷ Α. Βακαλόπουλος, «Κρυπτοχριστιανοί», *Εγκυκλοπαίδεια του Ποντιακού Ελληνισμού*, Τόμ. 5, Θεσσαλονίκη 2007: Μαλλιάρης Παιδεία, σσ. 182-184.

¹⁰⁸ Κ. Φωτιάδης, *Η γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου*, ό.π., σ. 32

¹⁰⁹ Α. Βακαλόπουλος, «Κρυπτοχριστιανοί», ό.π., σσ. 182-189.

¹¹⁰ Κ. Φωτιάδης, *Η γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου*, ό.π., σ. 32.

¹¹¹ Α. Βακαλόπουλος, «Κρυπτοχριστιανοί», ό.π., σ. 193.

¹¹² Ό.π., σ. 193.

ως χριστιανούς.¹¹³ Οι γνωστότερες περιοχές στις οποίες κατοικούν κρυπτοχριστιανοί, σύμφωνα με την *Εγκυκλοπαίδεια του Ποντιακού Ελληνισμού*,¹¹⁴ είναι η Κρώμνη και τα χωριά γύρω από αυτήν, ιδιαίτερα το Σταυρί.

Παράλληλα, κατά τον Φωτιάδη, ιδρύονται πολλές εκκλησίες και μοναστήρια στον Πόντο μετά από την εδραίωση του χριστιανισμού.¹¹⁵ Τα σημαντικότερα μοναστήρια είναι τρία: της Παναγίας Σουμελά, του Αγίου Ιωάννου Βαζελώνος και του Αγίου Γεωργίου Περιστερεώτα, τα οποία συμβάλλουν «καθοριστικά στη διάδοση και τη διάσωση του χριστιανισμού και του ελληνισμού». Μάλιστα, «χάρη στη διπλωματία των ηγουμένων τους, τα μοναστήρια αυτά» σώζουν «πολλές φορές ηθικά, πνευματικά, εθνικά και σωματικά τους καταδιωκόμενους χριστιανούς».¹¹⁶

Η πολιτιστική παράδοση αποτελεί ένα από τα τρία «όπλα» διατήρησης της ταυτότητας των Ελλήνων του Πόντου κατά τη διάρκεια της οθωμανοκρατίας. Σύμφωνα με την *Εγκυκλοπαίδεια του Ποντιακού Ελληνισμού* η μουσική και ο χορός είναι για τους Πόντιους «ο ακρογωνιαίος λίθος του πολιτισμού τους».¹¹⁷ Κατ' επέκταση, η ποντιακή λύρα ή αλλιώς κεμεντζές είναι το μουσικό όργανο που επικρατεί και είναι «άρρηκτα συνδεδεμένο» με την ποντιακή παράδοση. Η παρουσία της λύρας συνδέεται με όλες τις πολιτισμικές δραστηριότητες, συντροφεύοντας τους Πόντιους στις χαρές και τις λύπες. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Τσακαλίδης, όλη η ιστορία, ο πολιτισμός και η παράδοση των Ποντίων είναι άμεσα συνδεδεμένα με τη λύρα.¹¹⁸ Παρά τα δεινά που υφίστανται, κανείς δεν καταφέρνει να στερήσει από αυτούς τους ανθρώπους την ψυχή τους, δηλαδή την ποντιακή λύρα, που τους συνοδεύει σε κάθε «τρικυμία» της ζωής τους.

Κατά τη διάρκεια της οθωμανικής περιόδου οι λειτουργίες της μουσικής στον Πόντο, όσον αφορά την απλή λαϊκή μάζα, συνίστανται στην εκτέλεση δημοτικών τραγουδιών και χορών, χρησιμοποιώντας παραδοσιακά όργανα, όπως η λύρα, το νταούλι και ο ζουρνάς. Συνήθως, οι άνθρωποι διασκεδάζουν οικογενειακά μετά μουσικής στο εσωτερικό των σπιτιών τους ή στις αυλές, εάν έχουν καλεσμένους σε περιστάσεις όπως ο γάμος, τα βαφτίσια, γιορτές ή γενέθλια. Ακόμη, διοργανώνουν γλέντια σε ανοιχτούς χώρους όταν πρόκειται για πανηγύρια και μεγάλες γιορτές, όπως ο εορτασμός του Πάσχα. Οι πιο

¹¹³ Κ. Φωτιάδης, *Η γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου*, ό.π., σ. 33.

¹¹⁴ Α. Βακαλόπουλος, «Κρυπτοχριστιανοί», ό.π., σ. 191.

¹¹⁵ Κ. Φωτιάδης, «Παρευξείνιος Ελληνισμός», ό.π., σσ. 230-231.

¹¹⁶ Ό.π., σ. 243.

¹¹⁷ Π. Τσακαλίδης, «Λύρα (του Πόντου)», *Εγκυκλοπαίδεια του Ποντιακού Ελληνισμού*, Τόμ. 6, Θεσσαλονίκη 2007: Μαλλιάρης Παιδεία, σσ. 10-11.

¹¹⁸ Π. Ι. Τσακαλίδης, «Οι βασικές ιστορικές φάσεις εξέλιξης της μουσικής των Ελλήνων του Πόντου από τους αρχαίους χρόνους μέχρι σήμερα», στο *Η Σφαγή των Ποντίων: οι πόλεις, η ζωή τους, ο όλεθρος*, Συλλογική έκδοση μαζί με την εφ. *Ελευθεροτυπία*, Αθήνα χ.χ., σ. 154.

δημοφιλείς χοροί είναι ο «Πυρρίχιος» ή αλλιώς «Σέρρα», που χορεύεται ομαδικά και ο χορός «Μαχαίρια» που είναι για δυο άτομα, χοροί που αναπαριστώνται συχνά σε καρτ ποστάλ της εποχής.¹¹⁹

Σχετικά με την οικονομική και κοινωνική θέση των Ελλήνων του Πόντου, εκείνοι ήδη από τις αρχές του 16ου αιώνα αναλαμβάνουν την εκμετάλλευση των μεταλλείων του Πόντου, κρατώντας ως επί το πλείστον το μονοπώλιο.¹²⁰ Πλήθος χριστιανών κατευθύνεται στα όρη του Πόντου για να δουλέψει στα ορυχεία, καθώς οι μεταλλουργοί απολαμβάνουν προνόμια που βελτιώνουν την ποιότητα της ζωής τους, με αποτέλεσμα τη δημιουργία της βιομηχανικής πόλης Αργυρούπολης. Στην Αργυρούπολη αλλά και στην Τραπεζούντα «οι άρχοντες του ασημιού εγκαθιστούν τη δύναμή τους», με αποτέλεσμα να αναπτύσσονται γοργά και να ευνοηθεί η εκπαίδευση. Στα τέλη του 17ου αιώνα ιδρύονται τα ονομαστά «Φροντιστήριο της Τραπεζούντας» και «Φροντιστήριο Αργυρουπόλεως».¹²¹

Ωστόσο, τον 19ο αιώνα δυο γεγονότα αλλάζουν τη ζωή και την οικονομία των Ελλήνων του Πόντου. Πρόκειται αφενός για την εξάντληση των μεταλλευμάτων που οδηγεί το 1890 στη διακοπή της εξόρυξης του αργύρου και αφετέρου για τις μεταρρυθμίσεις του οθωμανικού κράτους -συμπεριλαμβανομένου του Χάτι Χουμαγιούν- οι οποίες δίνοντας ισοπολιτεία και θρησκευτική ελευθερία σε όλους τους υπηκόους της οδηγούν σε σημαντική διεύρυνση των δραστηριοτήτων των Ελλήνων του Πόντου, όπως είναι το εμπόριο, η ναυτιλία, οι νέες τραπεζικές λειτουργίες.¹²²

Ως αποτέλεσμα, στα μέσα του 19ου αιώνα σημειώνεται οικονομική, εκπαιδευτική και πνευματική έκρηξη στις κοινότητες του Πόντου. Οι κάτοικοί του εγκαταλείπουν τα κρησφύγετά τους στην ενδοχώρα και μετακινούνται στα παράλια, όπου χτίζουν πόλεις, χωριά, εκκλησίες και σχολεία. Πολύ σύντομα παίρνουν στα χέρια τους το εμπόριο τόσο του Εύξεινου Πόντου όσο και της ενδοχώρας. Στις αρχές του 20ου αιώνα, λοιπόν, ο ποντιακός ελληνισμός έχει «θεαματικό προβάδισμα» στον οικονομικό και πνευματικό τομέα, συγκριτικά με τις υπόλοιπες εθνότητες της αυτοκρατορίας.¹²³

¹¹⁹ Ο.π., σσ. 147-148. Βλ. παράρτημα, σ. 120, πίνακα 1Α

¹²⁰ Κ. Φωτιάδης, «Παρευξείνιος Ελληνισμός, ό.π., σ. 241.

¹²¹ Γ. Μαργαρίτης, «Η λαμπρή ιστορία των Ελλήνων ...», ό.π., σσ. 96-99.

¹²² Ο.π., σσ. 101-103.

¹²³ Κ. Φωτιάδης, *Η γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου*, ό.π., σσ. 35-36.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: ΠΟΝΤΙΑΚΟ ΖΗΤΗΜΑ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑ

3.1 Η λογοτεχνία του τραύματος

Αδιαμφισβήτητα, τα γεγονότα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, όπως και οι συνέπειες της εθνοκάθαρσης των Νεότουρκων σημαδεύουν όλες τις εθνικότητες του οθωμανικού κράτους, συμπεριλαμβανομένων των Ελλήνων του Πόντου. Τα οδυνηρά ιστορικά γεγονότα παράγουν τη λεγόμενη λογοτεχνία του τραύματος, η οποία επεξεργάζεται το τραύμα και μπορεί να οδηγήσει στην επούλωση, τη συμφιλίωση, ακόμη και τη συγχώρεση.¹²⁴ Παράλληλα, η αφήγηση που πραγματεύεται το οδυνηρό γεγονός είναι μια μνημονική αφήγηση, η οποία συμβάλλει στη διατήρηση της συλλογικής μνήμης.¹²⁵

Η μεταμνήμη, σύμφωνα με τη Marianne Hirsch, ορίζεται ως:

η σχέση με την οποία τα μέλη της επόμενης γενιάς μεταφέρουν το ατομικό, συλλογικό και πολιτισμικό τραύμα όσων το βίωσαν προηγουμένως σε εμπειρίες που “θυμούνται” μόνο μέσω των ιστοριών, των εικόνων και των συμπεριφορών ανάμεσα στις οποίες μεγάλωσαν.¹²⁶

Ο κατ' εξοχήν φορέας της μεταμνήμης είναι το ιστορικό μυθιστόρημα. Στην ελληνική λογοτεχνική σκηνή της τελευταίας δεκαετίας του 20ου αι. έως και τις μέρες μας παρουσιάζεται σημαντικός αριθμός μεταμοντέρνων ιστορικών μυθιστορημάτων που στρέφουν το ενδιαφέρον τους στην επαναδιαπραγμάτευση θεμάτων σχετικών με τον κόσμο της Ανατολής και το οθωμανικό παρελθόν, τα οποία, μάλιστα, έχουν ιδιαίτερη απήχηση στο ευρύ κοινό.¹²⁷ Παράλληλα, παρατηρείται μια τάση του ιστορικού μυθιστορήματος να θέτει στο επίκεντρο τη μοίρα μεμονωμένων εθνικών ομάδων και μειονοτήτων.¹²⁸

Μετά από σχετική αναζήτηση, διαπιστώνουμε πως η παραγωγή ιστορικών μυθιστορημάτων με κεντρική θεματική τον ποντιακό ελληνισμό είναι μικρή. Χαρακτηριστικά, στην καταλογογράφηση που εκπονεί ο Σύνδεσμος Φιλολόγων Κοζάνης για

¹²⁴ P. Ricœur, *La Memoire, l' Histoire, l' Oubli*, Paris 2000: Seuil. Αναφέρεται στο Β. Αποστολίδου, *Λογοτεχνία και Ιστορία ...*, ό.π., σ. 18.

¹²⁵ Β. Αποστολίδου, *Λογοτεχνία και Ιστορία ...*, ό.π., σ. 18.

¹²⁶ M. Hirsch, *The Generation of Postmemory. Writing and visual culture after the Holocaust*, New York 2012: Columbia University Press, σ. 5. Αναφέρεται στο Θ. Β. Κούγκουλος, Γ. Ράντος & Β. Α. Yilmaz, «Λογοτεχνία και μεταμνήμη...», ό.π., σ. 199.

¹²⁷ T. S. Willert, *The New Ottoman Greece ...*, ό.π., σ. 157· Θ. Β. Κούγκουλος, Γ. Ράντος & Β. Α. Yilmaz, «Λογοτεχνία και μεταμνήμη...», ό.π., σ. 202.

¹²⁸ T. S. Willert, *The New Ottoman Greece ...*, ό.π., σ. 157.

την ψηφιακή έκδοση *Προτάσεις Φιλαναγνωσίας για τον Προσφυγικό Ελληνισμό*,¹²⁹ οι εγγραφές που αφορούν τον Πόντο είναι 16, ενώ οι αντίστοιχες για τη Μ. Ασία πάνω από 150. Αξιοσημείωτο είναι πως από τις 16 εγγραφές, μόνο οι 2 χρονολογούνται πριν την αναγνώριση της γενοκτονίας των Ποντίων από την ελληνική Βουλή το 1994. Η όποια άνθηση της λογοτεχνικής παραγωγής με θέμα τον ποντιακό ελληνισμό παρατηρείται την τελευταία δεκαετία.

Φαίνεται, λοιπόν, ότι η αναγνώριση της γενοκτονίας των Ποντίων σε συνδυασμό με τη λογοτεχνική τάση της εποχής να πραγματεύεται τη μοίρα εθνοτήτων του οθωμανικού κράτους, θέτει στο προσκήνιο της ελληνικής πραγματικότητας τον ποντιακό ελληνισμό και τα ιστορικά του συμφραζόμενα, γνωστοποιώντας τα στο ευρύ κοινό, και προσφέροντας έμπνευση και υλικό στη λογοτεχνία. Άλλωστε, οι ιστορικοί και κοινωνικοί κραδασμοί σε συνδυασμό με τις κοινωνικές αντιδράσεις που επιφέρουν, επηρεάζουν τους μυθιστοριογράφους, στο πλαίσιο του πνεύματος της εποχής.

3.2 Συγγραφείς και έργα

Σόφη Θεοδωρίδου

Η Σόφη Θεοδωρίδου κατάγεται από το χωριό Κωνσταντία του νομού Πέλλας και φοιτά στο Τμήμα Επιστημών Προσχολικής Αγωγής και Εκπαίδευσης της Θεσσαλονίκης.¹³⁰ Εργάζεται στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση για είκοσι εννιά χρόνια πριν αφοσιωθεί στη συγγραφή. Από μικρή ηλικία έχει κλίση στη ζωγραφική και το γράψιμο, καθώς μεγαλώνει μέσα στα βιβλία λόγω της αγάπης του πατέρα της για τη λογοτεχνία.¹³¹ Η συγγραφέας τοποθετεί τους ήρωες των βιβλίων της στο ιστορικό πλαίσιο του 19ου και του 20ου αιώνα. Μέχρι σήμερα έχει γράψει δώδεκα ιστορικά μυθιστορήματα, ανάμεσα στα οποία και *Το κορίτσι απ' τη Σαμψούντα*.¹³² Σύμφωνα με την ίδια, με το βιβλίο αυτό εμβαθύνει στην ιστορία του

¹²⁹ Γ. Δελιόπουλος - Ε. Γερούση & Κ. Μαυροφυλλίδου (επιμ.), *Προτάσεις Φιλαναγνωσίας για τον Προσφυγικό Ελληνισμό*, Κοζάνη 2022: Σύνδεσμος Φιλολόγων Κοζάνης. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: https://online.fliphtml5.com/bbdtk/thqm/?fbclid=IwAR0o-BqQ-iXdwTeJY-Esj6-KA6zAwZzcAxxzOqc_zLXWO_jcTXi1KdmtANK (προσπελάστηκε στις 13/4/2023).

¹³⁰ «Η συγγραφέας Σόφη Θεοδωρίδου στα "Πέριξ"(TV100-170119)». Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <https://www.youtube.com/watch?v=5wj8ibatfss> (προσπελάστηκε στις 22/11/2022). «Σόφη Θεοδωρίδου», *Βιβλιονet*. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <https://biblionet.gr/%CF%80%CF%81%CE%BF%CF%83%CF%89%CF%80%CE%BF/?personid=87509> (προσπελάστηκε στις 22/11/2022).

¹³¹ «Η συγγραφέας Σόφη Θεοδωρίδου στα "Πέριξ" ...», ό.π.

¹³² «Σόφη Θεοδωρίδου», ό.π.

ποντιακού ελληνισμού και έρχεται σε επαφή με τις ρίζες της, καθώς έχει ποντιακή καταγωγή.¹³³

Το κορίτσι απ' τη Σαμψούντα (2014)

Ο αναγνώστης παρακολουθεί την καθημερινότητα μιας οικογένειας Ελλήνων Ποντίων της πρωταγωνίστρια τη μικρή Καλλιόπη, η οποία έρχεται αντιμέτωπη με τα βίαια γεγονότα των διωγμών. Βιώνει τις συλλήψεις, τους εκτοπισμούς, την απώλεια αγαπημένων προσώπων. Όταν, έφηβη πια, απομένει ολομόναχη, ταξιδεύει στο Ακ Νταγ Ματέν σε μακρινούς συγγενείς. Στη συνέχεια, ως νεαρή γυναίκα εγκαθίσταται στη Σμύρνη όπου έρχεται σε επαφή με την κοσμοπολίτικη ζωή και τέλος, καταλήγει στην Αθήνα. Οι μυθοπλαστικοί χαρακτήρες τοποθετούνται στα ιστορικά δεδομένα της εποχής. Το μυθιστόρημα, το οποίο εκτείνεται χρονικά από το 1914 έως το 1933, περιγράφει την πολιτική κατάσταση σε Ελλάδα και Πόντο τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα, τα γεγονότα των διωγμών του ποντιακού ελληνισμού και τις παραδόσεις του Πόντου.

Πασχάλης Λαμπαρδής

Ο Πασχάλης Λαμπαρδής (1960-) γεννιέται στις Σέρρες, αλλά κατάγεται από την Ανατολική Θράκη.¹³⁴ Μολονότι σπουδάζει μηχανικός - ηλεκτρολόγος και αργότερα ψυχολογία με ειδίκευση στην κλινική και κοινωνική ψυχολογία, γνωρίζει από μικρή ηλικία ότι ο δρόμος του είναι η συγγραφή.¹³⁵ Τα βιβλία του είναι προϊόν έρευνας, καθώς, σύμφωνα με τον ίδιο, η πένα του συγγραφέα είναι υποχρεωμένη να υπηρετεί μεγάλες αλήθειες.¹³⁶ Ανεξάρτητα από την ιστορική περίοδο και τις διαφορετικές συνθήκες που πραγματεύεται σε κάθε βιβλίο του, ο συγγραφέας εξυψώνει τον άνθρωπο και τη δυναμική που κρύβει μέσα του, καθώς οι ήρωες

¹³³«Η συγγραφέας Σόφη Θεοδωρίδου στα "Πέριξ" ...», ό.π.

¹³⁴ «Λαμπαρδής Πασχάλης», *Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Σερρών*. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <https://serrelib.gr/el/prosopikotita/lampardis-pashalis> (προσπελάστηκε στις 27/11/2022)· Πασχάλης Λαμπαρδής. *Το επίσημο μπλογκ του συγγραφέα Πασχάλη Λαμπαρδή*. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <https://paschalislampardis.wordpress.com/about/> (προσπελάστηκε στις 27/11/2022).

¹³⁵ Πασχάλης Λαμπαρδής. *Το επίσημο μπλογκ ...*, ό.π.· «Πασχάλης, Γ., Λαμπαρδής», *Βιβλιονet*. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο:

<https://biblionet.gr/%CF%80%CF%81%CE%BF%CF%83%CF%89%CF%80%CE%BF/?personid=43275>

(προσπελάστηκε στις 27/11/2022).

¹³⁶ Πασχάλης Λαμπαρδής. *Το επίσημο μπλογκ ...*, ό.π.

του προσπαθούν να σηκώσουν το ανάστημά τους απέναντι στα δυσεπίλυτα προβλήματά τους.¹³⁷

Τα ιστορικά του μυθιστορήματα, ανάμεσα τους και οι *Φύλακες της Ανατολίας* αποτίνουν φόρο τιμής στις ρίζες του, καθώς μεγαλώνει με τις ιστορίες των προγόνων του.¹³⁸ Έχει τιμηθεί με το βραβείο λογοτεχνίας και πνευματικών αξιών από την ελληνική Εταιρεία Χριστιανικών Γραμμάτων το 2002 για το μυθιστόρημα *Ο ταξιδευτής του Βοσπόρου* και με το βραβείο αναγνωστών το 2012 για το μυθιστόρημα *Κάθετη έξοδος*.¹³⁹ Ζει στη Θεσσαλονίκη και ασχολείται αποκλειστικά με την ιστορική έρευνα και τη συγγραφή.¹⁴⁰

Οι Φύλακες της Ανατολίας (2005)

Το μυθιστόρημα αφηγείται την ιστορία της οικογένειας του Σουλεϊμάν αγά, ενός κρυπτοχριστιανού αρχιμεταλλουργού από το 1834 έως το 1930. Η οικογένεια των κρυπτοχριστιανών πορεύεται μέσα στα κοινωνικοπολιτικά γεγονότα της εποχής. Έδρα των πρωταγωνιστών είναι η Κρώμη του Πόντου, ωστόσο ο αναγνώστης ακολουθεί τους ήρωες στα ταξίδια τους σε περιοχές όπως η Αθήνα, η Κωνσταντινούπολη, η Οδησός, η Βαγδάτη, ο εμπορικός δρόμος του μεταξιού. Σύμφωνα με τα λεγόμενα του, ο συγγραφέας επιχειρεί να αναδημιουργήσει ένα χαμένο βιβλίο που εξιστορεί τη ζωή και τα κατορθώματα του Σουλεϊμάν αγά, την ύπαρξη του οποίου πληροφορείται από κάποιον μακρινό του απόγονο. Έτσι, ξεκινά μια επισταμένη έρευνα για τη ζωή των χαρακτήρων του, τόσο βιβλιογραφική, όσο και εμπειρική, αφού επισκέπτεται τις περιοχές που διαδραματίζονται οι σκηνές των ηρώων του. Το μυθιστόρημα, λοιπόν, υποστηρίζει ο συγγραφέας πως αφηγείται μια πραγματική ιστορία, παραθέτει χάρτη και βιβλιογραφία, ενώ έχει την ιδιαιτερότητα να αλλάζει αφηγητή, ακριβώς όπως και το πρωτότυπο χαμένο βιβλίο, που υποτίθεται ότι είναι γραμμένο από δύο συγγραφείς.¹⁴¹

¹³⁷ Ε. Γκίκα, «Πασχάλης Λαμπαρδής: Κάθε στιγμή, είναι στιγμή αφετηρίας. Δεν έχουν χρόνο οι αλλαγές. Μπορούν να επιτευχθούν σε όποιο ηλικιακό στάδιο κι αν βρισκόμαστε, γιατί πάντοτε θα υπάρχει ένα περίσσευμα ζωής ακόμη», *Fractal*(1 Νοεμβρίου 2022). Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <https://www.fractalart.gr/paschalis-lampardis/> (προσπελάστηκε στις 27/11/2022).

¹³⁸ Ε. Γκίκα, «Πασχάλης Λαμπαρδής: Κάθε στιγμή, είναι στιγμή αφετηρίας... », ο.π.

¹³⁹ «Πασχάλης, Γ., Λαμπαρδής», *Βιβλιονet...*, ό.π.

¹⁴⁰ *Πασχάλης Λαμπαρδής. Το επίσημο μπλογκ ...*, ό.π.

¹⁴¹ Π. Γ. Λαμπαρδής, «Πρόλογος», στο *Οι Φύλακες της Ανατολίας*, Αθήνα ¹¹2015: Πατάκης, σσ. 9-11.

Αντώνης Παυλίδης

Ο Αντώνης Παυλίδης κατάγεται από τον νομό Σερρών. Οι σπουδές του αφορούν παιδαγωγικές και πολιτικές επιστήμες.¹⁴² Είναι ιστορικός ερευνητής και μελετητής της ιστορίας του ποντιακού και μικρασιατικού ελληνισμού, όντας ποντιακής καταγωγής και ο ίδιος.¹⁴³ Κατέχει μεταπτυχιακό τίτλο στη Νεότερη Οθωμανική Ιστορία και τον τίτλο του διδάκτορα του Τμήματος Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου με θέμα διατριβής *Οικονομικές και Κοινωνικές Συνιστώσες της Εκπαίδευσης των Ελλήνων του Πόντου*. Έχει διδάξει «Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης» στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, όπως και «Ιστορία του Ελληνισμού της Ανατολής» και «Όψεις της Σύγχρονης Τουρκικής Κοινωνίας» στη Σχολή Εθνικής Ασφάλειας.¹⁴⁴ Επιπλέον, έχει υπηρετήσει ως μορφωτικός σύμβουλος για μια τριετία στο Ελληνικό Προξενείο της Κωνσταντινούπολης με θέση ευθύνης την εκπαίδευση των ομογενών.¹⁴⁵

Στο ενεργητικό του περιλαμβάνονται η συγγραφή βιβλίων, η δημοσίευση άρθρων σε επιστημονικά περιοδικά και εφημερίδες, η πραγματοποίηση εισηγήσεων και ομιλιών σε ελληνικά και διεθνή επιστημονικά συνέδρια και ημερίδες, καλύπτοντας τα επιστημονικά πεδία της εκπαίδευσης, της ιστορίας, του ελληνισμού της Ανατολής και της σύγχρονης τουρκικής κοινωνίας.¹⁴⁶ Είναι μέλος πολλών κοινωνικών φορέων, μέλος του Δ.Σ. της Επιτροπής Ποντιακών Μελετών, Γενικός Γραμματέας του Συλλόγου Ελληνοαρμενικής Φιλίας και Πρόεδρος του Πανελληνίου Συνδέσμου Ποντίων Εκπαιδευτικών.¹⁴⁷ Χαρακτηρίζει την εμπειρία της συγγραφής του ιστορικού μυθιστορήματος του *Χαλαμονή* ως τη σπουδαιότερη της ζωής του.¹⁴⁸

¹⁴² «Αντώνης Παυλίδης», *Βιβλιονet*. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <https://biblionet.gr/%CF%80%CF%81%CE%BF%CF%83%CF%89%CF%80%CE%BF/?personid=62167> (προσπελάστηκε στις 19/11/2022)

¹⁴³ Α. Α. Στέφος, «Αντώνη Παυλίδη ‘Χαλαμονή’», *Εύξεινος Πόντος* (2 Μαΐου 2018). Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <http://efxinospontos.gr/vivlio/3600-anastasios-stefos-antoni-pavliidi-xalamoni> (προσπελάστηκε στις 19/11/2022)

¹⁴⁴ «Αντώνης Παυλίδης», *Βιβλιονet*, ό.π.

¹⁴⁵ Α. Α. Στέφος, «Αντώνη Παυλίδη...», ό.π.

¹⁴⁶ «Αντώνης Παυλίδης», *Βιβλιονet*..., ό.π.

¹⁴⁷ Ό.π.

¹⁴⁸ Θ. Πολυμένης, «Θα μπορούσαμε να κάνουμε πολλά περισσότερα για την αναγνώριση της Γενοκτονίας», *Πρωινός Τύπος* (16 Νοεμβρίου 2019). Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <https://www.proinos-typos.gr/tha-borouσαμε-na-kanoume-polla-perissotera-gia-tin-anagnorisi-tis-genoktonias-parousiastike-vivlio-tou-ant-pavliidi-chalamoni/> (προσπελάστηκε στις 19/11/2022).

Χαλαμονή (2017)

Ο συγγραφέας χαρακτηρίζει το βιβλίο του ως «βιωματικό αφήγημα που πάλλεται», καθώς τα ιστορικά γεγονότα που περιγράφονται, όπως και η πορεία των ηρώων μέσα στον χρόνο είναι πραγματικά. Θεμέλιο για τη συγγραφή του αποτελεί η χειρόγραφη διαθήκη ενός γέροντα, στην οποία περιγράφει τα τραγικά γεγονότα των διωγμών. Ο συγγραφέας δουλεύει το βιβλίο για οκτώ χρόνια, θέτοντας τον γέροντα ως βασικό ήρωα, με τη φιλοδοξία να προσθέσει έναν ακόμα λίθο στον αγώνα του ποντιακού ελληνισμού για την αναγνώριση της γενοκτονίας του.¹⁴⁹

Το μυθιστόρημα διανύει αρκετές χρονικές περιόδους, οι οποίες παρουσιάζονται εναλλασσόμενες στον αναγνώστη. Ωστόσο, βασικότερες είναι οι εξής: Το 1875, όπου ο παππούς του βασικού ήρωα ταξιδεύει έφηβος από την Σαμψούντα, τον τόπο διαμονής, στο Σταυρί, τον τόπο καταγωγής του. Μέσα από τα μάτια του γεμάτου περιέργεια έφηβου, ο αναγνώστης γνωρίζει την ιστορία και τις παραδόσεις του Πόντου, τις ομορφιές της ποντιακής ενδοχώρας, τις εμπορικές δραστηριότητες των ανθρώπων. Το 1917, όπου ο βασικός ήρωας, Χρήστος Παπαδόπουλος, επίσης έφηβος, βιώνει τον εκτοπισμό από το χωριό του, το Σαμουντά της Σαμψούντας, και τον χαμό αγαπημένων του προσώπων για να καταλήξει πρόσφυγας πια στον Πειραιά. Το 2000, όπου ο εγγονός του βασικού ήρωα ταξιδεύει στην Κωνσταντινούπολη και τον Πόντο σε μια προσπάθεια να ανακτήσει την χαμένη περιουσία του παππού του. Το μυθιστόρημα παραθέτει τις κοινωνικοπολιτικές αλλαγές της τουρκικής κοινωνίας μέσα στον χρόνο και θίγει θέματα όπως οι κρυπτοχριστιανοί, η γενοκτονία των Ποντίων, οι συνέπειες της ανταλλαγής των πληθυσμών.

Χάρης Τσιρκινίδης

Ο Χάρης Τσιρκινίδης (1938-) γεννιέται στη Λεκάνη Καβάλας. Όντας πρόσφυγας δεύτερης γενιάς και αποδέκτης μαρτυριών των προγόνων του, δίνει την υπόσχεση να γράψει για τη γενοκτονία των Ελλήνων της Ανατολής. Έτσι, γράφει τέσσερα ιστορικά βιβλία που αναφέρονται στη γενοκτονία των Ελλήνων της Ανατολής, ανάμεσα στα οποία το ιστορικό μυθιστόρημα *Το Κόκκινο Ποτάμι*.¹⁵⁰ Ο συγγραφέας αποφοιτά το 1961 από τη Σχολή

¹⁴⁹ Θ. Πολυμένης, «Θα μπορούσαμε να κάνουμε...», ό.π.

¹⁵⁰ Ρ. Κοντογιαννίδης, «Ο Χάρης Τσιρκινίδης και το αρχείο του με ανατριχιαστικές μαρτυρίες ξένων διπλωματών για τη Γενοκτονία», *Pontosnews* (19 Δεκεμβρίου 2015). Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <https://www.pontosnews.gr/344306/synentefxeis/charis-tsirkinidis-kai-to-archeio-tou/> (προσπελάστηκε στις 18/11/2022)

Ευελπίδων ως ανθυπολοχαγός πυροβολικού,¹⁵¹ ενώ επί Χούντας τελειώνει κρυφά τη Νομική Σχολή Θεσσαλονίκης.¹⁵² Επιπλέον, φοιτά στις Σχολές Πολέμου Γαλλίας και Ελλάδας και γίνεται καθηγητής Σχολής Πολέμου. Από το 1987 έως το 1990 υπηρετεί στις ελληνικές πρεσβείες Παρισίων, Βρυξελλών και Μαδρίτης ως ακόλουθος Άμυνας. Κατά την παραμονή του στο εξωτερικό, μελετώντας τα διπλωματικά αρχεία των ξένων χωρών, αρχίζει να ερευνά τα γεγονότα της γενοκτονίας των Ποντίων. Επιπλέον, ο συγγραφέας είναι μέλος της ελληνικής αντιπροσωπείας που καταθέτει το 1998 υπόμνημα για τη γενοκτονία του ελληνισμού της Ανατολής στα γραφεία του ΟΗΕ.¹⁵³ Θα σταματήσει να ερευνά και να γράφει για τον ελληνισμό της Ανατολής, τον «δρόμο του χρέους», όπως αναφέρει, μόνο όταν φύγει από τη ζωή.¹⁵⁴

Το Κόκκινο Ποτάμι (1998)

Το μυθιστόρημα εκτείνεται χρονικά από το 1908 έως το 1923 και παραπέμπει σε πραγματικά πρόσωπα. Την ιστορία των πρωταγωνιστών, του Μίλτου και της Ιφιγένειας, διηγείται στον συγγραφέα ο αρχιμανδρίτης γείτονάς του, Γρηγόριος Σιδηρουργόπουλος, όταν εκείνος είναι παιδί. Στη συνέχεια, ο συγγραφέας μετά από ιστορική έρευνα «περπα[τά] τα χόματα της ζωής και των μαρτυριών των ηρώων του».¹⁵⁵ Οι ήρωες κατάγονται από το Ακ Νταγ Ματέν του Πόντου, αλλά ζουν στη Σινώπη και την Κωνσταντινούπολη. Ωστόσο, ο αναγνώστης τους ακολουθεί στα ταξίδια τους στη Σαμψούντα, την Πάφρα, το Ερζερούμ, το Παρίσι, τη Ρωσία.

Οι χαρακτήρες ενδιαφέρονται ενεργά για την πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα και στον Πόντο, ενώ λόγω της επιχειρηματικής τους δραστηριότητας κινούνται σε πολιτικούς κύκλους και συνδιαλέγονται με υψηλά ιστάμενα πρόσωπα. Παράλληλα, ο αναγνώστης παρακολουθεί το ειδύλλιο του Μίλτου και της Ιφιγένειας, οι οποίοι παρ' όλες τις αντιξοότητες της εποχής, διεκδικούν το δικαίωμά τους στον έρωτα. Το μυθιστόρημα πραγματεύεται θέματα όπως τον Μακεδονικό Αγώνα, τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, τα γεγονότα της γενοκτονίας των Ποντίων, την καταστροφή της Σμύρνης, τους

¹⁵¹ «Χάρης Τσιρκινίδης», *Βικιπαίδεια: η ελεύθερη εγκυκλοπαίδεια*. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A7%CE%AC%CF%81%CE%B7%CF%82_%CE%A4%CF%83%CE%B9%CF%81%CE%BA%CE%B9%CE%BD%CE%AF%CE%B4%CE%B7%CF%82 (προσπελάστηκε στις 18/11/2022).

¹⁵² Ρ. Κοντογιαννίδης, «Ο Χάρης Τσιρκινίδης και το αρχείο του...», ό.π.

¹⁵³ Ό.π.

¹⁵⁴ Ε. Ιντζέμπελης, «Χάρης Τσιρκινίδης: συνέντευξη στον Ελπιδοφόρο Ιντζέμπελη», *Diastixo* (24 Μαρτίου 2020). Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <https://diastixo.gr/sinentefxeis/ellines/13950-hari-tsarkinidis> (προσπελάστηκε στις 18/11/2022).

¹⁵⁵ Ε. Ιντζέμπελης, «Χάρης Τσιρκινίδης... », ό.π.

κρυπτοχριστιανούς. Το 2019 πραγματοποιείται η τηλεοπτική μεταφορά του με σκηνοθέτη τον Μ. Μανουσάκη.¹⁵⁶

¹⁵⁶ Χ. Ιερείδης, «Μανουσάκης στο Έθνος για το Κόκκινο Ποτάμι: από την ιστορία αναγνωρίζουμε την ταυτότητά μας», *Έθνος* (19 Μαΐου 2019). Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <https://www.ethnos.gr/tv-media/article/39524/manoysakhsstoethnosgiatokokkinopotamiapothistoriaanagnorizoymethntaytothtamas> (προσπελάστηκε στις 20/6/2023).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: ΤΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΤΗΣ ΓΕΝΟΚΤΟΝΙΑΣ

Το παρόν κεφάλαιο πραγματεύεται τα γεγονότα της γενοκτονίας που προβάλλονται στα υπό μελέτη μυθιστορήματα, τόσο ως πράξεις όσο και ως συμβάντα άμεσης απόρροιας από αυτά.

4.1 Εκτοπισμοί

4.1.1 Αμισός

Η περιοχή του Πόντου με τις περισσότερες αναφορές στα μυθιστορήματα όσον αφορά στους εκτοπισμούς είναι η Αμισός. Στο *Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα* περιγράφεται ο εκτοπισμός των κατοίκων της ελληνικής συνοικίας του Καδή - κιοϊ της Άνω Αμισού στις 28 Δεκεμβρίου του 1916. Κατά τη διάρκειά του η μικρή Καλλιόπη, η πρωταγωνίστρια, χάνει τη μητέρα, τη γιαγιά της, την καλύτερή της φίλη. Η συγγραφέας αφιερώνει στην πορεία θανάτου περίπου σαράντα σελίδες, στις οποίες περιγράφει με γλαφυρό ύφος την εγκατάλειψη νεκρών και ανήμπορων που σωριάζονται στον δρόμο, την πείνα που τους θερίζει, τον ομαδικό βιασμό μιας νεαρής γυναίκας, τις άθλιες συνθήκες υγιεινής, την έξαρση ασθενειών, την εξοντωτική πορεία πάνω στις πέτρες και το χιόνι χωρίς ρούχα και υποδήματα.¹⁵⁷

Ο σκοπός του εκτοπισμού τους, που δεν είναι άλλος από την εξόντωση, τονίζεται από τον αφηγητή, καθώς επισημαίνει ότι οι κάτοικοι του Καδή - κιοϊ οδηγούνται ως την Κάβζα μέσα από «χιονισμένα βουνίσια μονοπάτια για μια απόσταση που από τον δρόμο δεν ήταν παρά λίγη ώρα με το άλογο»,¹⁵⁸ ενώ τελικός προορισμός τους αποδεικνύεται το Τσόρουμ, μια πόλη της ενδοχώρας του Πόντου που απέχει 168 χιλιόμετρα από την Σαμψούντα.

Στο *Κόκκινο Ποτάμι* ο μητροπολίτης Χρύσανθος πληροφορεί τον Μίλτο Παυλίδη για τις εκτοπίσεις που λαμβάνουν χώρα στον δυτικό Πόντο, υπογραμμίζοντας πως σκοπός τους είναι η εξόντωση των εξορισμένων. Αναφέρεται στη συνοικία του Καδή - κιοϊ, λέγοντας πως οι κάτοικοι του στέλνονται στην εξορία στις 9 Ιανουαρίου του 1917, αφού πρώτα συγκεντρώνονται σ' ένα σχολείο και σε σπίτια προκρίτων της περιοχής. Ταυτόχρονα, παραθέτει αγριότητες των Τούρκων χωροφυλάκων προς γυναίκες της συνοικίας λίγο πριν ξεκινήσουν την πορεία.¹⁵⁹ Το γεγονός επιβεβαιώνεται από την ιστοριογραφία. Στις 28/9 Ιανουαρίου του 1917¹⁶⁰ οι κάτοικοι της συνοικίας του Καδή - κιοϊ συγκεντρώνονται στην

¹⁵⁷ Σ. Θεοδωρίδου, *Το Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα*, Αθήνα 2020: Ψυχογιός, σσ. 150 – 194.

¹⁵⁸ Ο.π., σ. 174.

¹⁵⁹ Χ. Τσιφκινίδης, *Το Κόκκινο Ποτάμι*, Θεσσαλονίκη 2019: Κυριακίδης, σσ. 334-336.

¹⁶⁰ Πρόκειται για την ίδια ημερομηνία στο παλιό στο νέο ημερολόγιο.

πλατεία, συλλαμβάνονται και στέλνονται πεζή στα βάθη της Ανατολής. Τέσσερις ημέρες μετά φθάνουν στην Κάβζα, ενώ τελικός προορισμός τους είναι το Τσόρουμ.¹⁶¹

Ακόμα ένας εκτοπισμός από την Άνω Αμισό περιγράφεται στη *Χαλαμονή* από τον δευτερεύοντα χαρακτήρα Πάνο. Η πορεία των εκτοπισμένων, που ξεκινά ένα χάραμα του Φεβρουαρίου του 1917 μέσα από δύσβατα μονοπάτια των βουνών ώστε να μη γίνουν αντιληπτοί από τους ξένους πρόξενους, διαρκεί έξι μήνες ώσπου φτάνουν στο Ντιαρμπεκίρ, στα βάθη της Ανατολής, σε απόσταση άνω των 700 χιλιομέτρων. Τα καταφέρνει μόνο το 20%.¹⁶² Η πορεία θανάτου, η οποία δεσπόζει στη *Χαλαμονή* είναι εκείνη που βιώνει ο βασικός χαρακτήρας του βιβλίου, ο έφηβος Χρήστος Παπαδόπουλος. Πρόκειται για την κωμόπολη Τεκέκιοϊ της Αμισού, όπου τον Ιούλιο του 1917 Τούρκοι χωροφύλακες συγκεντρώνουν τους Έλληνες των γύρω περιοχών και τους στέλνουν στην εξορία. Η πορεία διαρκεί έναν ολόκληρο χρόνο για να καταλήξουν στο Μπογαζγιάν, μια κωμόπολη του αρμενικού οροπεδίου. Κατά τη διάρκειά της ο Χρήστος χάνει όλη του την οικογένεια. Περιγράφεται με αμεσότητα η εξαθλίωση, η ασитία, η εγκατάλειψη, ο θάνατος.¹⁶³

Ακόμη ένα χωριό της Αμισού που υποφέρει τους εκτοπισμούς είναι το Σαμουντά. Αναφέρεται πως το 1917 οι κάτοικοι εξορίζονται προς την ενδοχώρα, με τον δρόμο που ακολουθούν να είναι σπαρμένος με πτώματα άλλων εκτοπισμένων, τα οποία γίνονται βορά των άγριων ζώων. Οι κάτοικοι του Σαμουντά πλήττονται και δεύτερη φορά από τις πορείες θανάτου τον χειμώνα του 1921 κατά τον δεύτερο διωγμό, ενώ η πορεία τους διαρκεί έναν χρόνο με προορισμό το Ντιαρμπεκίρ.¹⁶⁴

Σύμφωνα με την *Εγκυκλοπαίδεια του Ποντιακού Ελληνισμού*,¹⁶⁵ έως τα τέλη Φεβρουαρίου του 1917 πυρπολούνται 100 χωριά της Αμισού, αφού οι κάτοικοί τους εξορίζονται, ενώ οι εκτοπισμοί στην ευρύτερη περιοχή συνεχίζονται έως τον Οκτώβριο του 1918, όπου και παύουν προσωρινά.

¹⁶¹ Κ. Φωτιάδης, *Η γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου*, ό.π., σ. 179. Θ. Ελισαίος, «Αμισός», *Εγκυκλοπαίδεια του Ποντιακού Ελληνισμού*, Τόμ. 1, Θεσσαλονίκη 2007: Μαλλιάρης Παιδεία, σ. 383.

¹⁶² Α. Παυλίδης, *Χαλαμονή*, Αθήνα 2017: Α. Α. Λιβάνης, σσ. 204-206.

¹⁶³ Ό.π., σσ. 48-53 και 369-371.

¹⁶⁴ Ό.π., σσ. 359-360.

¹⁶⁵ Θ. Ελισαίος, «Αμισός», ό.π., σσ. 384-385.

4.1.2. Λοιπές αναφορές εκτοπισμών

Στο *Κόκκινο Ποτάμι* οι αναπαραστάσεις των εκτοπισμών είναι πολλές και διάσπαρτες σε όλη την έκταση του μυθιστορήματος. Η οικογένεια της Ιφιγένειας βιώνει τον εκτοπισμό από την περιοχή της Νικομήδειας τον Ιούνιο του 1914,¹⁶⁶ κατά τον οποίο η μικρότερη αδερφή της πέφτει θύμα απαγωγής. Οι δύο βασικοί πρωταγωνιστές, ο Μίλτος και η Ιφιγένεια, δεν βιώνουν οι ίδιοι τις πορείες θανάτου, αλλά είτε πληροφορούνται για αυτές από άλλα πρόσωπα, είτε γίνονται αυτόπτες μάρτυρες.

Έτσι, γίνεται λόγος για τον εκτοπισμό των κατοίκων της Τρίπολης τον Νοέμβριο του 1916 και της Ροδόπολης τον Απρίλιο του 1916,¹⁶⁷ της Σινώπης τον Ιούνιο του 1917¹⁶⁸ αλλά και για πορείες θανάτου που λαμβάνουν χώρα το 1914,¹⁶⁹ απροσδιόριστες ως προς την περιοχή εκτοπισμού, τις οποίες αντικρίζουν συγκλονισμένοι οι ήρωες. Γίνεται εμφανές ότι η αφήγηση επικεντρώνεται στην παρουσίαση της τραγικότητας των συμβάντων, καθώς κάθε περιστατικό συνοδεύεται είτε από κάποιο γεγονός βιαιότητας εκ μέρους των Τούρκων, είτε από ενέργειες των εξορισμένων που αναδεικνύουν την απόγνωση και εξαθλίωσή τους.

Στους *Φύλακες της Ανατολίας* ο αφηγητής κάνει λόγο για τους εκτοπισμούς λίγο μετά την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, το καλοκαίρι του 1914. Αναφέρει πως η Ρωμοσύνη βάλλεται από αναγκαστικές μετατοπίσεις, από πορείες χιλιομέτρων «με τελικό προορισμό τον θάνατο», κάνοντας λόγο για τις κακουχίες, την πείνα και τις ασθένειες που μαστιάζουν τους εξόριστους.¹⁷⁰

Ανεξαρτήτως, λοιπόν, του χωροχρονικού προσδιορισμού των εκτοπίσεων, βλέπουμε πως και στα τέσσερα μυθιστορήματα προβάλλεται, κυρίως, ο απώτερος σκοπός του μέτρου, που είναι η εξόντωση, όπως και η φρίκη που απορρέει από αυτό με επίκληση στο συναίσθημα και ανάγλυφες περιγραφές περιστατικών. Εξάλλου και οι ιστορικές πηγές αποτυπώνουν την ωμότητα των εκτοπίσεων με τρόπο άμεσο και παραστατικό. Μερικά παραδείγματα:

¹⁶⁶ Χ. Τσιρκινίδης, *Το Κόκκινο Ποτάμι*, ό.π., σ. 256.

¹⁶⁷ Ό.π., σ. 315.

¹⁶⁸ Ό.π., σ. 340-341.

¹⁶⁹ Ό.π., σσ. 240-242 και 270-272.

¹⁷⁰ Π. Γ. Λαμπαρδής, *Οι Φύλακες της Ανατολίας*, ό.π., σ. 384.

[...] εξοντωτική πορεία εκατοντάδων χιλιομέτρων. Πολλοί απ' αυτούς πεθαίνουν στη διάρκεια των εφιαλτικών πορειών από την πείνα, τη δίψα, τις ασθένειες, την εξάντληση και τις δυσμενείς κλιματολογικές συνθήκες.¹⁷¹

Οι άρρωστοι εγκαταλείπονται στην άκρη του δρόμου, σχεδόν όλοι ξυπόλητοι, καταδικασμένοι εκ των προτέρων σε θάνατο [...].¹⁷²

Γυμνοί και ξυπόλητοι, χωρίς τροφή και νερό, δερόμενοι και υβριζόμενοι, όσοι δεν εφονεύοντο, οδηγούντο στα όρη από τους δημίους τους.¹⁷³

4.1.3. Η περίπτωση της Έθελ Τόμσον

Τα δρώντα πρόσωπα Χρήστος Παπαδόπουλος (*Χαλαμονή*) και Καλλιόπη (*Το Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα*) έρχονται σε επαφή με την Έθελ Τόμσον, μια Αμερικανίδα μέλος της Αμερικανικής Επιτροπής Περιθάλψεως (Near East Relief), που δραστηριοποιείται στην ευρύτερη περιοχή της Μ. Ασίας, προσφέροντας φιλανθρωπικό έργο. Η Τόμσον είναι υπεύθυνη για την περίθαλψη των ορφανών Τουρκίας και Αρμενίας από το καλοκαίρι του 1921 έως το καλοκαίρι του 1922. Κατά τη διάρκεια της παραμονής της στην Ανατολία γίνεται αυτόπτης μάρτυρας των πορειών θανάτου των ελληνικών πληθυσμών, γεγονός που την ωθεί να διακόψει τη συνεργασία της με την Επιτροπή και να συντάξει μια έκθεση καταγγέλλοντας όσα έχει δει.¹⁷⁴

Η Έθελ Τόμσον, λοιπόν, είναι εκείνη που θέτει τον ετοιμοθάνατο Χρήστο υπό την προστασία της και τον στέλνει με ασφάλεια σε ένα ορφανοτροφείο του Πειραιά.¹⁷⁵ Φυσικά, στην πραγματικότητα υφίσταται χρονική απόκλιση τριών χρόνων, αφού ο Χρήστος διασώζεται με τη λήξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου,¹⁷⁶ ενώ η Τόμσον δρα κατά τη διάρκεια των κεμαλικών διωγμών. Εδώ ίσως να πρόκειται για κάποιο τέχνασμα του συγγραφέα, ώστε να συμπεριλάβει την ιστορία της Τόμσον. Άλλωστε, ο αφηγητής εξηγεί λεπτομερώς τα περί της δράσης της Τόμσον και της διακοπής της συνεργασίας με την Επιτροπή Περιθάλψεως.

¹⁷¹Γ. Χρονόπουλος, «Η Γενοκτονία των Ποντίων», ό.π., σ. 123.

¹⁷²Κ. Φωτιάδης, *Η γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου*, ό.π., σ. 178.

¹⁷³ «Γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου»..., ό.π., σ. 418.

¹⁷⁴L. Oeconomos, *The martyrdom of Smyrna and eastern Christendom. A file of overwhelming evidence, denouncing the misdeeds of the Turks in Asia Minor and showing their responsibility for the horrors of Smyrna*, London 1922: George Allen and Unwin LTD, σσ. 40-42.

¹⁷⁵ Α. Παυλίδης, *Χαλαμονή*..., ό.π., σ. 55, 371.

¹⁷⁶ Ό.π., σ. 371.

Μάλιστα, παραθέτει αυτούσια ολόκληρα κομμάτια από την έκθεσή της¹⁷⁷ που αποτυπώνουν τη φρίκη του «λευκού θανάτου», τελειώνοντας με το εξής απόσπασμα: «Η στάσις των Τούρκων έναντι των Ελλήνων που εξετοπίστησαν εκ των παραλιών της Μαύρης Θάλασσας ήτο στάσις εξοντώσεως».¹⁷⁸

Η Καλλιόπη συναντά την Έθελ Τόμσον την άνοιξη του 1922 σε μια δεξίωση του αμερικανικού προξενείου της Σμύρνης. Παρουσιάζεται ως μια δυναμική γυναίκα που περιγράφει με πάθος στους παρόντες όσα έχει βιώσει στην Ανατολία και αναφέρει πως θα συντάξει μια έκθεση που θα απευθύνεται σε όσους έχουν επιρροή στην κυβέρνηση της χώρας της.¹⁷⁹ «Έχουν, όμως, αυτιά όλοι αυτοί οι μεγαλόσχημοι των δήθεν πολιτισμένων κρατών [...]»;», αναρωτιέται η Καλλιόπη.¹⁸⁰

Διαπιστώνουμε από τα παραπάνω πως σκοπός των συγγραφέων με την παράθεση της ιστορίας της Τόμσον είναι η προβολή της μαρτυρίας της, μιας μαρτυρίας ενός ουδετέρου εξωτερικού αυτόπτη μάρτυρα, η οποία είναι «αποκαλυπτική της ποντιακής τραγωδίας αλλά και της τουρκικής θηριωδίας».¹⁸¹

4.2. Τάγματα εργασίας

Το φθινόπωρο του 1914 ο Σταύρος Δωρανίτης, κεντρικός ήρωας και αφηγητής των *Φυλάκων της Ανατολίας*, πληροφορείται από έναν λιποτάκτη για την τύχη του γιου του, που αναγκάστηκε να στρατευτεί. Εκείνος χαρακτηρίζει τα τάγματα εργασίας ως «τάγματα εξόντωσης με απάνθρωπες συνθήκες εργασίας» που «μυρίζουν θάνατο». Οι στρατευμένοι βρίσκονται σε άθλια κατάσταση, υποσιτισμένοι, χωρίς δυνάμεις να δραπετεύσουν.¹⁸²

Στο *Κόκκινο Ποτάμι* ο στρατηγός Εμβέρ πασάς, ηγέτης του κινήματος των Νεότουρκων μεταβαίνει στο Ερζερούμ στις 15 Ιανουαρίου του 1915 και στη σύσκεψη του διοικητηρίου της πόλης ανακοινώνει τις αποφάσεις του σχετικά με τα τάγματα εργασίας. Επιρρίπτει ευθύνες για τις ήττες του οθωμανικού στρατού σε Έλληνες και Αρμένιους που υπηρετούν ως στρατιώτες και τονίζει την μετακίνηση τους σε ειδικά τάγματα αποκλειστικά

¹⁷⁷ Α. Παυλίδης, *Χαλαμονή*, ό.π., σσ. 53-55· «Turkish Savagery», εφ. *The Mercury* (7 Νοεμβρίου 1922), σ. 5. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <https://trove.nla.gov.au/newspaper/article/23646070> (προσπελάστηκε στις 30/12/2022)

¹⁷⁸ Α. Παυλίδης, *Χαλαμονή...*, ό.π., σ. 55.

¹⁷⁹ Σ. Θεοδωρίδου, *Το Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα*, ό.π., σσ. 388-390.

¹⁸⁰ Ό.π., σ. 390.

¹⁸¹ Γ. Χρονόπουλος, «Η Γενοκτονία των Ποντίων», ό.π., σ. 153.

¹⁸² Π. Γ. Λαμπαρδής, *Οι Φύλακες της Ανατολίας*, ό.π., σσ. 379-380.

για εκείνους, τα αμελέ ταμπουρού, στα οποία θα γίνουν αντικείμενο εκμετάλλευσης και θα αποδεκατιστούν «με τον βούρδουλα, την πείνα και τα στρατοδικεία».¹⁸³

Παρομοίως, ο αφηγητής του *Κοριτσιού απ' τη Σαμψούντα* επισημαίνει ότι οι Έλληνες στρατιώτες αποπλίζονται και στέλνονται «να σπάνουν βράχους στα βάθη της Ανατολίας», διότι θεωρούνται υπεύθυνοι για τις δυσάρεστες ειδήσεις που καταφθάνουν από το μέτωπο. Οι επιστρατευμένοι χαρακτηρίζονται «ζωντανοί νεκροί», καθώς δουλεύουν μέσα στην παγωνιά χωρίς ρουχισμό και τροφή κάτω από τον βούρδουλα του Τούρκου.¹⁸⁴ Η λειψανδρία λόγω της αναγκαστικής επιστράτευσης είναι εμφανής στην Άνω Αμισό τον Ιανουάριο του 1915. Ανάμεσα στους στρατευμένους βρίσκεται και ο Ευκλείδης, ο μεγαλύτερος αδερφός της Καλλιόπης.¹⁸⁵ Όταν επιστρέφει δραπέτης από το Σου Σεχίρ της Σεβάστειας έναν χρόνο αργότερα η οικτρή κατάσταση στην οποία βρίσκεται περιγράφεται λεπτομερώς: το αποστεωμένο του κορμί είναι γεμάτο πληγές από τα μαστίγια, τα αραιωμένα πλέον μαλλιά του γεμάτα ψείρες, τα μάγουλά του βαθουλωμένα, το στόμα του πληγιασμένο από την αβιταμίνωση. Ο Ευκλείδης περιγράφει την εξοντωτική εργασία με διάρκεια δεκαοκτώ ωρών την ημέρα χωρίς στέγη, τροφή και ρούχα. «Η κόλαση ίσως να είναι καλύτερη», αναφέρει, από τα τάγματα εργασίας που χαρακτηρίζονται κι εδώ ως τάγματα εξόντωσης και στρατόπεδα συγκέντρωσης, ενώ όσοι χάνονται θεωρούνται τυχεροί γιατί παύουν να βασανίζονται.¹⁸⁶

Το ίδιο κλίμα επικρατεί και στη *Χαλαμονή*. Το χωριό Σαμουντά της Αμισού τον Μάιο του 1917 έχει, επίσης, αδειάσει από άντρες, καθώς οι περισσότεροι κρύβονται στα βουνά για να γλιτώσουν την επιστράτευση στα τάγματα εργασίας¹⁸⁷, τα οποία περιγράφονται ως «ένας δρόμος χωρίς αύριο» στα βάθη της Ανατολής.¹⁸⁸ Βλέπουμε πως οι αναφορές των μυθιστορημάτων σχετικά με τα τάγματα εργασίας βρίσκονται σε πλήρη αρμονία με τις ιστορικές πηγές.

¹⁸³ Χ. Τσιρκινίδης, *Το Κόκκινο Ποτάμι*, ό.π., σ. 274.

¹⁸⁴ Σ. Θεοδωρίδου, *Το Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα*, ό.π., σσ. 97-98.

¹⁸⁵ Ό.π., σ. 96.

¹⁸⁶ Ό.π., σσ. 126-129.

¹⁸⁷ Α. Παυλίδης, *Χαλαμονή*, ό.π., σ. 75.

¹⁸⁸ Ό.π., σ. 98.

4.3. Το αντάρτικο

Η «αγανάκτηση των ζωντανών συγγενών των θυμάτων» και ο βέβαιος θάνατος που περίμενε τους λιποτάκτες των ταγμάτων εργασίας, οδηγούν τους νέους στα βουνά, ώστε να επιβιώσουν, εξηγεί ο αφηγητής του *Κόκκινου Ποταμιού* τον χειμώνα του 1915.¹⁸⁹

Έτσι, στο *Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα* ο Ευκλείδης, ο αδερφός της Καλλιόπης, που από τα αμελέ ταμπουρού βρίσκεται στα «ταβάν ταμπουρού»¹⁹⁰, καθώς κρύβεται στο πατρικό του, μόλις ανακτά τις δυνάμεις του παίρνει τον δρόμο για τα βουνά της Αμισού. Περιγράφει τις πρώιμες αντάρτικες ομάδες ως «ασύντακτο ασκέρι» με μόνο οπλισμό ό,τι αρπάζουν από τα χέρια του εχθρού, ώσπου με τον καιρό ο αριθμός τους αυξάνεται και εξοπλίζονται με πολεμοφόδια και όπλα από τους Ρώσους.¹⁹¹

Μία από αυτές τις πρώιμες ομάδες ανταρτών στη Σάντα, στον ανατολικό Πόντο, εμφανίζεται το καλοκαίρι του 1914 στους *Φύλακες της Ανατολίας*, όπου η δημιουργία της αποδίδεται, επίσης, στα καταπιεστικά μέτρα των Νεότουρκων. Η δράση της ταιριάζει με την παραπάνω περιγραφή από τον Ευκλείδη. Ο αφηγητής εξηγεί ότι οι αντάρτες άρπαξαν τα άλογα και τα όπλα μερικών Τούρκων χωροφυλάκων, ενώ ο καπετάνιος της αντάρτικης ομάδας αναφέρει πως ελπίζει σε παροχή εξοπλισμού και υποστήριξης από τη Ρωσία.¹⁹²

Στο *Κόκκινο Ποτάμι* τον Ιανουάριο του 1917 ο Κ. Κωνσταντινίδης ενημερώνει τον Μίλτο για την κατάσταση στα βουνά του Πόντου. Μέχρι το καλοκαίρι του 1916 δεν παρουσιάζεται ένοπλη αντίσταση. Όταν, όμως, ξεκινούν οι οργανωμένες εξορίες το φθινόπωρο του 1916, οι ομογενείς της διασποράς και κυρίως της Ρωσίας, φοβούμενοι ότι οι Έλληνες Πόντιοι θα έχουν την τύχη των Αρμενίων, αρχίζουν να ενισχύουν υλικά τις αντιστασιακές ομάδες.¹⁹³ Αναγκαία κίνηση, κατά τον Κωνσταντινίδη, είναι η αποστολή Ελλήνων αξιωματικών στον Πόντο για να οργανώσουν τη δράση των ανταρτών.¹⁹⁴

Στη *Χαλαμονή*, μέσα από την αφήγηση του δευτερεύοντα χαρακτήρα Πάνου, πλέκεται το εγκώμιο των αντάρτικων σωμάτων της Αμισού: οι λίγοι και μεμονωμένοι αντάρτες στην αρχή, συγκροτούνται σε μεγάλες ομάδες στη συνέχεια, και παρά τα ελλιπή μέσα και την αριθμητική υπεροχή του εχθρού, σημειώνουν «απίστευτες νίκες» απέναντι

¹⁸⁹ Χ. Τσιρκινίδης, *Το Κόκκινο Ποτάμι*, ό.π., σ. 285.

¹⁹⁰ Σ. Θεοδωρίδου, *Το Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα*, ό.π., σ. 34. Στο Κ. Φωτιάδης, *Η γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου*, ό.π., σ. 190, αναφέρεται ότι οι κρυμμένοι λιποτάκτες και δραπέτες των ταγμάτων εργασίας αποκαλούνταν «ταβάν ταπουρή».

¹⁹¹ Σ. Θεοδωρίδου, *Το Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα*, ό.π., σ. 203.

¹⁹² Π. Γ. Λαμπαρδής, *Οι Φύλακες της Ανατολίας*, ό.π., σσ. 370-375.

¹⁹³ Χ. Τσιρκινίδης, *Το Κόκκινο Ποτάμι*, ό.π., σ. 312.

¹⁹⁴ Ό.π., σ. 315.

στους τσέτες και σε μονάδες τακτικού στρατού. Έτσι, γράφουν «ένα έπος», δίνοντας «έναν άνισο αγώνα ψηλά στα ποντιακά βουνά». Μάλιστα, «αυτό δεν» είναι «ένα συνηθισμένο αντάρτικο», αφού σκοπός του είναι να προστατέψει τον άμαχο πληθυσμό. Χωρίς, λοιπόν, αυτό το «αντάρτικο σωτηρίας» που σώζει χιλιάδες γυναικόπαιδα, «ο αριθμός των θυμάτων της Χαλαμονής θα ήταν πολύ μεγαλύτερος».¹⁹⁵

Παρομοίως στο *Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα*, το να είναι κανείς αντάρτης προβάλλεται ως τιμή, μιας και οι γονείς του Ευκλείδη καμαρώνουν για τον γιο τους: «φούσκωνε η καρδιά τους από χαρά και περηφάνια».¹⁹⁶ Επίσης, ο αφηγητής αναφέρει πως οι αντάρτες προστατεύουν τους «κακόμοιρους χωρικούς» είτε από τους τσέτες, είτε από τις εφόδους του επίσημου κράτους.¹⁹⁷ Από τα παραπάνω βλέπουμε πως τόσο η παροχή βοήθειας από τη Ρωσία, όσο και η παρουσίαση του αντάρτικου ως έπος, αντικατοπτρίζει επακριβώς τις θέσεις της ιστοριογραφίας.

Ταυτόχρονα, οι περιοχές του Πόντου που προβάλλονται στα μυθιστορήματα σε συνδυασμό με το αντάρτικο είναι εκείνες της Αμισού και της Σάντας. Στη *Χαλαμονή* παρατίθενται τα ονόματα κάποιων φημισμένων ανταρτών, με πρώτο τον καπετάνιο Ευκλείδη Κουρτίδη.¹⁹⁸ Ο Ευκλείδης Κουρτίδης με καταγωγή από τη Σάντα είναι ο καπετάνιος της αντάρτικης ομάδας που βρίσκουμε στους *Φύλακες της Ανατολίας* το καλοκαίρι του 1914. Μάλιστα, γίνεται για λίγο μέρος της πλοκής, αφού επιστρέφει στον Σ. Δωρανίτη το χαμένο του χειρόγραφο. Ο καπετάνιος περιγράφεται ως φλογερός νέος με ηγετική φυσιογνωμία που θυσιάζεται για τα ιδανικά του.¹⁹⁹

Ακόμα ένα όνομα σπουδαίου ηγέτη που παρατίθεται στη *Χαλαμονή* είναι εκείνο του Στυλιανού Κοσμίδη ή αλλιώς Ιστύλ αγά, ο οποίος στο *Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα* χαρακτηρίζεται «διαβόητος» και «ο επικεφαλής των αντάρτικων σωμάτων της περιοχής». Αναφέρεται πως είναι προστάτης των γυναικόπαιδων και πως εξελίσσεται σε θρύλο μέσα από τα κατορθώματά του.²⁰⁰ Ο Ιστύλ αγάς, επίσης, αναφέρεται στους *Φύλακες της Ανατολίας* ως ο οπλαρχηγός των ανταρτών της Αμισού.²⁰¹

¹⁹⁵ Α. Παυλίδης, *Χαλαμονή*, ό.π., σ. 205.

¹⁹⁶ Σ. Θεοδορίδου, *Το Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα*, ό.π., σ. 136.

¹⁹⁷ Ο.π.

¹⁹⁸ Α. Παυλίδης, *Χαλαμονή*, ό.π., σ. 205.

¹⁹⁹ Π. Γ. Λαμπαρδής, *Οι Φύλακες της Ανατολίας*, ό.π., σσ. 370-375.

²⁰⁰ Σ. Θεοδορίδου, *Το Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα*, ό.π., σ. 33.

²⁰¹ Π. Γ. Λαμπαρδής, *Οι Φύλακες της Ανατολίας*, ό.π., σ. 439· Ι. Παπαφλωράτος, *Ο Ελληνισμός του Πόντου*, ό.π., σ. 227.

4.4. Απαγχονισμοί φυγόστρατων

Το καλοκαίρι του 1915 ο κεντρικός ήρωας της *Χαλαμονής*, Χρήστος Παπαδόπουλος, σε ηλικία μόλις δέκα ετών, βρίσκεται μπροστά σε ένα μακάβριο θέαμα. Στην πλατεία Ωρολογίου της Αμισού είναι κρεμασμένα πέντε πτώματα φυγόστρατων. Οι ξύλινοι πάσσαλοι από τους οποίους κρέμονται τα άψυχα κορμιά σχηματίζουν ανάποδα τρίγωνα. Ο Χρήστος παρατηρεί τον κοντινότερο νεκρό: «Η γλώσσα του πρησμένη, κατακόκκινη, κρεμόταν έξω από το στόμα. Τα μάτια του νεκρού τον κάρφωναν με ένα ερωτηματικό, παραπονεμένο βλέμμα».²⁰²

Η τουρκική χωροφυλακή, εξηγεί ο αφηγητής, εκτελεί επιτόπου όσους φυγόστρατους ή δραπέτες των ταγμάτων εργασίας βρίσκει και στη συνέχεια τους κρεμά στους στημένους πασσάλους της πλατείας για να παραδειγματιστούν οι Έλληνες και να ψυχαγωγηθεί ο όχλος. Το φαινόμενο είναι καθημερινό, ενώ συχνά το πλήθος φτύνει και κλωτσά τα κρεμασμένα πτώματα.²⁰³ Όταν ο Χρήστος Παπαδόπουλος επιστρέφει στην πλατεία Ωρολογίου, σαράντα δύο χρόνια αργότερα, εκείνος και οι δυο σύντροφοί του στέκονται ακίνητοι αποτίνοντας φόρο τιμής στους νεκρούς.²⁰⁴

Το ίδιο θέαμα στην πλατεία Ωρολογίου αντικρίζει κι ο Λάμπος, ο έφηβος αδερφός της Καλλιόπης, τον Σεπτέμβριο του 1915 στο *Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα*: Τέσσερις αντάρτες είναι κρεμασμένοι από πασσάλους σε σχήμα τριγώνου. «Η γλώσσα τους» κρέμεται «έξω, πρησμένη και κόκκινη, και τα μάτια τους...» περιγράφει ο Λάμπος, και συνεχίζει λέγοντας πως οι Τούρκοι στρατιώτες τούς φτύνουν, ενώ ο κόσμος γύρω πανηγυρίζει.²⁰⁵ Στη συγκεκριμένη πλατεία απαγχονίζουν φυγόστρατους ή αντάρτες, εξηγεί το 1919 ο πατέρας του Λάμπου στον Αριστείδη Φωτιάδη²⁰⁶ κι εκείνος περνώντας από εκεί βγάζει ευλαβικά το καπέλο του για να τιμήσει τους νεκρούς.²⁰⁷ Τόσο ο Χρήστος, όσο και ο Λάμπος παρουσιάζονται συγκλονισμένοι από το αποτρόπαιο θέαμα, ενώ αξιοσημείωτος είναι ο παρόμοιος τρόπος περιγραφής της σκηνής αναφορικά με τους απαγχονισμούς. Το τριγωνικό σχήμα των πασσάλων επιβεβαιώνεται από φωτογραφίες της εποχής.²⁰⁸

Στο *Κόκκινο Ποτάμι* ο Μίλτος διαβάξει στις αναφορές του μητροπολίτη Αμισού, Γερμανού Καραβαγγέλη, ότι στις 21 Σεπτεμβρίου του 1916 οι Τούρκοι κρεμούν στην πλατεία Ωρολογίου 73 νέους. Η εκτέλεσή τους γίνεται πριν φτάσουν στο σημείο ο πασάς

²⁰² Α. Παυλίδης, *Χαλαμονή*, ό.π., σ. 98.

²⁰³ Ό.π., σσ. 97-98.

²⁰⁴ Ό.π., σ. 97.

²⁰⁵ Σ. Θεοδωρίδου, *Το Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα*, ό.π., σσ. 116-117.

²⁰⁶ Ό.π., σ. 23.

²⁰⁷ Ό.π., σ. 199.

²⁰⁸ Βλ. παράρτημα σ. 120, πίνακα 1B

Ραφέτ και ο Μπαχαεντίν Σακίρ με τις γυναίκες τους. Η γυναίκα του Μπαχαεντίν, που χαρακτηρίζεται ως «ύαινα», απαιτεί να κρεμαστούν ξανά όσα κορμιά είχαν ήδη κατεβάσει, ώστε να απολαύσει το θέαμα.²⁰⁹

Σύμφωνα με τον Φωτιάδη, ο Γερμανός Καραβαγγέλης γράφει πως το 1916 ο Ραφέτ πασάς απαγχονίζει 45 νέους φυγόστρατους σε μια από τις πλατείες της Αμισού.²¹⁰ Ο ίδιος ο Ραφέτ διατάσσει τους χωροφύλακες να ξανακρεμάσουν τα σώματα που έχουν ήδη κατεβάσει. Ωστόσο, χαρακτηρίζει τη γυναίκα του Μπαχαεντίν «σωστή μαινόμενη Ηρωδιάδα».²¹¹ Παράλληλα, ο Παπαφλωράτος παραθέτει ένα απόσπασμα από τον Γ. Λαμψίδα που αναφέρεται στις αγχόνες στην πλατεία Ωρολογίου της Αμισού.²¹² Οι αγχόνες στήνονται τον Σεπτέμβριο του 1916. Η πρώτη προσπάθεια του Μπαχαεντίν μπη για τη δημιουργία αντιποίνων έχει ως αποτέλεσμα τον απαγχονισμό 73 ανθρώπων όλων των ηλικιών με την κατηγορία είτε της φυγοστρατίας, είτε της βοήθειας σε φυγόστρατους.

Παρατηρούμε πως στο *Κόκκινο Ποτάμι* παρατίθεται μια μίξη των παραπάνω ιστορικών πηγών, ενώ στη *Χαλαμονή* και το *Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα* υπάρχει χρονική απόκλιση ενός χρόνου και το γεγονός δεν παρουσιάζεται ως μεμονωμένο περιστατικό. Ωστόσο, είναι εντυπωσιακή η ομοιότητα παράθεσης και επεξήγησης του γεγονότος, κάτι που μας οδηγεί στο συμπέρασμα πως οι συγγραφείς έχουν κάνει έρευνα εις βάθος, δεδομένου ότι η πλατεία Ωρολογίου ως τόπος των απαγχονισμών δεν αναφέρεται στα εκλαϊκευτικά ιστοριογραφικά κείμενα.

4.5 Διωγμοί

Στα μυθιστορήματα είναι διάχυτη η εικόνα των διωγμών των Ποντίων με διάσπαρτες αναφορές και περιγραφές βιαιοπραγιών και αγριοτήτων εκ μέρους των Τούρκων, οι οποίες αντιστοιχούν στα περιστατικά των διωγμών που καταγράφονται από τις ιστορικές πηγές. Ενδεικτικά:

Στο *Κόκκινο Ποτάμι*

- [...] πυρπόλησαν κατοικίες, έσφαξαν πολλούς άνδρες, βίασαν γυναίκες.²¹³

²⁰⁹ Χ. Τσιρκινίδης, *Το Κόκκινο Ποτάμι*, ό.π., σ. 336.

²¹⁰ Κ. Φωτιάδης, *Η γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου*, ό.π., σ. 189.

²¹¹ Ό.π.

²¹² Ι. Παπαφλωράτος, *Ο Ελληνισμός του Πόντου*, ό.π., σσ. 359-360.

²¹³ Χ. Τσιρκινίδης, *Το Κόκκινο Ποτάμι*, ό.π., σ. 216.

- Άρπαξαν τα παιδιά απ' τα πόδια και με περιστροφικές κινήσεις έσπασαν τα μαλακά κρανία τους πάνω στα βράχια.²¹⁴

Στη Χαλαμονή

- Στα πέλματα των αντρών κάρφωσε αλογοπέταλα, οι γυναίκες υπέστησαν ομαδικούς βιασμούς, ενώ στόχοι της βαρβαρότητας έγιναν και χιλιάδες αθώα παιδιά και βρέφη.²¹⁵
- Ο στρατός ερήμαξε το χωριό, εσκότωσε, πυρπόλησε, συνέλαβε όσους δεν πρόλαβαν να το εγκαταλείψουν.²¹⁶

Στους Φύλακες της Ανατολίας

- [...] χτυπιόταν όλη η Ρωμιοσύνη του Πόντου με ανελέητους διωγμούς [...].²¹⁷
- Χωριά ολόκληρα καίγονταν τις νύχτες από τις επιδρομές των τσέτηδων [...].²¹⁸

Στο Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα

- [...] κοπέλες να ατιμάζονται και να σφάζονται· φωτιές να καταβροχθίζουν ολόκληρα χωριά [...].²¹⁹
- [...] τους διέταξαν να μπουκ στην εκκλησία. [...] Σφράγισαν πίσω τους τις πόρτες [...] Κάποτε δεν επέμεινε παρά η τελευταία πράξη του δράματος, το πέταγμα των αναμμένων πέταυρων απ' τα παράθυρα της εκκλησίας.²²⁰

Ιστοριογραφικές αφηγήσεις:

- Οι Τούρκοι [...] συνέτριβαν τα βρέφη και τα νήπια ένα προς ένα, εκσφενδονίζοντάς τα με μανία στους βράχους.²²¹
- Εβίασαν όλες ανεξαιρέτως τας γυναίκας, τας παρθένους και τα παιδιά [...].²²²
- Ολόκληρα χωριά καίγονται μαζί με τα σχολεία και τις εκκλησίες. [...]. Η λεηλασία συνεχίζεται. Οι χωρικοί κακοποιούνται.²²³

²¹⁴ Ό.π., σ. 314.

²¹⁵ Α. Παυλίδης, *Χαλαμονή*, ό.π., σ. 65.

²¹⁶ Ό.π., σ. 369.

²¹⁷ Π. Γ. Λαμπαρδής, *Οι Φύλακες της Ανατολίας*, ό.π., σ. 384.

²¹⁸ Ό.π., σ. 385.

²¹⁹ Σ. Θεοδορίδου, *Το Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα*, ό.π., σ. 389.

²²⁰ Ό.π., σ. 393.

²²¹ Γ. Χρονόπουλος, «Η Γενοκτονία των Ποντίων», ό.π., σ. 156.

²²² Ό.π., σ. 150.

²²³ Κ. Φωτιάδης, *Η γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου*, ό.π., σ. 166.

Πέρα από τις γενικές αναφορές, αρκετά από τα βασικά δρώντα πρόσωπα των μυθιστορημάτων γίνονται θύματα των διωγμών: Στο *Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα* ο πατέρας της Καλλιόπης συλλαμβάνεται αναίτια και εξορίζεται από την Αμισό²²⁴, στο *Κόκκινο Ποτάμι* μία ομάδα στρατιωτών βιάζει την Ιφιγένεια και ακρωτηριάζει το στήθος της²²⁵ και ο Μίλτος σφαγιάζεται και πετιέται στον Έρμο ποταμό²²⁶, στη *Χαλαμονή* πυρπολείται το χωριό του Χρήστου Παπαδόπουλου, φυλακίζεται ο παππούς του και οι θείοι του χάνουν τη ζωή τους²²⁷, ενώ οι οικογένειες των *Φυλάκων της Ανατολίας* υπό των φόβο των διωγμών μεταναστεύουν στο Βατούμ.²²⁸

4.6 Τα δικαστήρια ανεξαρτησίας

Ο αφηγητής της *Χαλαμονής* στο πλαίσιο ενός ταξιδιού στον Πόντο το 2016 επισκέπτεται την Αμάσεια, την οποία χαρακτηρίζει ως «την πόλη του μαρτυρίου της ηγεσίας του ποντιακού ελληνισμού».²²⁹ Εκείνος και η παρέα του στέκονται στην πλατεία Αμάσειας σε στάση προσοχής αποτίνοντας φόρο τιμής στους «αθώους» που έχουν καταδικαστεί στα «πρόχειρα στημένα και προσχηματικά» δικαστήρια ανεξαρτησίας, υπογραμμίζοντας πως το μόνο τους έγκλημα είναι ότι έχουν μείνει πιστοί στις αξίες, τις παραδόσεις και την καταγωγή τους.²³⁰ Μάλιστα, παραθέτει την αποχαιρετιστήρια επιστολή που γράφει ο Αλέξανδρος Ακριτίδης από την Τραπεζούντα στη γυναίκα του την παραμονή της εκτέλεσής του (5/9/1921) ως «συγκλονιστικό τεκμήριο»,²³¹ ελαφρώς παραλλαγμένη από τη δημοσίευσή της στη μελέτη του Φωτιάδη.²³²

Στο *Κόκκινο Ποτάμι* τον Ιούνιο του 1921 ο Μίλτος ενημερώνει την Ιφιγένεια ότι έχουν αρχίσει οι συλλήψεις όλων των επιφανών του Πόντου, οι οποίοι οδηγούνται στην Αμάσεια, στο δικαστήριο ανεξαρτησίας με πρόεδρο έναν «μισάνθρωπο και μισέλληνα δικηγόρο».²³³ Συνεχίζει, εξηγώντας πως εκεί οι περισσότεροι καταδικάζονται σε θάνατο και

²²⁴ Σ. Θεοδωρίδου, *Το Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα*, ό.π., σ. 150.

²²⁵ Χ. Τσιρκινίδης, *Το Κόκκινο Ποτάμι*, ό.π., σ. 362.

²²⁶ Ό.π., σ. 474.

²²⁷ Α. Παυλίδης, *Χαλαμονή*, ό.π., σσ. 368-369.

²²⁸ Π. Γ. Λαμπάρδης, *Οι Φύλακες της Ανατολίας*, ό.π., σ. 429, 435.

²²⁹ Α. Παυλίδης, *Χαλαμονή*, ό.π., σ. 344.

²³⁰ Ό.π., σ. 346.

²³¹ Ό.π., σσ. 345-346.

²³² Κ. Φωτιάδης, *Η γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου*, ό.π., σσ. 417-418.

²³³ Χ. Τσιρκινίδης, *Το Κόκκινο Ποτάμι*, ό.π., σ. 414.

απαγχονίζονται στην κεντρική πλατεία της πόλης.²³⁴ Επιπλέον, ο αφηγητής στο πλαίσιο της παράθεσης των εξελίξεων και των ιστορικών γεγονότων στον Πόντο, αναφέρει ανάμεσα στα άλλα ότι στις 21 Σεπτεμβρίου του 1921 στην πλατεία της Αμάσειας κρεμιούνται «όλοι οι πολιτικοί, καθηγητές, γιατροί, δημοσιογράφοι, διανοούμενοι και μεγαλέμποροι του Πόντου», χαρακτηρίζοντας τον Πόντο ως «κόλαση».²³⁵

Στο *Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα* στις αρχές Σεπτεμβρίου του 1921 η Καλλιόπη πληροφορείται πως συλλαμβάνονται οι επιφανείς άνδρες της Αμισού, οδηγούνται στις φυλακές της Αμάσειας, δικάζονται από το δικαστήριο ανεξαρτησίας και απαγχονίζονται: «Εξήντα εννιά άνθρωποι, όλο το άνθος της περιοχής».²³⁶ Παράλληλα, ο θείος της Καλλιόπης, Χατζηνικόλας, σχολιάζει πως σε αυτά τα δικαστήρια μπορούν «να τους ξεπαστρεύουν νομότυπα».²³⁷ Τα μυθιστορήματα επιβεβαιώνουν την ιστοριογραφία τόσο ως προς τη λειτουργία των δικαστηρίων, όσο και ως προς τις ημερομηνίες αποκορύφωσης του μέτρου.

4.7 Η «Δημοκρατία του Πόντου»

Τα υπαρκτά πρόσωπα που συνδέονται με το όραμα και τις προσπάθειες της δημιουργίας ανεξάρτητου ποντιακού κράτους στα μυθιστορήματα είναι ο Κωνσταντίνος Κωνσταντινίδης, ο μητροπολίτης Τραπεζούντας, Χρύσανθος και ο πρωθυπουργός της Ελλάδας, Ελευθέριος Βενιζέλος. Προσωπικότητες, που όπως έχουμε δει, παίζουν πρωταγωνιστικό ρόλο στα πολιτικά τεκταινόμενα της αυτονομίας του Πόντου.

4.7.1 Οι Πόντιοι της Διασποράς. Ο Κωνσταντίνος Κωνσταντινίδης

Στους *Φύλακες της Ανατολίας* το φθινόπωρο του 1917 ο μητροπολίτης Χρύσανθος αναφέρεται στη δράση των Ελλήνων της Διασποράς: επιχειρούν να έρθουν σε επαφή με τις κυβερνήσεις της Αγγλίας, Γαλλίας, Αμερικής και Ελλάδας, ώστε να τις πείσουν να συνδράμουν προς την κατεύθυνση αυτοδιάθεσης του Πόντου. Επιπλέον, τονίζει ότι οι ομογενείς της Ρωσίας έχουν ήδη δημιουργήσει Κεντρικό Συμβούλιο με σκοπό τη δημιουργία ανεξάρτητου κράτους ορίζοντας ως προσωρινή έδρα του την πόλη Ροστόβ.²³⁸

²³⁴ Ό.π.

²³⁵ Ό.π., σ. 439.

²³⁶ Σ. Θεοδοφίδου, *Το Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα*, ό.π., σσ. 379-380.

²³⁷ Ό.π., σ. 274.

²³⁸ Π. Γ. Λαμπαρδής, *Οι Φύλακες της Ανατολίας*, ό.π., σ. 397.

Στο *Κόκκινο Ποτάμι* ο αναγνώστης παρακολουθεί την αγωνία και τις προσπάθειες που καταβάλλει ο Μίλτος μαζί με τον φίλο και συνεργάτη του, Βασίλη Ζαχαριάδη,²³⁹ Πόντιοι της Διασποράς και οι δύο, για να βοηθήσουν την πατρίδα τους. Τον χειμώνα του 1917 ο Μίλτος συναντά στη Μασσαλία τον Κωνσταντινίδη. Εκείνος του ζητά να συμβάλλει στην ενημέρωση και ευαισθητοποίηση των κυβερνήσεων των ξένων χωρών σχετικά με την εξόντωση των ελληνικών κοινοτήτων στον Πόντο, καθώς λόγω της δουλειάς του ταξιδεύει σε όλο τον κόσμο και κινείται σε πολιτικούς και διπλωματικούς κύκλους. Στη συνέχεια, ο Κωνσταντινίδης εκφράζει στον Μίλτο την αναγκαιότητα διεκδίκησης της ανεξαρτησίας του Πόντου στα συνέδρια που ακολουθούν το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.²⁴⁰

Πόντιοι της Διασποράς και η οικογένεια της Σοφίας Δωρανίτη, κόρη του αφηγητή των *Φυλάκων της Ανατολίας*, υπό το πρίσμα του καθημερινού πολίτη σε αυτή την περίπτωση, αναμένει την πραγμάτωση του σχεδίου του ανεξάρτητου κράτους για να επιστρέψει στον Πόντο με ασφάλεια. Η οικογένεια μεταναστεύει στο Βατούμ μετά την αποχώρηση των ρωσικών στρατευμάτων από την Τραπεζούντα.²⁴¹

Στο *Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα* ο πατέρας της Καλλιόπης μιλά με θαυμασμό και εκτίμηση για τον Κωνσταντινίδη, καθώς στο πρόσωπό του εναποτίθενται οι ελπίδες για την αυτονόμηση του Πόντου. Ο Ανέστης Φιλιππίδης, λοιπόν, έχει πάντα στη τσέπη του τον χάρτη της Δημοκρατίας του Πόντου που τυπώνει ο Κωνσταντινίδης, τσαλακωμένο από τη χρήση, τον οποίο μεταχειρίζεται ως φυλαχτό. Ο αφηγητής περιγράφει τον χάρτη ως εξής: στο κέντρο του έχει τον τίτλο «CARTE DE LA REPUBLIQUE DU PONT» ενώ τα σύνορά του εκτείνονται από τη Σινώπη στα δυτικά έως το Βατούμ ανατολικά.²⁴² Ο πραγματικός χάρτης ανταποκρίνεται στη μυθοπλαστική περιγραφή.²⁴³

Στη *Χαλαμονή* τον Κωνσταντινίδη συναντά ο δευτερεύων χαρακτήρας Ρετζέπ εφέντης, ένας έμπορος λεπτοκαρυών στο ταξίδι του στη Κερασούντα. Ο Ρετζέπ, προς πληροφόρηση του αναγνώστη, περιγράφει με απλοϊκό τρόπο τη δράση και την προσωπικότητά του. Τον χαρακτηρίζει ως έναν «εξάίρετο», «χαρισματικό» και «πολύ πλούσιο» άνθρωπο, «σπουδαία προσωπικότητα» «με τεράστιες γνώσεις [...] για τα δικαιώματα των λαών, για την ανάγκη να καθορίζουν οι ίδιοι την τύχη τους».²⁴⁴ Γιος του «ισόβιου» δημάρχου Κερασούντας, με έδρα τη Μασσαλία, έχει την αποκλειστικότητα του

²³⁹ Βασίλης Ζαχαριάδης ή Μπάζιλ Ζαχάρωφ, υπαρκτό πρόσωπο, μεγαλοεπιχειρηματίας.

²⁴⁰ Χ. Τσιρκινίδης, *Το Κόκκινο Ποτάμι*, ό.π., σ.315.

²⁴¹ Π. Γ. Λαμπαρδής, *Οι Φύλακες της Ανατολίας*, ό.π., σ. 437.

²⁴² Σ. Θεοδορίδου, *Το Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα*, ό.π., σ. 31.

²⁴³ Βλ. παράρτημα, σ. 121, πίνακα 2Α.

²⁴⁴ Α. Παυλίδης, *Χαλαμονή*, ό.π., σ. 215.

εμπορίου λεπτοκαρυών στην Ευρώπη. Στη συνέχεια, επισημαίνει ότι ο Κωνσταντινίδης οργανώνει Παμποντιακό συνέδριο στη Μασσαλία το 1918 σχετικά με «την υπόθεση των Ρωμιών του Πόντου» και πως συντάσσει «μια επιστολή προς τους ισχυρούς της εποχής για τα δίκαια του Πόντου».²⁴⁵

Βλέπουμε πως το ζήτημα των ενεργειών των Ποντίων της Διασποράς προσεγγίζεται και από τα τέσσερα μυθιστορήματα, με τα τρία από αυτά να δίνουν έμφαση στον Κ. Κωνσταντινίδη, μολονότι το καθένα υιοθετεί διαφορετική προσέγγιση και παραθέτει διαφορετικά γεγονότα. Είτε, δηλαδή, το θέμα προσεγγίζεται από την οπτική γωνία των Ελλήνων του Πόντου που ελπίζουν στις κινήσεις της Δύσης, είτε από τους Έλληνες της Διασποράς αυτοπροσώπως, είτε πρόκειται για ενημέρωση των χαρακτήρων για τα σχετικά τεκταινόμενα, πρόκειται για διαφορετικές όψεις του ίδιου νομίσματος. Σε κάθε περίπτωση τα όσα παρουσιάζονται στα βιβλία έρχονται σε συμφωνία με τα όσα παρουσιάζονται στις επίσημες ιστορικές πηγές.

4.7.2 Ελευθέριος Βενιζέλος και Μητροπολίτης Χρύσανθος

Οι πολιτικές προσωπικότητες που προβάλλονται στα μυθιστορήματα σε συνδυασμό με το ζήτημα της ανεξαρτησίας του Πόντου είναι ο Βενιζέλος και ο μητροπολίτης Χρύσανθος. Οι χαρακτήρες του *Κόκκινου Ποταμού* και των *Φυλάκων της Ανατολίας*, μιας και κινούνται σε πολιτικούς κύκλους, έρχονται οι ίδιοι σε επαφή μαζί τους, ενώ στο *Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα* απλώς σχολιάζουν τα γεγονότα.

Στο *Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα* ο Ανέστης Φιλιππίδης εξηγεί ότι το όραμα του ανεξάρτητου Πόντου γεννιέται το 1916, όταν σχηματίζεται η Προσωρινή Κυβέρνηση της Τραπεζούντας με επικεφαλής τον μητροπολίτη Χρύσανθο.²⁴⁶ Όταν, λοιπόν, οι κάτοικοι της Αμισού πληροφορούνται την κατάληψη της Τραπεζούντας από τους Ρώσους, ελπίζουν πως οι ρωσικές δυνάμεις θα φτάσουν μέχρι την περιοχή τους. Όμως, δεν αρκούν μόνο οι συζητήσεις μεταξύ τους, τονίζει ο Φιλιππίδης· οι εκπρόσωποί τους πρέπει προσεγγίσουν τον Βενιζέλο ως προς τη δημιουργία ανεξάρτητου κράτους.²⁴⁷

Στους *Φύλακες της Ανατολίας* ο μητροπολίτης Χρύσανθος συγκαλεί το φθινόπωρο του 1917 ένα συνέδριο, όπου παρίσταται ο Σ. Δωρανίτης μαζί με υψηλά ιστάμενα πρόσωπα της εποχής. Καταλήγουν πως χρειάζεται να στείλουν μια επιστολή στον Βενιζέλο που να

²⁴⁵ Ο.π.

²⁴⁶ Σ. Θεοδοφρίδου, *Το Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα*, ό.π., σσ. 30-31.

²⁴⁷ Ο.π., σσ. 136-138.

εκθέτει το αίτημά τους για τη δημιουργία ανεξάρτητου κράτους. Όπως αναφέρει ο Σ. Δωρανίτης: «Οι ξένοι είναι πάντα ξένοι. Γι' αυτό πρέπει να μας στηρίξουν οι δικοί μας άνθρωποι». ²⁴⁸ Ο μητροπολίτης συνεχίζει, υπογραμμίζοντας πως απ' όλες τις μεγάλες δυνάμεις της εποχής δεν μπορούν να στηριχθούν στους Ρώσους, καθώς υπάρχει ο κίνδυνος «της επέκτασης του πανσλαβισμού και της μελλοντικής αφομοίωσής μας». ²⁴⁹ Παρ' όλα αυτά, όπως έχει αναφερθεί παραπάνω, ο Χρύσανθος το 1917 ακολουθεί φιλορωσική πολιτική.

Στο *Κόκκινο Ποτάμι* οι απόψεις του μητροπολίτη Χρύσανθου βρίσκονται σε συμφωνία με τα ιστορικά στοιχεία. Όταν ο Μ. Παυλίδης συναντά τον Χρύσανθο τον Μάιο του 1917 εκείνος του λέει: «Κύριε Παυλίδη, να τονίσετε στους Ρώσους ιθύνοντες ότι στα χέρια τους εναποθέσαμε πάσας τας ελπίδας μας». ²⁵⁰

Προς απάντηση στην επιστολή των *Φυλάκων της Ανατολίας*, ο Βενιζέλος αρχικά υποστήριξε την ιδέα ενός ανεξάρτητου κράτους, μα στη συνέχεια πρότεινε την παραχώρηση ενός μεγάλου μέρους του Πόντου στο υπό δημιουργία αρμένικο κράτος, τη στιγμή μάλιστα, που οι ήρωες πληροφορούνται πως στο Παρίσι το ζήτημα αυτονομίας του Πόντου εξελίσσεται ευνοϊκά. ²⁵¹ Εδώ πρέπει να σημειωθεί πως η πρόταση αυτή του Βενιζέλου εκφράζεται στην πραγματικότητα έναν χρόνο αργότερα από την παρουσίασή της στους *Φύλακες της Ανατολίας*, δηλαδή τον Δεκέμβριο του 1918 και όχι του 1917.

Στο *Κόκκινο Ποτάμι* με το τέλος του Α' Παγκοσμίου Πολέμου οι χαρακτήρες ζητούν ξανά τη βοήθεια του Βενιζέλου: τον Ιούνιο του 1919 ο Μίλτος Παυλίδης τον πιέζει να διεκδικήσει την ελευθερία του Πόντου, με τον ίδιο τρόπο που το πράττει για τη Θράκη και την Ιωνία, ²⁵² ενώ ο Α. Φιλιππίδης υποστηρίζει πως είναι η καταλληλότερη στιγμή να προωθηθεί το σχέδιο του ανεξάρτητου Πόντου, μιας και η Τουρκία βρίσκεται στους ηττημένους του Α' Παγκοσμίου Πολέμου. ²⁵³

Παράλληλα, τον Μάιο του 1919 στο *Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα* αναφέρονται οι κινήσεις του μητροπολίτη Χρύσανθου, οι οποίες είναι η επαφή του σε διπλωματικό επίπεδο με εκπροσώπους της Αγγλίας, της Γαλλίας και των ΗΠΑ. ²⁵⁴ Τον Σεπτέμβρη του 1920 σχολιάζεται θετικά η αλλαγή της στάσης του Βενιζέλου και η υποστήριξή του ως προς τη

²⁴⁸ Π. Γ. Λαμπαρδής, *Οι Φύλακες της Ανατολίας*, ό.π., σ. 397-401.

²⁴⁹ Ο.π., σ. 398.

²⁵⁰ Χ. Τσιρκινίδης, *Το Κόκκινο Ποτάμι*, ό.π., σσ. 333-334.

²⁵¹ Π. Γ. Λαμπαρδής, *Οι Φύλακες της Ανατολίας*, ό.π., σσ. 400-401.

²⁵² Χ. Τσιρκινίδης, *Το Κόκκινο Ποτάμι*, ό.π., σ. 387.

²⁵³ Σ. Θεοδορίδου, *Το Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα*, ό.π., σσ. 30-31.

²⁵⁴ Ο.π., σ. 213.

σύσταση Ανεξάρτητης Ποντιακής Δημοκρατίας²⁵⁵, ενώ ο σύζυγος της Καλλιόπης εξηγεί αυτή του τη μεταστροφή: αναφέρεται στην οργάνωση μυστικών επισκέψεων στον Πόντο από απεσταλμένους της Ελλάδας, οι οποίοι αφού έρχονται σε επαφή με τους καπετάνιους κάποιων αντάρτικων ομάδων, συμβάλλουν με τις εισηγήσεις τους στο να αλλάξει άποψη ο Βενιζέλος σχετικά με τη δημιουργία Ποντοαρμένικου κράτους και να υποστηρίξει τη σύσταση Ανεξάρτητου Ποντιακού.²⁵⁶

4.7.3 Τα «πρόσωπα» του ανεξάρτητου κράτους

Τα «πρόσωπα» που λαμβάνει η Δημοκρατία του Πόντου κατά την προσπάθεια διαμόρφωσής της παρουσιάζονται από τους χαρακτήρες των μυθιστορημάτων. Το κράτος που προτείνει ο μητροπολίτης Χρύσανθος το 1917 στους *Φύλακες της Ανατολίας* είναι πολυεθνικό, το οποίο προσφέρει πραγματική ισονομία σε όλους τους κατοίκους του, συμπεριλαμβανομένων των μουσουλμάνων,²⁵⁷ ενώ ο βουλευτής Ματθαίος Κωφίδης αναφέρει την περίπτωση δημιουργίας ενός ανεξάρτητου κράτους, προτεκτοράτου της Βρετανίας.²⁵⁸ Παράλληλα, στο *Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα* ο Α. Φιλιππίδης αναφέρεται στη δημιουργία ενός Ποντοαρμένικου κράτους, με το επιχείρημα ότι Πόντιοι και Αρμένιοι είναι ομόδοξοι με κοινά συμφέροντα.²⁵⁹

Αξίζει να αναφερθεί πως η ιδέα ενός ανεξάρτητου Πόντου εμφανίζεται στις συζητήσεις διαφόρων χαρακτήρων των *Φυλάκων της Ανατολίας* πολύ νωρίτερα, ήδη από το 1835. Ο Σουλεϊμάν αγάς εκφράζει την έκπληξή του για το ότι η ελληνική επανάσταση ξεκινά από την Πελοπόννησο και όχι από τον Πόντο. Υποστηρίζει πως η πρώτη δεν συγκρίνεται ούτε οικονομικά, ούτε πολιτιστικά με την Τραπεζούντα, η οποία, μάλιστα, αποτελεί κόμβο Ανατολής και Δύσης. Ένας ελεύθερος Πόντος, λοιπόν, «κοντά στην πρωτεύουσα», την Κωνσταντινούπολη, έχει τη δυνατότητα να συμβάλλει στην κατάρρευση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.²⁶⁰ Την ίδια ακριβώς άποψη ενστερνίζεται το 1856 ο Φαναριώτης Ανάργυρος Χαριτωνίδης.²⁶¹

Συμπεραίνουμε, λοιπόν, ότι η ανεξαρτησία του Πόντου είναι ένα ζήτημα που απασχολεί τους ήρωες, που προβάλλεται και συζητιέται στα τρία από τα τέσσερα μυθιστορήματα. Υπάρχουν κάποιες χρονικές αποκλίσεις από τα ιστορικά στοιχεία και σε

²⁵⁵ Ο.π., σ. 218.

²⁵⁶ Ο.π., σ. 322.

²⁵⁷ Π. Γ. Λαμπαρδής, *Οι Φύλακες της Ανατολίας*, ό.π., σ. 400

²⁵⁸ Ο.π., σ. 398.

²⁵⁹ Σ. Θεοδωρίδου, *Το Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα*, ό.π., σ. 138.

²⁶⁰ Π. Γ. Λαμπαρδής, *Οι Φύλακες της Ανατολίας*, ό.π., σ. 107.

²⁶¹ Ο.π., σ. 166.

κάθε μυθοπλασία προβάλλονται διαφορετικές πλευρές του θέματος, ωστόσο κάτι τέτοιο είναι αναμενόμενο, αν αναλογιστούμε πως το ζήτημα είναι εκ φύσεως πολυσύνθετο.

Όπως και να' χει, οι χαρακτήρες επιθυμούν την ανεξαρτητοποίηση του Πόντου, εκφράζοντας τον πόθο των Ελλήνων Ποντίων, όπως αυτός παρουσιάζεται στην ιστοριογραφία. Ο αφηγητής των *Φυλάκων της Ανατολίας* υπογραμμίζει ότι η ιδέα ενός ανεξάρτητου κράτους αποτελεί το όραμα όλων των κατοίκων του Πόντου.²⁶² Ταυτόχρονα, η δημιουργία ενός ανεξάρτητου ποντιακού κράτους είναι το μεγαλύτερο όνειρο του πατέρα της Καλλιόπης. Επισημαίνει, μάλιστα, πως το όνειρο αυτό μοιράζεται με οποιονδήποτε έχει ποντιακό αίμα.²⁶³

Το ανεξάρτητο κράτος που οραματίζονται οι ήρωες των *Φυλάκων της Ανατολίας* είναι πολυεθνικό, ικανό να προσφέρει ισοπολιτεία σε όλες τις εθνότητες που κατοικούν σε αυτό.²⁶⁴ Τόσο οι χαρακτήρες όσο και οι αφηγητές αποφεύγουν να χαρακτηρίσουν το ανεξάρτητο κράτος ως «ποντιακό» ή «ελληνικό». Αντίθετα, στο *Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα* δίνεται έμφαση στη δημιουργία ενός «ποντιακού» κράτους, το οποίο μάλιστα προσανατολίζεται προς την Ελλάδα, αφού ο Α. Φιλιππίδης χαρακτηρίζει την ένωση με την Ελλάδα «άπιαστο όνειρο» και αναφέρει πως κάτι τέτοιο μπορεί να πραγματοποιηθεί αργότερα, αφού πρώτα ο Πόντος γίνει ανεξάρτητος.²⁶⁵ Τέλος, το *Κόκκινο Ποτάμι*, αναφέρεται απλώς στο «ανεξάρτητο κράτος», χωρίς να εμβαθύνει ως προς τη μορφή που αυτό θα έχει.²⁶⁶

4.8 Η γενοκτονία ως όρος

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, τα τέσσερα ιστορικά μυθιστορήματα που εξετάζονται είναι μεταγενέστερα της αναγνώρισης της γενοκτονίας των Ποντίων από την ελληνική Βουλή το 1994. Η «γενοκτονία» ως όρος αναφέρεται στο *Κόκκινο Ποτάμι* εις διπλούν από τον Μίλτο, μία φορά από τον Κ. Κωνσταντινίδη και μία φορά από τον αφηγητή.²⁶⁷

Στη *Χαλαμονή* δεν χρησιμοποιείται ο όρος «γενοκτονία» αλλά η λέξη «έγκλημα». Αναφέρεται πως «αυτό το έγκλημα βαραίνει» την Τουρκία, πως «δεν κλήθηκαν ποτέ να λογοδοτήσουν στην ανθρωπότητα για τα εγκλήματά τους» και πως η συγγνώμη εκ μέρους της σύγχρονης Τουρκίας θα «μπορούσε να αποτελέσει εγγύηση πως δεν θα

²⁶² Ο.π., σ. 402.

²⁶³ Σ. Θεοδωρίδου, *Το Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα*, ό.π., σ. 31.

²⁶⁴ Π. Γ. Λαμπαρδής, *Οι Φύλακες της Ανατολίας*, ό.π., σ. 430.

²⁶⁵ Σ. Θεοδωρίδου, *Το Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα*, ό.π., σ. 34.

²⁶⁶ Χ. Τσιρκινίδης, *Το Κόκκινο Ποτάμι*, ό.π., σ. 315, 387.

²⁶⁷ Ο.π., σ. 308, 397, 312, 450.

επαναλαμβάνονταν τέτοια εγκλήματα στο μέλλον».²⁶⁸ Άλλωστε ο ίδιος ο τίτλος του βιβλίου παραπέμπει στη γενοκτονία, καθώς «χαλαμονή» σημαίνει χαλασμός, καταστροφή.

Στο *Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα* και τους *Φύλακες της Ανατολίας* δεν γίνεται άμεση αναφορά στη γενοκτονία. Ωστόσο, σε διαλογικά μέρη οι χαρακτήρες εκφράζουν την πρόθεση των εχθρών για ολοκληρωτική εξόντωση. Ο πατέρας της Καλλιόπης αναφέρει: «Έχουν σχέδιο να μας ξεκληρίσουν, γυναίκα, είναι πια ολοφάνερο»²⁶⁹, ενώ ο μητροπολίτης Χρυσάνθος στους *Φύλακες της Ανατολίας*: «Αυτοί θέλουν στην ουσία να μας ξεκάνουν».²⁷⁰

4.9 Συμπέρασμα

Από τα παραπάνω συμπεραίνουμε πως τα γεγονότα της γενοκτονίας υπαγορεύουν τη ζωή των χαρακτήρων και τους οδηγούν στο να βιώνουν έντονα τον ιστορικό τους χρόνο. Συνοψίζοντας, στο *Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα*, ο αναγνώστης παρακολουθεί την Καλλιόπη να βιώνει την πορεία θανάτου, στην οποία χάνει αγαπημένα πρόσωπα, τον πατέρα της να συλλαμβάνεται, τον αδερφό της να υπηρετεί στα τάγματα εργασίας και να καταλήγει αντάρτης στα βουνά, όπου χάνει τη ζωή του. Στη *Χαλαμονή* ο Χρήστος Παπαδόπουλος γίνεται μάρτυρας των απαγχονισμών στην πλατεία Ωρολογίου της Αμισού, ενώ χάνει με τραγικό τρόπο στην πορεία θανάτου όλη του την οικογένειά για να καταλήξει ορφανός στον Πειραιά. Στο *Κόκκινο Ποτάμι* η οικογένεια της Ιφιγένειας βιώνει τον εκτοπισμό, η ίδια η Ιφιγένεια βιάζεται και κακοποιείται, ενώ ο Μίλτος σφαγιάζεται. Στους *Φύλακες της Ανατολίας* ο γιος του Σταύρου Δωρανίτη στέλνεται στα τάγματα εργασίας, ενώ οι οικογένειες των πρωταγωνιστών αναγκάζονται να μεταναστεύσουν στο Βατούμ υπό τον φόβο των διωγμών. Επιπρόσθετα, και στα τέσσερα μυθιστορήματα ο αναγνώστης πληροφορείται για επιπλέον περιστατικά διωγμών είτε από παραθέσεις των πρωταγωνιστών και αφηγήσεις δευτερευουσών χαρακτήρων, είτε από τον ίδιο τον αφηγητή.

Παράλληλα, με εξαίρεση τη *Χαλαμονή*, δίνεται έμφαση στα πολιτικά τεκταινόμενα της εποχής και τις προσπάθειες δημιουργίας της «Δημοκρατίας του Πόντου» ως άμεση απόρροια των γεγονότων της γενοκτονίας. Οι χαρακτήρες είτε έρχονται σε επαφή και συνδιαλέγονται με τα εμπλεκόμενα ιστορικά πρόσωπα, είτε σχολιάζουν από μακριά. Σε κάθε περίπτωση προβάλλονται οι κινήσεις σε Πόντο, Ελλάδα και εξωτερικό για την υλοποίηση

²⁶⁸ Α. Παυλίδης, *Χαλαμονή*, ό.π., σ. 217, 361.

²⁶⁹ Σ. Θεοδορίδου, *Το Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα*, ό.π., σ. 74.

²⁷⁰ Π. Γ. Λαμπαρδής, *Οι Φύλακες της Ανατολίας*, ό.π., σ. 430, αναφερόμενος, ωστόσο, στους Γερμανούς.

του σχεδίου ανεξαρτητοποίησης του Πόντου, όπως και ο πόθος των χαρακτήρων για την πραγμάτωσή του.

Συμπεραίνουμε πως τα μυθιστορήματα θέτουν σε πρώτο πλάνο τη γενοκτονία των Ποντίων και πληροφορούν τον αναγνώστη για τα γεγονότα εκείνης της περιόδου. Οι περιγραφές είναι γλαφυρές και εκφράζουν την τραγικότητα των συμβάντων με επίκληση στο συναίσθημα. Στο *Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα* ο μυθιστορηματικός λόγος πλάθεται γύρω από τα γεγονότα της γενοκτονίας. Το *Κόκκινο Ποτάμι* αποτελεί μια καταγγελία για τη γενοκτονία του ποντιακού ελληνισμού, καθώς προσπαθεί να «χωρέσει» όσα περισσότερα περιστατικά διωγμών είναι δυνατόν προς πληροφόρηση του αναγνώστη, ενώ η *Χαλαμονή* δίνει έμφαση στη διεκδίκηση της αναγνώρισης της γενοκτονίας από τη σύγχρονη Τουρκία. Στους *Φύλακες της Ανατολίας*, τα γεγονότα της γενοκτονίας εντάσσονται σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, μιας και η αφήγηση καλύπτει περίπου έναν αιώνα γεγονότων.

Ως προς την αντιπαραβολή με τις ιστορικές πηγές, βλέπουμε πως ο τρόπος που τα γεγονότα της γενοκτονίας παρουσιάζονται στα μυθιστορήματα, όπως και οι λεπτομέρειες που τα συνοδεύουν, επιβεβαιώνουν την επίσημη ιστοριογραφία. Με εξαίρεση ελάχιστες χρονικές αποκλίσεις, σημειώνεται ταύτιση γεγονότων, ιστορικών προσώπων, χρονολογιών, γεωγραφικών περιοχών, αλλά και οπτικής γωνίας: προβάλλεται ως μεθοδευμένη εξόντωση, ενώ δίνεται έμφαση στην τραγικότητα.

Μάλιστα, τα ιστορικά μυθιστορήματα έρχονται να συμπληρώσουν, να προσθέσουν στις εκλαϊκευτικές ιστορικές πηγές. Συνειδητοποιούμε πως οι μυθιστοριογράφοι έχουν διεξαγάγει προσωπική έρευνα, πραγματοποιούν τη δική τους βιβλιογραφική ανασκόπηση για τη συγγραφή των μυθοπλασιών τους. Για να διασταυρωθεί η καταγραφή ορισμένων συμβάντων που παραθέτουν τα βιβλία, όπως είναι συγκεκριμένες παραθέσεις εκτοπισμών, τα περιστατικά απαγχονισμού στην πλατεία Ωρολογίου της Αμισού, η αντιστοίχιση ονομάτων ανταρτών με τις περιοχές που δρουν, οι λεπτομέρειες για τη δράση της Έ. Τόμσον, έχει γίνει αναζήτηση σε επιπλέον πηγές.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5: ΟΙ ΕΥΘΥΝΕΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΞΕΝΩΝ ΔΥΝΑΜΕΩΝ

Το συγκεκριμένο κεφάλαιο μελετά τις αναφορές των μυθιστορημάτων σχετικά με το αν και που αποδίδονται ευθύνες για τα γεγονότα της γενοκτονίας.

5.1 Γερμανοί και Γενοκτονία

Στους *Φύλακες της Ανατολίας* οι χαρακτήρες που ενστερνίζονται την άποψη πως οι Γερμανοί είναι οι ηθικοί αυτουργοί της γενοκτονίας, ενώ οι Τούρκοι οι εκτελεστές, είναι ο μητροπολίτης Χρύσανθος και ο Νίκος Καπετανίδης, γνωστός εκδότης και δημοσιογράφος της εποχής. Το 1917 ο Ν. Καπετανίδης επισημαίνει ότι Γερμανοί αξιωματικοί καθοδηγούν τον τουρκικό στρατό και πως από μόνοι τους οι Τούρκοι δεν θα έπρατταν τέτοιες θηριωδίες, αν δεν ακολουθούσαν «τα σατανικά σχέδια των Γερμανών».²⁷¹ Αντίστοιχα, ο Χρύσανθος αναφέρει ότι το μέτρο των εκτοπισμών είναι πρόταση των Γερμανών, διότι εποφθαμιούν την οικονομία του οθωμανικού κράτους, και οι Έλληνες αποτελούν εμπόδιο, καθώς είναι εκείνοι που κρατούν στα χέρια τους το εμπόριο.²⁷² Έναν χρόνο αργότερα, το 1918, ο Χρύσανθος εκφράζει πάλι την ίδια άποψη: «Ο ιθύνων νους για ό,τι τραβάει η Ρωμοσύνη είναι οι Γερμανοί», οι οποίοι επηρεάζουν και χρησιμοποιούν τους Τούρκους κατά βούληση. Οι Γερμανοί «θέλουν στην ουσία να μας ξεκάνουν».²⁷³

Στο *Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα* όταν η μητέρα της Καλλιόπης πληροφορείται πως ο βασιλιάς Κωνσταντίνος κλίνει προς τους Γερμανούς αναφέρει με τρόμο: «Μα τούτοι είναι σύμμαχοι των Τούρκων και ευθύνονται για μύρια όσα μας συμβαίνουν [...]».²⁷⁴ Παράλληλα, ο πατέρας της τονίζει πως η τουρκική ηγεσία ακολουθεί τις συμβουλές των Γερμανών. Αναφέρει χαρακτηριστικά: «Δικά τους είναι τούτα τα μακιαβελικά τερτίπια. Αυτοί είναι ο ιθύνων νους».²⁷⁵ Αμέσως μετά, ο αφηγητής επιβεβαιώνει τα λεγόμενα του Φιλίππιδη, συμπληρώνοντας ότι ανάμεσα στις γερμανικές ιδέες βρίσκονται και τα τάγματα εργασίας.²⁷⁶ Ομοίως, ο Αριστείδης Φωτιάδης αναλογίζεται ότι μόλις η Τουρκία συμμαχεί με τη Γερμανία, τίθεται σε εφαρμογή με οργανωμένο τρόπο το σχέδιο εξόντωσης Ελλήνων και Αρμενίων.²⁷⁷

²⁷¹ Ό.π., σ. 399.

²⁷² Ό.π.

²⁷³ Ό.π., σ. 430.

²⁷⁴ Σ. Θεοδορίδου, *Το Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα*, ό.π., σ. 114.

²⁷⁵ Ό.π., σ. 99.

²⁷⁶ Ό.π.

²⁷⁷ Ό.π., σ. 17.

Στο *Κόκκινο Ποτάμι* γίνεται λόγος για τον Λίμαν φον Σάντερς. Ο Αλή, αξιωματικός της τουρκικής χωροφυλακής και κρυπτοχριστιανός, εξηγεί στην πρωταγωνίστρια Ιφιγένεια ότι στην πραγματικότητα τα νήματα της εξουσίας στην Τουρκία κινούν οι Γερμανοί με τον «φοβερό μισέλληνα» Λίμαν φον Σάντερς.²⁷⁸ Επίσης, ο αφηγητής αναφέρει πως ο Γερμανός στρατηγός Λίμαν φον Σάντερς σε συνεργασία με τον Τούρκο υπουργό εσωτερικών Ταλαάτ μπέη καθορίζουν με λεπτομέρειες τις μεθόδους που ακολουθούν με σκοπό τον αφανισμό Ελλήνων και Αρμενίων της Ανατολής.²⁷⁹

5.2 Η βοήθεια των Συμμάχων

Χαρακτηριστική είναι η απογοήτευση και η αίσθηση εγκατάλειψης που εκφράζεται στα μυθιστορήματα σχετικά με τη στάση των Συμμάχων και των Μεγάλων Δυνάμεων της εποχής. Στη *Χαλαμονή* αναφέρεται ότι οι «ισχυροί της εποχής» αγνοούν την επιστολή του Κ. Κωνσταντινίδη σχετικά με το ζήτημα του ανεξάρτητου Πόντου, όπως και ότι εγκαταλείπουν τους Πόντιους Έλληνες, καθώς «τους άφησαν έρμια της τύχης τους στη Χαλαμονή, οδηγώντας τους στον θάνατο».²⁸⁰

Στις αρχές του 1920 ο Μίλτος υπογραμμίζει πως οι «δήθεν σύμμαχοι» είναι πλέον εναντίον της ελληνικής παρουσίας σε Μ. Ασία και Κωνσταντινούπολη λόγω συμφερόντων. Χαρακτηρίζει τους ισχυρούς «αμοραλιστές», διότι «σε χαϊδεύουν όταν σ' έχουν ανάγκη, σε στραγγαλίζουν, όταν θίγονται τα συμφέροντά τους».²⁸¹ Παράλληλα, ο αφηγητής αναφέρει πως ο Κεμάλ απολαμβάνει υλική και ηθική υποστήριξη από Ρωσία και Ιταλία.²⁸² Επιπρόσθετα, στο *Κόκκινο Ποτάμι* αναφέρεται πως τον Μάρτιο του 1921 οι σύμμαχοι αναγνωρίζουν άτυπα την επαναστατική κυβέρνηση του Κεμάλ, καθώς συζητούν πλέον με αυτή και πως Ρώσοι, Ιταλοί και Γάλλοι εξοπλίζουν τον κεμαλικό στρατό.²⁸³

Την άνοιξη του 1919 ο Λάμπρος, ο αδερφός της Καλλιόπης, χαρακτηρίζει την υποστήριξη του προέδρου Ουίλσον «υποτιθέμενη»,²⁸⁴ πιθανότατα λόγω των δηλώσεων του περί ασφάλειας και αυτονομίας των εθνικοτήτων του οθωμανικού κράτους. Στη συνέχεια, κατά τη διάρκεια των κεμαλικών διωγμών, το 1921, ο αφηγητής κάνει λόγο για τη στάση των Συμμάχων. Αναφέρει πως «παρακολουθούσαν αμέτοχοι τις σφαγές, το κάψιμο των χωριών,

²⁷⁸ Χ. Τσιρκινίδης, *Το Κόκκινο Ποτάμι...*, ο.π., σ. 234.

²⁷⁹ Χ. Τσιρκινίδης, *Το Κόκκινο Ποτάμι...*, ο.π., σσ. 210-211.

²⁸⁰ Α. Παυλίδης, *Χαλαμονή...*, ο.π., σ. 215.

²⁸¹ Χ. Τσιρκινίδης, *Το Κόκκινο Ποτάμι...*, ο.π., σ. 397-399.

²⁸² Ο.π.

²⁸³ Ο.π., σ. 413.

²⁸⁴ Σ. Θεοδωρίδου, *Το Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα...*, ο.π., σ. 213.

τη βεβήλωση των εκκλησιών, την αρπαγή των περιουσιών» και πως μονάχα οι αντάρτες προσπαθούν να προστατεύσουν τον άμαχο πληθυσμό. Επίσης, επισημαίνει τη στήριξη της Ρωσίας προς τον Κεμάλ μετά τη σύναψη του Συμφώνου Φιλίας.²⁸⁵ «Η εγκατάλειψη από τους Συμμάχους [...] ήταν πλέον εμφανής και στους πιο αισιόδοξους» το 1922, επισημαίνει ο αφηγητής.²⁸⁶

Στους *Φύλακες της Ανατολίας* μέσα από τον Πανάρετο εκφράζεται η απογοήτευση για την εγκατάλειψη του Πόντου από τις συμμαχικές δυνάμεις: «Υπήρχε μια ελπίδα να αυτονομηθούμε, αλλά δεν ακουστήκαμε πουθενά. Μόνο λόγια, λόγια και μεγάλες υποσχέσεις· ουσία καμιά. Μας άδειασαν όλοι. Ακόμα και από την Ελλάδα».²⁸⁷ Μάλιστα, το «τελικό επισφράγισμα» είναι η συνεργασία της Ρωσίας με τον Κεμάλ και η παροχή εξοπλισμού στον στρατό του. Έκπληκτος συνεχίζει: «Ποιοι; Οι Ρώσοι! Που τους περιμέναμε εδώ κι αιώνες να μας ελευθερώσουν».²⁸⁸

5.3 Ελλάδα και Δημοκρατία του Πόντου

Η στάση της ελληνικής κυβέρνησης σχετικά με το ποντιακό ζήτημα προκαλεί μεγάλη απογοήτευση στα δρώντα πρόσωπα των *Φυλάκων της Ανατολίας*. Χαρακτηριστική είναι η επιλογή των λέξεων από τον αφηγητή για την πρόταση του Ε. Βενιζέλου να ενσωματωθεί μέρος του Πόντου στο υπό δημιουργία αρμένικο κράτος: η απόφαση αυτή που «υποτίθεται» πως έχει σκοπό την προστασία των κατοίκων της Τραπεζούντας από τους Τούρκους τούς «ήρθε σαν κεραμίδα στο κεφάλι». Σε περαιτέρω εξηγήσεις για τη στάση της ελληνικής κυβέρνησης αναφέρεται ότι η Ελλάδα «δεν είναι δυνατό να επεκταθεί μέχρι εδώ» και ότι έχει σημαντικότερα θέματα στα οποία πρέπει να εστιάσει, «πιο καίρια για το μέλλον της φυλής».²⁸⁹ Εκδηλη είναι, λοιπόν, η ειρωνεία και το μέγεθος της απογοήτευσης, που αγγίζει την προδοσία και συνοψίζεται στις φράσεις του αφηγητή: «Η πρόταση της ελληνικής κυβέρνησης όμως δεν είναι λύση, είναι ξεπούλημα». «Θυσίαζαν ένα μεγάλο τμήμα του Ελληνισμού. Ένιωθα προδομένος».²⁹⁰ Μη μπορώντας να κάνουν αλλιώς, αποδέχονται τις αποφάσεις της Ελλάδας «με περισσή πικρία», αναρωτώμενοι πόση βοήθεια θα μπορούσαν να περιμένουν από τους ξένους, όταν «οι δικοί τους» αρνούνται οποιαδήποτε υποστήριξη.²⁹¹

²⁸⁵ Ο.π., σ. 222.

²⁸⁶ Ο.π., σ. 433.

²⁸⁷ Π. Γ. Λαμπαρδής, *Οι Φύλακες της Ανατολίας*, ό.π., σ. 471.

²⁸⁸ Ο.π.

²⁸⁹ Ο.π., σσ. 401-402.

²⁹⁰ Ο.π.

²⁹¹ Ο.π.

Ανάλογη είναι η απογοήτευση που βιώνει ο Μίλτος Παυλίδης από τη στάση της ελληνικής κυβέρνησης. Τον Ιούνιο του 1919, ένα εξάμηνο μετά από την πρόταση του πρωθυπουργού για ενσωμάτωση περιοχών του Πόντου στην Αρμενία, ο Μίλτος έρχεται σε επαφή με τον Βενιζέλο, θίγοντάς του το ζήτημα της ελευθερίας του Πόντου. Ο αφηγητής υπογραμμίζει ότι ο πρωθυπουργός δεν υποβάλλει κάποιο αίτημα που να αφορά το ποντιακό ζήτημα στη Συνδιάσκεψη Ειρήνης του Παρισιού. Επίσης, τον παρουσιάζει απρόθυμο να συζητήσει το εν λόγω θέμα, αναφέροντας πως δεν έχει αντιμετωπίσει ποτέ το ζήτημα με τη σοβαρότητα που του αρμόζει.²⁹²

Ο Μίλτος, εκφράζοντας παράπονο, τονίζει στον πρωθυπουργό πως αν το 1917 ή 1918 η Ελλάδα έστελνε αξιωματικούς του στρατού να οργανώσουν το αντάρτικο στα βουνά του Πόντου ίσως η τύχη του να ήταν διαφορετική. Ίσως ο Πόντος να ήταν μια αυτοδιοικούμενη περιοχή, με αποτέλεσμα η Συνδιάσκεψη της Ειρήνης να μην είχε άλλη επιλογή από το να αναγνωρίσει την ανεξαρτησία του. Συνεχίζει, λέγοντας πως, ακόμα δεν είναι αργά και πως χρειάζονται μόνο λίγοι αξιωματικοί για να οργανώσουν ένα ισχυρό αντάρτικο.²⁹³ Ο αφηγητής του *Κόκκινου Ποταμιού* υπογραμμίζει με πίκρα πως δεν έχει βρεθεί κάποιος σαν τον Παύλο Μελά να προσφέρει στον Πόντο τις υπηρεσίες του.²⁹⁴ Στη συνέχεια, ο αφηγητής αναφέρει πως ο Βενιζέλος αντιλαμβάνεται πολύ αργά το σφάλμα του ως προς τη μη αποστολή αξιωματικών στον Πόντο και ζητά το καλοκαίρι του 1920 από τον Άγγλο πρωθυπουργό να σταλούν στρατιωτικές συμμαχικές δυνάμεις, μα οι πολιτικές μεταβολές στην Ελλάδα καθιστούν το σχέδιο αδύνατο.²⁹⁵

Ακόμη και μετά την ήττα του Βενιζέλου στις εκλογές, ο Μίλτος επιδιώκει συναντήσεις με τον πρώην πρωθυπουργό, ώστε να συνδράμει έστω σε διπλωματικό επίπεδο λόγω των γνωριμιών του, για να πραγματοποιηθούν ενέργειες για τη σωτηρία των ελληνικών πληθυσμών, μα εκείνος εμφανίζεται αδιάφορος και απρόθυμος να ασχοληθεί με τα ζητήματα του Πόντου.²⁹⁶ Από τα παραπάνω αντιλαμβανόμαστε την πικρία που εκφράζεται στο *Κόκκινο Ποτάμι* και τους *Φύλακες της Ανατολίας* για τη στάση της ελληνικής κυβέρνησης και του Ε. Βενιζέλου σχετικά με το ποντιακό ζήτημα. Τα πράγματα, όμως, είναι διαφορετικά στο *Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα*.

Ο Βενιζέλος, ακόμα και μετά τις δηλώσεις του για παραχώρηση μέρος του Πόντου στην Αρμενία, χαρακτηρίζεται ως ο «εθνάρχης», «ο άνθρωπος που πραγματοποίησε το

²⁹² Χ. Τσιρκινίδης, *Το Κόκκινο Ποτάμι*, ό.π., σ. 387.

²⁹³ Ό.π., σσ. 387-389.

²⁹⁴ Ό.π., σ. 317.

²⁹⁵ Ό.π., σ. 412.

²⁹⁶ Ό.π., σσ. 417-419, 447-451.

εθνικό όνειρο»,²⁹⁷ ενώ δεν υπάρχουν κανενός είδους αντιδράσεις ως προς τη στάση του απέναντι στο ποντιακό ζήτημα, παρ' όλο που οι ήρωες ονειρεύονται ένα ελεύθερο ποντιακό κράτος. Μάλιστα, κατά κάποιο τρόπο δικαιολογείται από τον πατέρα της Καλλιόπης με τη φράση: «Κι αυτός, όμως, έτσι όπως έχει τώρα η κατάσταση, δεν ξέρω αν μπορεί να βοηθήσει».²⁹⁸ Η «κατάσταση» που περιγράφεται είναι ο εθνικός διχασμός, ο οποίος, επίσης, αιτιολογείται ως μοίρα των Ελλήνων, αφού «[...] τον σπόρο του διχασμού τον κουβαλούσαν μέσα τους, στα ίδια τα γονίδια τους, κι αυτά δύσκολα καταπολεμούνταν [...]».²⁹⁹

Αντίθετα, σχετικά με τον εθνικό διχασμό στο *Κόκκινο Ποτάμι* υπάρχει κάποιου είδους κατάκριση, καθώς ο αφηγητής αναφέρει με έκδηλη ειρωνεία πως κανένα από τα τραγικά γεγονότα της περιόδου δεν «προβλημάτισαν τον Βενιζέλο και τον βασιλιά» για να θέσουν προτεραιότητα τη «σωτηρία του ελληνικού έθνους» και «έστω και προσωρινά, να μονοιάσουν».³⁰⁰

Ωστόσο, στο *Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα* αυτή η μη επικριτική προσέγγιση της στάσης της ελληνικής κυβέρνησης δεν είναι καθολική. Την άνοιξη του 1921 ο Αριστείδης Φωτιάδης επισημαίνει ότι η ήττα του Βενιζέλου στις εκλογές, η επαναφορά του βασιλιά Κωνσταντίνου, όπως και «οι αποκοτιές που έπρατταν οι τωρινοί κυβερνώντες» οδηγούν το στράτευμα και τη χώρα σε αδιέξοδο.³⁰¹ Παράλληλα, οι διάδοχες κυβερνήσεις του Βενιζέλου χαρακτηρίζονται με τις φράσεις «ανεδαφική αισιοδοξία από τους αιθεροβάμονες κυβερνώντες» και «ένδεια σωστής ηγεσίας»³⁰² σχετικά με τις ενέργειές τους στη Μ. Ασία. Ως προς την αυτοδιάθεση του Πόντου, απογοήτευση εκφράζεται την άνοιξη του 1921 από τον Χατζηνικόλα, τον γέροντα θείο της Καλλιόπης. Χαρακτηρίζει τον ανεξάρτητο Πόντο μη ρεαλιστικό όραμα, παρ' όλο που είναι «ο πόθος της σκλαβωμένης μας ψυχής». Επισημαίνει πως ένα τέτοιο όραμα απαιτεί εκτός από ομοψυχία, εθνική και στρατιωτική υποστήριξη, στοιχεία που δεν υφίστανται.³⁰³

5.4 Συμπέρασμα

Το ζήτημα της επίρριψης ευθυνών τόσο για τα γεγονότα της γενοκτονίας, όσο και για την αποτυχία της αυτοδιάθεσης του Πόντου, απασχολεί τους χαρακτήρες των μυθιστορημάτων,

²⁹⁷ Σ. Θεοδωρίδου, *Το Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα...*, ο.π., σ. 218.

²⁹⁸ Ο.π., σ. 114.

²⁹⁹ Ο.π., σ. 138.

³⁰⁰ Χ. Τσιρκινίδης, *Το Κόκκινο Ποτάμι*, ό.π., σσ. 450-451.

³⁰¹ Σ. Θεοδωρίδου, *Το Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα*, ό.π., σσ. 322-323.

³⁰² Ο.π., σ. 433.

³⁰³ Ο.π., σ. 315.

με εξαίρεση τη *Χαλαμονή*. Οι μυθιστοριογράφοι πραγματοποιούν την έρευνά τους για ακόμη μία φορά, καθώς δεν θεωρούν στερεοτυπικά υπεύθυνους τους Τούρκους, αλλά βάζουν στο στόχαστρο όλους τους εμπλεκόμενους: την ελληνική κυβέρνηση, τους Συμμάχους, τη Γερμανία.

Ο ρόλος της Γερμανίας καταδεικνύεται ιδιαίτερα σημαντικός, μιας και παρουσιάζεται ομόφωνα ως ο ηθικός αυτουργός της γενοκτονίας. Μέτρα εξόντωσης όπως οι εκτοπισμοί και τα τάγματα εργασίας καταλογίζονται σε Γερμανούς αξιωματικούς, ενώ οι Τούρκοι παρουσιάζονται ως οι εκτελεστές. Η στάση των Συμμάχων και των Μεγάλων Δυνάμεων της εποχής αποδεικνύεται απογοητευτική. Επισημαίνεται πως πράττουν ανάλογα με τα συμφέροντά τους και πως ουσιαστικά δεν πρόσφεραν καμιά βοήθεια στον Πόντο. Τονίζεται ιδιαίτερα η συνεργασία τους με τον Κεμάλ, τη στιγμή, μάλιστα, που η γενοκτονία του ποντιακού ελληνισμού συνεχιζόταν. Έμφαση δίνεται στις κινήσεις της Ρωσίας, καθώς οι προσδοκίες για βοήθεια εκ μέρους της ήταν περισσότερες. Ακόμα και στη *Χαλαμονή*, η οποία δεν επικεντρώνεται σε ζητήματα πολιτικής φύσεως, η αίσθηση εγκατάλειψης από όσους μπορούν να επέμβουν βοηθητικά είναι έκδηλη.

Σχετικά με τη στάση της Ελλάδας απέναντι στο ποντιακό ζήτημα, τα μυθιστορήματα παρουσιάζουν ορισμένες αποκλίσεις ως προς την ερμηνεία των γεγονότων. Στο *Κόκκινο Ποτάμι* και τους *Φύλακες της Ανατολίας* η απογοήτευση που βιώνουν οι χαρακτήρες αγγίζει την προδοσία. Στο επίκεντρο τίθεται η κυβέρνηση του Ε. Βενιζέλου. Οι χαρακτήρες εκφράζονται με ένταση και συγκινησιακή φόρτιση. Τα συναισθήματα που φτάνουν στον αναγνώστη είναι πικρία και σε κάποιες περιπτώσεις θυμός. Μάλιστα, στο *Κόκκινο Ποτάμι* οι πρωταγωνιστές αποτείνονται με αγανάκτηση στον Βενιζέλο, ζητώντας εξηγήσεις για την παθητική, αδιάφορη στάση του. Αντίθετα, στο *Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα* οι χαρακτήρες δικαιολογούν την κυβέρνηση του Βενιζέλου, ενώ διάκεινται αρνητικά απέναντι στις διάδοχες του Βενιζέλου κυβερνήσεις. Τα δύο πρώτα μυθιστορήματα απηχούν τις «θυελλώδεις αντιδράσεις» των Ποντίων απέναντι στη στάση του Ε. Βενιζέλου προς το ποντιακό ζήτημα. Το τρίτο μυθιστόρημα παρουσιάζει τους χαρακτήρες βενιζελικούς, όχι όμως ανεδαφικά, καθώς, σύμφωνα με τη Βεργέτη,³⁰⁴ ένα μεγάλο μέρος των Ποντίων είναι υποστηρικτές του Ε. Βενιζέλου.

Σε κάθε περίπτωση προβάλλεται το ζήτημα των ευθυνών για τη γενοκτονία του ποντιακού ελληνισμού, ενώ υπεύθυνοι αναδεικνύονται όλοι οι πρωταγωνιστές της τότε

³⁰⁴ Μ. Κ. Βεργέτη, *Εθνοτοπική Ταυτότητα: η περίπτωση των Ελλήνων του Πόντου*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα 1993: Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών - Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, σ. 288.

πολιτικής σκηής, οι οποίοι κατακρίνονται για την αδιαφορία τους και την εγκατάλειψη του Πόντου στην τραγική του μοίρα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6: Η ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΑ ΠΟΝΤΙΟΥ

Σ' αυτόν τον τρίτο άξονα της εργασίας διερευνάται κατά πόσο τα τρία «όπλα» του ποντιακού ελληνισμού κατά τον Φωτιάδη, η θρησκεία, ο πολιτισμός και η γλώσσα παρουσιάζονται στα μυθιστορήματα, όσο και τυχόν επιπρόσθετες πτυχές της ζωής και της συμπεριφοράς των χαρακτήρων που συνθέτουν την ταυτότητα του Έλληνα Πόντιου.

6.1 Ζητήματα Θρησκευτικής Πίστης

Εκφάνσεις της χριστιανικής λατρευτικής ζωής συναντάμε στην καθημερινότητα των χαρακτήρων όλων των μυθιστορημάτων με τρία από αυτά να δίνουν έμφαση στο ιστορικό κεφάλαιο του κρυπτοχριστιανισμού.

6.1.1 Οι Κρυπτοχριστιανοί: ορισμοί και ιστορικά στοιχεία

Οι συγγραφείς των μυθιστορημάτων που αναφέρονται στον κρυπτοχριστιανισμό δεν παραλείπουν να ορίσουν τον όρο για τον αναγνώστη μέσα από τους ήρωές τους. Όπως θα δούμε, η διατύπωση των γνωρισμάτων του κρυπτοχριστιανισμού συνάδει με την επίσημη ιστοριογραφική θέση.

Ο Χρήστος Παπαδόπουλος, παππούς του κεντρικού ήρωα της *Χαλαμονής*, ταξιδεύει στα τέλη του 19ου αιώνα, μαζί με τον πατέρα του στον Πόντο με προορισμό τον γενέθλιο τόπο των προγόνων τους, το Σταυρί. Κατά τη διάρκεια του ταξιδιού ο έφηβος Χρήστος μαθαίνει για την ιστορία του τόπου και της φυλής του. Οι κρυπτοχριστιανοί ορίζονται ως εξής: «Προσποιήθηκαν τους μουσουλμάνους, τηρώντας φανερά όλους τους τύπους του Ισλάμ, παράλληλα όμως διατήρησαν κρυφά τις χριστιανικές λατρευτικές τους συνήθειες». Επιπλέον, εξηγούνται οι όροι «Τενεσούρ» ως ο αρνησίθρησκος και «Κλωστοί» ως εκείνοι «που γύρισαν, που άλλαξαν θρησκεία». Μάλιστα, τονίζεται πως στις περιοχές Κρώμη και Σταυρί ο αριθμός των κρυπτοχριστιανών είναι πολύ μεγάλος, με αποτέλεσμα ο όρος «κρυπτοχριστιανός» να έχει ταυτιστεί με τους όρους «Κρωμναίος» και «Σταυριώτης».³⁰⁵

³⁰⁵ Α. Παυλίδης, *Χαλαμονή*, ό.π., σσ. 31-34.

Στους *Φύλακες της Ανατολίας* ο αναγνώστης ακολουθεί μια οικογένεια κρυπτοχριστιανών της Κρώμνης από γενιά σε γενιά, βιώνοντας μαζί με τους ήρωες τα ιστορικά γεγονότα που τους επηρεάζουν. Ήδη από τις πρώτες σελίδες ορίζεται ο «κρυπτοχριστιανός» μέσα από τη γνωριμία του αναγνώστη με τον κρυπτοχριστιανό πρωταγωνιστή, Σουλεϊμάν αγά: «[...] κουβαλούσε επάνω του δυο κόσμους: να είναι φανερά μουσουλμάνος και κρυφά να έχει βαθιά πίστη στον Χριστό». Μάλιστα, ο ίδιος ο Σουλεϊμάν αγάς, σκεπτόμενος, χαρακτηρίζει τον εαυτό του ως «Γενεσούρ». Ο όρος εξηγείται με αστερίσκο ως η ονομασία που έδιναν οι Οθωμανοί στους κρυπτοχριστιανούς, καθώς τους θεωρούσαν αρνησίθρησκους μουσουλμάνους.³⁰⁶

Στο *Κόκκινο Ποτάμι* η Ιφιγένεια το καλοκαίρι του 1914 βρίσκεται να φιλοξενείται από μια οικογένεια κρυπτοχριστιανών στο Ερζερούμ. Ο αφηγητής εξηγεί την κατάσταση: «Έγιναν μουσουλμάνοι στα φανερά, πήραν τούρκικα ονόματα, ξέχασαν ακόμα και τη γλώσσα τους. Όμως στα κρυφά είχαν χριστιανικά ονόματα και κάτω στις υπόγειες εκκλησίες τους λάτρευαν τον Χριστό».³⁰⁷

Παράλληλα, γίνεται παράθεση των ιστορικών συμφραζομένων του κρυπτοχριστιανισμού: ο πατέρας του Χρήστου Παπαδόπουλου με τη βοήθεια λόγιων συνταξιδιωτών τους διηγούνται στον έφηβο Χρήστο, εν είδη διδασκαλίας, ανάμεσα στ' άλλα, και τις αιτίες του κρυπτοχριστιανισμού: γύρω στο έτος 1660 οι τοπικοί Οθωμανοί άρχοντες, αποκτώντας πολιτική και οικονομική δύναμη εξαιτίας της παρακμής του οθωμανικού κράτους, αποδεικνύονται «σκληροί και απάνθρωποι, ιδιαίτερα απέναντι στους χριστιανούς», ενώ «η βία και οι εξισλαμισμοί αυτής της περιόδου πήραν διαστάσεις πέρα από κάθε φαντασία».³⁰⁸ Παρομοίως, στους *Φύλακες της Ανατολίας* ο αφηγητής εξηγεί ότι ο κρυπτοχριστιανισμός είναι αποτέλεσμα βίας και εξαναγκασμού των Οθωμανών και κυρίως των τοπικών αρχόντων. Αναφέρει, επίσης, τα μειωμένα δικαιώματα των χριστιανών, τις ψυχικές τους ταλαιπωρίες και την αδυναμία τους να κατέχουν αξιώματα και τίτλους ιδιοκτησίας.³⁰⁹ Επιπλέον, επισημαίνει την πρώτη καταγεγραμμένη περίπτωση κρυπτοχριστιανισμού: το έτος 1330 οι κάτοικοι της Νίκαιας της Βιθυνίας εξισλαμίστηκαν φαινομενικά για να σώσουν τη ζωή τους από τους Οθωμανούς κατακτητές,³¹⁰ γεγονός που επιβεβαιώνεται από εγκυκλοπαιδικές πηγές.³¹¹

³⁰⁶ Π. Γ. Λαμπαρδής, *Οι Φύλακες της Ανατολίας*, ό.π., σσ. 22-23.

³⁰⁷ Χ. Τσιρκινίδη, *Το Κόκκινο Ποτάμι*, ό.π., σ. 252.

³⁰⁸ Α. Παυλίδης, *Χαλαμονή*, ό.π., σσ. 30-31.

³⁰⁹ Π. Γ. Λαμπαρδής, *Οι Φύλακες της Ανατολίας*, ό.π., σσ. 23-24.

³¹⁰ Π. Γ. Λαμπαρδής, *Οι Φύλακες της Ανατολίας...*, ό.π., σ. 23

³¹¹ Β. Σφυρόερας, «Κρυπτοχριστιανοί», *Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα*, Τόμ. 36, Αθήνα 1989: Πάπυρος, σ. 248.

Τα δύο αυτά μυθιστορήματα εμβαθύνουν στους κρυπτοχριστιανούς και αναφέρονται με λεπτομέρειες στο σουλτανικό διάταγμα «Χάτι Χουμαγιούν». Στη *Χαλαμονή* ο φιλόλογος της παρέας εξηγεί πως, όταν το 1856 υπογράφεται το σουλτανικό διάταγμα «Χάτι Χουμαγιούν» που «έφερε ισονομία σε όλους τους υπηκόους της αυτοκρατορίας», οι «Κλωστοί» αποφάσισαν να καταγραφούν με τη χριστιανική τους ταυτότητα.³¹² Ο έμπορος της παρέας συμπληρώνει πως εκπρόσωποι των κρυπτοχριστιανών συγκεντρώνονται στη μονή της Παναγίας Θεοσκεπάστου, όπου ορκίζονται ν' αναγνωριστούν «με οποιοδήποτε κόστος». Τέλος, αναφέρεται στα εμπόδια που δημιουργούσαν οι Οθωμανοί, σχετικά με την αναγνώριση των χριστιανών, όπως είναι η δήμευση περιουσιών, αλλά και περιστατικά βίας και θανάτων.³¹³ Επισημαίνεται πως ο αριθμός όσων κατάφεραν να ασκήσουν ελεύθερα τα χριστιανικά τους καθήκοντα είναι περίπου είκοσι χιλιάδες, αριθμός που επιβεβαιώνεται από την ιστοριογραφία.³¹⁴ Στους *Φύλακες της Ανατολίας* ο αφηγητής αναφέρει πως το διάταγμα υπογράφεται στις 18 Φεβρουαρίου του 1856 στη συνθήκη των Παρισίων και πως πρόκειται «[...] περί ισονομίας και ισοπολιτείας των μη μουσουλμανικών πληθυσμών σε όλη την επικράτεια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, με σκοπό την κατοχύρωση των δικαιωμάτων των χριστιανικών εθνότητων».³¹⁵

Και στα δυο μυθιστορήματα παρουσιάζονται οι κινήσεις των χαρακτήρων των αντίστοιχων περιοχών για να φτάσουν στην αναγνώριση. Οι κάτοικοι της Κρώμνης βρίσκουν το θάρρος να φανερωθούν μετά την αποκάλυψη του Πεχλίλ Τεκίρογλου, γραμματέα στο ιταλικό προξενείο με καταγωγή από την Κρώμνη, ως Πέτρος Σιδηρόπουλος.³¹⁶ Το γεγονός αναφέρεται στον Κανδηλάπτη μαζί με λεπτομέρειες της αναγνώρισης του που παρατίθενται αυτούσιες και στο μυθιστόρημα.³¹⁷ Αντίστοιχα, στη *Χαλαμονή* παρουσιάζονται οι κινήσεις των Σταυριωτών. Οι κάτοικοι του Σταυρίου αποφασίζουν να φανερωθούν μια δεκαετία αργότερα, το 1867, καθώς είναι διστακτικοί λόγω του φόβου των συνεπειών. Παίρνοντας, όμως, ως παράδειγμα τους Κρωμναίους, πηγαίνουν στην Αργυρούπολη για να ανακοινώσουν την απόφασή τους στον τοπικό κυβερνήτη. Αφού περνούν μια περιπέτεια εξαιτίας των εμποδίων που θέτει ο τοπικός άρχοντας, επιστρέφουν στο χωριό τους, αναγνωρισμένοι πλέον ως χριστιανοί. Ωστόσο, όσοι αποκαλύπτονται είναι μόνο ογδόντα. Οι υπόλοιποι επιλέγουν να παραμείνουν στην κρυφία μέχρι οι συνθήκες να γίνουν ευνοϊκότερες, εξηγεί ο

³¹² Α. Παυλίδης, *Χαλαμονή*, ό.π., σ. 33.

³¹³ Ό.π., σ. 39.

³¹⁴ Β. Σφυρόερας, «Κρυπτοχριστιανοί», ό.π., σ. 248· Α. Παυλίδης, *Χαλαμονή*, ό.π., σ. 39.

³¹⁵ Π. Γ. Λαμπαρδής, *Οι Φύλακες της Ανατολίας*, ό.π., σ. 153.

³¹⁶ Ό.π., σσ. 173-174.

³¹⁷ Π. Γ. Λαμπαρδής, *Οι Φύλακες της Ανατολίας*, ό.π., σ. 174· Γ. Θ. Κανδηλάπτης Κάνης, *Οι μαρτυρίες του Χριστιανισμού ή περί Κρυπτοχριστιανών του Πόντου*, Θεσσαλονίκη 2005: Αδελφών Κυριακίδη, σ. 45.

κρυπτοχριστιανός Σαλίχ, κάτοικος του Σταυρίου το 1875.³¹⁸ Το γεγονός, επίσης, επιβεβαιώνεται στον Κανδηλάπη.³¹⁹

Στο *Κόκκινο Ποτάμι* η αναφορά στο «Χάτι Χουμαγιούν» γίνεται από τον Μίλτο υπό το πρίσμα των συνεπειών του στους χριστιανούς. Αναφέρει πως μετά το 1856 που υπογράφεται «το περίφημο φερμάνι», ορισμένοι μουσουλμανικοί κύκλοι οργίζονται εξαιτίας αυτής της «χειραφέτησης των ραγιάδων».³²⁰

Η οικογένεια των κρυπτοχριστιανών στο Ερζερούμ, όπου βρίσκει καταφύγιο για λίγο η Ιφιγένεια το 1914, δεν κάνει λόγο για το δικαίωμα που της δίνεται το 1856 να αποκαλυφθεί. Στην ερώτηση της Ιφιγένειας γιατί δεν φανερώνουν την πραγματική τους πίστη, ο παππούς, ο οποίος είναι και ο ιερέας, απαντά πως οι μουσουλμάνοι δεν μπορούν να αλλάξουν θρησκεία, διότι, σύμφωνα με τον νόμο, καταδικάζονται σε θάνατο.³²¹ Η μητέρα της οικογένειας αναφέρει πως οι πρόγονοί τους καταφεύγουν στον κρυπτοχριστιανισμό το 1683,³²² έτος που έρχεται σε συμφωνία με τους βίαιους εξισλαμισμούς του 17ου αι., όπως αναφέρουν οι ιστορικές πηγές.

6.1.1.1 Τέλεση θρησκευτικών καθηκόντων

Στη *Χαλαμονή* οι περισσότερες πληροφορίες για τη λατρευτική ζωή των κρυπτοχριστιανών μάς παρατίθενται από την αφήγηση ενός φιλόλογου συνταξιδιώτη του Χρήστου Παπαδόπουλου. Εξηγεί πως οι κρυπτοχριστιανοί τηρούν τα θρησκευτικά μυστήρια και με τους δύο τρόπους, τον χριστιανικό και τον μουσουλμανικό. Χαρακτηριστικά αναφέρει πως αν κηδεύουν κάποιον δικό τους και θάβεται στο μουσουλμανικό νεκροταφείο, τη νύχτα τον ξεθάβουν για να τον κηδέψουν και με τον χριστιανικό τρόπο. Ως χριστιανικούς λατρευτικούς χώρους χρησιμοποιούν τα υπόγεια των σπιτιών τους, τα οποία έχουν μετατρέψει σε εκκλησίες. Ο μουλάς, ο μουσουλμάνος κληρικός, είναι ταυτόχρονα και ο χριστιανός ιερέας του χωριού.³²³

Παρομοίως, στους *Φύλακες της Ανατολίας* βλέπουμε πως ο μουλάς της Κρώμνης είναι και ο ιερέας των κρυπτοχριστιανών, ο οποίος τελεί τα μυστήρια στα υπόγεια παρεκκλήσια τους.³²⁴ Σχετικά με τις κηδείες, όταν πεθαίνει ο Σαΐτ αγάς, θείος του Σουλεϊμάν

³¹⁸Α. Παυλίδης, *Χαλαμονή*, ό.π., σσ. 180-182.

³¹⁹Γ. Θ. Κανδηλάπης Κάνις, *Οι μαρτυρίες του Χριστιανισμού ...*, ό.π., σσ. 60-69.

³²⁰Χ. Τσιρκινίδης, *Το Κόκκινο Ποτάμι*, ό.π., σ. 92.

³²¹Ό.π., σ. 253.

³²²Ό.π., σ. 284.

³²³Α. Παυλίδης, *Χαλαμονή*, ό.π., σσ. 33-34.

³²⁴Π. Γ. Λαμπαρδής, *Οι Φύλακες της Ανατολίας*, ό.π., σ. 46.

αγά, ψάλλουν τη χριστιανική νεκρώσιμη ακολουθία στον κρυφό ναό τους, πριν τον πάνε στο τζαμί και στο μουσουλμανικό νεκροταφείο. Τα μεσάνυχτα της ίδιας μέρας, όμως, τον ξεθάβουν και τον μεταφέρουν στο χριστιανικό νεκροταφείο.³²⁵

Η υπόγεια κρυφή εκκλησία στο σπίτι του Σουλεϊμάν αγά περιγράφεται λεπτομερώς από τον αφηγητή των *Φυλάκων της Ανατολίας*: τέσσερις πλάκες από το δάπεδο του μπάνιου αφαιρούνται, εμφανίζεται μια σκάλα η οποία οδηγεί στο υπόγειο και στη συνέχεια σε μια δίφυλλη ξύλινη πόρτα. Στο εσωτερικό της υπάρχει ένα παρεκκλήσι με όλα τα απαραίτητα στοιχεία μιας κανονικής εκκλησίας: Ωραία Πύλη, τέμπλο, πολυέλαιος και καντήλια, αναμμένα κεριά, χριστιανικές εικόνες, στασίδια.³²⁶ Σ' αυτό το παρεκκλήσι οι πρωταγωνιστές μαζί με φιλικές οικογένειες τελούν τη λειτουργία των Χριστουγέννων.³²⁷ Επιπρόσθετα, περιγράφονται ακόμη δύο κρυφές εκκλησίες στα υπόγεια των σπιτιών δευτερευουσών χαρακτήρων, στις οποίες λαμβάνει χώρα ο εορτασμός των Θεοφανείων και της Ανάστασης.³²⁸

Στο *Κόκκινο Ποτάμι* η Ιφιγένεια αντιλαμβάνεται ότι φιλοξενείται σε σπίτι κρυπτοχριστιανών τον Δεκαπενταύγουστο του 1914, όταν την ξυπνούν χαράματα και την οδηγούν από μια κρυφή πόρτα στο διπλανό σπίτι που ανήκει στους γηραιότερους της οικογένειας. Εκεί αφαιρούν τρία σανίδια από το δάπεδο του υπνοδωματίου και, αφού κατεβαίνουν είκοσι ξύλινα σκαλοπάτια, βρίσκονται στο υπόγειο. Ο υπόγειος λατρευτικός χώρος δεν περιγράφεται με λεπτομέρειες, πέρα από μια εικόνα της Παναγίας και τους πιστούς με αναμμένα κεριά. Αφού τελείται η λειτουργία για τη γιορτή της Παναγίας, στη συνέχεια καταλύουν τη νηστεία, την οποία έχουν κρατήσει για δεκαπέντε ημέρες, ως είθισται.³²⁹

Οι λεπτομέρειες για την κρυφή λατρευτική ζωή των κρυπτοχριστιανών που παρατίθενται στα μυθιστορήματα και δεν περιέχονται στις εκλαϊκευτικές πηγές που εξετάζονται στο Α' μέρος της εργασίας, επιβεβαιώνονται από επιπλέον πηγές: τον διπλό τρόπο κήδευσης περιγράφει ο Κανδηλάπτης,³³⁰ ενώ σε εγκυκλοπαιδικά λήμματα αναφέρονται πληροφορίες για τον διπλό ιερέα και τους μυστικούς ιδιωτικούς χώρους λατρείας.³³¹

³²⁵ Ο.π., σσ. 149-150.

³²⁶ Ο.π., σσ. 45-46.

³²⁷ Ο.π., σσ. 135-137.

³²⁸ Ο.π., σ. 238, 322.

³²⁹ Χ. Τσιρκινίδης, *Το Κόκκινο Ποτάμι*, ό.π., σσ. 251-252.

³³⁰ Γ. Θ. Κανδηλάπτης Κάνις, *Οι μαρτυρίες του Χριστιανισμού...*, ό.π., σσ. 40-41.

³³¹ Β. Σφυρόερας, «Κρυπτοχριστιανοί», ό.π., σ. 248.

Σχετικά με τον τρόπο σύναψης γάμων των κρυπτοχριστιανών έχουμε αναφορές και στα τρία μυθιστορήματα. Στη *Χαλαμονή* οι χαρακτήρες ακολουθούν την περιγραφή που έχουμε συναντήσει στον Φωτιάδη. Ο κρυπτοχριστιανός Ρετζέπ εφέντης, διηγούμενος την ιστορία του, αναφέρει πως παντρεύτηκε «μια δικιά μας, Κλωστή», καθώς «αιώνες τώρα έχουμε έναν άγραφο νόμο: παντρευόμαστε μόνο μεταξύ μας. Αλλιώς μένουμε μόνοι μέχρι το τέλος της ζωής μας».³³² Ακόμη, ο πατέρας του Χρήστου Παπαδόπουλου τραγουδά ένα δημοτικό ποντιακό τραγούδι πέντε στίχων που αναφέρεται στον γάμο μεταξύ κρυπτοχριστιανών. Σύμφωνα με τους στίχους, η Πόντια μάνα παρηγορεί την απελπισμένη κόρη της, αποκαλύπτοντάς της πως ο Τούρκος που πρόκειται να παντρευτεί είναι στην πραγματικότητα κρυπτοχριστιανός. Το συγκεκριμένο τραγούδι το βρίσκουμε αυτούσιο και στον Φωτιάδη.³³³

Ωστόσο, στους *Φύλακες της Ανατολίας* οι κρυπτοχριστιανοί Σουλεϊμάν αγάς και Αζίζ αγάς ερωτεύονται δύο Τουρκάλες. Στην πρώτη περίπτωση η γυναίκα μετά το αρχικό ξάφνιασμα της αποκάλυψης του οικογενειακού μυστικού, δέχεται να ασπαστεί τον χριστιανισμό.³³⁴ Στη δεύτερη περίπτωση, όμως, η γυναίκα προκαλεί πολλαπλά προβλήματα στην οικογένεια με αποκορύφωμα τη μεταφορά της υπόθεσης στα δικαστήρια, όπου ο Αζίζ αγάς γλιτώνει τον θάνατο, εξαιτίας της μακρινής του ξαδέρφης που προσποιείται την Αρμένισσα και υποστηρίζει ότι ο κατηγορούμενος έχει προσπαθήσει με τη βία να την εξισλαμίσει.³³⁵ Το γεγονός σύναψης γάμου με μουσουλμάνα γυναίκα επιβεβαιώνεται από τον Κανδηλάπη,³³⁶ ο οποίος αναφέρει πως συμβαίνει συχνά κάποιος κρυπτοχριστιανός να παντρευτεί μουσουλμάνα, αλλά είναι υποχρέωσή του να τη μύσει στον χριστιανισμό με αποκορύφωμα τη βάπτισή της και την τέλεση του χριστιανικού γάμου. Αξιοσημείωτο είναι πως την ιστορία του Αζίζ αγά συναντάμε ελαφρώς παραλλαγμένη στον Κανδηλάπη.³³⁷ Να σημειωθεί πως υπάρχει χρονική απόκλιση μιας δεκαετίας στις δύο ιστορίες: στον Κανδηλάπη το έτος του συγκεκριμένου γεγονότος είναι το 1825, ενώ στους *Φύλακες της Ανατολίας* το 1835.³³⁸

Το μυστήριο του γάμου συναντάμε στο *Κόκκινο Ποτάμι*, όπου ο Αλή νυμφεύεται την Ιφιγένεια. Μάλιστα, αποτελεί παράδειγμα της διπλής εκτέλεσης των μυστηρίων: αφού

³³² Α. Παυλίδης, *Χαλαμονή*, ό.π., σ. 214.

³³³ Ό.π., σ. 32· Κ. Φωτιάδης, *Η γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου*, ό.π., σ. 33.

³³⁴ Π. Γ. Λαμπαρδής, *Οι Φύλακες της Ανατολίας*, ό.π., σσ. 35-44.

³³⁵ Ό.π., σσ. 87-93, 123.

³³⁶ Γ. Θ. Κανδηλάπης Κάνης, *Οι μαρτυρίες του Χριστιανισμού ...*, ό.π., σσ. 37-38.

³³⁷ Ό.π., σσ. 38-39.

³³⁸ Π. Γ. Λαμπαρδής, *Οι Φύλακες της Ανατολίας*, ό.π., σ. 88· Γ. Θ. Κανδηλάπης Κάνης, *Οι μαρτυρίες του Χριστιανισμού...*, ό.π., σ. 38.

παντρεύονται φανερά κατά τον μουσουλμανικό τρόπο, τα μεσάνυχτα της επόμενης ημέρα παντρεύονται ξανά τελώντας χριστιανικό γάμο στον υπόγειο λατρευτικό χώρο της οικογένειας.³³⁹

Τέλος, αξίζει να αναφερθεί ότι οι κρυπτοχριστιανοί των μυθιστορημάτων έχουν δύο ονόματα, ένα τούρκικο κι ένα κρυφό χριστιανικό, όπως επισημαίνει ο Τριανταφυλλίδης.³⁴⁰ Στο *Κόκκινο Ποτάμι* το χριστιανικό όνομα του Αλή είναι Ηλίας, ενώ το επώνυμο της οικογένειας Ομέρογλου είναι Ομηρίδη.³⁴¹ Στη *Χαλαμονή* ο Ρετζέπ εφέντης, επιστήθιος φίλος του Χρήστου Παπαδόπουλου, αποκαλύπτεται ως κρυπτοχριστιανός με το όνομα Κωνσταντίνος, όπως και τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειάς του.³⁴² Στους *Φύλακες της Ανατολίας* το χριστιανικό ονοματεπώνυμο του Σουλεϊμάν αγά είναι Γεώργιος Ερυθριάδης, ενώ και οι απόγονοί του παρουσιάζονται με δύο ονόματα.³⁴³ Αξιοσημείωτο είναι πως στην *Εγκυκλοπαίδεια του Ποντιακού Ελληνισμού* στα παραδείγματα Κρωμναίων με διπλά ονόματα αναφέρεται και ο Σουλεϊμάν αγάς με το επίθετο Ερυθριάδης.³⁴⁴

6.1.1.2 Η ψυχοσύνθεση των κρυπτοχριστιανών

Ο κρυπτοχριστιανισμός παρουσιάζεται στη *Χαλαμονή* ως άξιος θαυμασμού, ως ένα ιστορικό γεγονός που γεμίζει υπερηφάνεια τους Έλληνες Πόντιους. Ο φιλόλογος συνταξιδιώτης του Χρήστου Παπαδόπουλου υπογραμμίζει: «Το έπος αυτό των Κλωστών είναι ένα από τα σημαντικότερα κεφάλαια της ιστορίας της πατρίδας μας». ³⁴⁵ Αργότερα, ο Χρήστος αναλογιζόμενος τον κρυπτοχριστιανισμό καταλήγει πως αποτελεί μια μορφή αντίστασης, «μιας αντίστασης που έπαιρνε επικές διαστάσεις». ³⁴⁶

Οι ίδιοι οι κρυπτοχριστιανοί της *Χαλαμονής* εμφανίζονται να έχουν εμπιστοσύνη στο θείο σχέδιο και αναγνωρίζουν πως η απόφαση αυτή των προγόνων τους συντελεί στην επιβίωσή τους. ³⁴⁷ Όμως, παρουσιάζονται και οι ψυχολογικές επιπτώσεις του κρυπτοχριστιανισμού μέσα από την περίπτωση του γιου του Ρετζέπ εφέντη, Ηλία: μην

³³⁹ Χ. Τσιρκινίδης, *Το Κόκκινο Ποτάμι*, ό.π., σσ. 267-268.

³⁴⁰ Π. Τριανταφυλλίδης, *Η εν Πόντω Ελληνική Φυλή ήτοι τα Ποντικά*, Θεσσαλονίκη 1993: Αδελφοί Κυριακίδη, σ. 89.

³⁴¹ Χ. Τσιρκινίδης, *Το Κόκκινο Ποτάμι*, ό.π., σ. 285.

³⁴² Α. Παυλίδης, *Χαλαμονή*, ό.π., σσ. 217-218.

³⁴³ Π. Γ. Λαμπαρδής, *Οι Φύλακες της Ανατολίας*, ό.π., σ. 12.

³⁴⁴ «Κρώμνη», *Εγκυκλοπαίδεια του Ποντιακού Ελληνισμού*, Τόμ. 5, Θεσσαλονίκη 2007: Μαλλιάρης Παιδεία, σ. 205.

³⁴⁵ Α. Παυλίδης, *Χαλαμονή*, ό.π., σ. 31.

³⁴⁶ Ό.π., σ. 183.

³⁴⁷ Ό.π., σσ. 179-180.

αντέχοντας τη διπλή ζωή, μόλις βρίσκει ευκαιρία φεύγει για την Κωνσταντινούπολη κι από εκεί για την Αμερική.³⁴⁸

Στους *Φύλακες της Ανατολίας* ένας κρυπτοχριστιανός δερβίσης συμβουλεύει την οικογένεια να διατηρήσει την πίστη της, καθώς κάποτε οι κρυπτοχριστιανοί «θα δικαιωθούν σαν Τραντέλληνες», δηλαδή ως «τρανοί Έλληνες».³⁴⁹ Ο Σ. Δωρανίτης επισημαίνει πως οι κρυπτοχριστιανοί προσφέρουν πολλά στους «Ρωμιούς» μέσα από τις θέσεις που κατέχουν και πως εκείνοι αποτελούν «τον σπόρο της Ρωμιοσύνης σε όλη την Ανατολία», διότι παραμένουν «ακλόνητοι» παρά τις όποιες εξελίξεις.³⁵⁰

Οι χαρακτήρες του βιβλίου μιλούν με ζέση για τις αξίες και τη φιλοσοφία του χριστιανισμού,³⁵¹ ωστόσο παρουσιάζονται και οι ψυχολογικές δυσκολίες που συνεπάγεται μια τέτοια κρυφή ζωή: Ο εγγονός του Σουλεϊμάν αγά, Γεώργιος Ερυθριάδης και ο ίδιος αναρωτιέται: «[...] αξίζει τελικά για μια θρησκεία να κάνουμε διπλή ζωή; Να ρισκοκινδυνεύουμε συνέχεια το κεφάλι μας;»³⁵² Ο Πανάρετος Τοπαλίδης προσπαθεί να ερμηνεύσει τις αμφιβολίες του: «Αυτό συμβαίνει λίγο ή πολύ στους περισσότερους κρυπτοχριστιανούς. Δεν είναι και λίγο να περνάς μια ολόκληρη ζωή ανάμεσα σε δύο θρησκείες».³⁵³ Παρουσιάζεται, λοιπόν, ως κάτι αξιόπαινο αφενός, μα με ψυχολογικές συνέπειες, αφετέρου.

Στο *Κόκκινο Ποτάμι* η οικογένεια των κρυπτοχριστιανών στο Ερζερούμ δεν φαίνεται να είναι περήφανη για αυτή την κατάσταση. Αντίθετα, φέρει βαρέως την προσχώρηση των προγόνων τους στο Ισλάμ, έστω και φαινομενικά, η οποία χαρακτηρίζεται ως αμαρτία. Η μητέρα του Αλή χαρακτηριστικά αναφέρει: «Πέτρα βαραίνει την καρδιά μας η αμαρτία των προγόνων μας που αλλαξοπίστησαν [...]».³⁵⁴ Μάλιστα, επικαλείται τα θεία ώστε να φτάσουν οι Ρώσοι ως το Ερζερούμ για να λυτρωθούν, δηλαδή να μη χρειάζεται να υποκρίνονται πια τους μουσουλμάνους.

6.1.2. Εκφάνσεις της χριστιανικής λατρευτικής ζωής του Έλληνα Πόντιου

Η ζωή και η ταυτότητα των χαρακτήρων και των τεσσάρων μυθιστορημάτων είναι βαθιά συνυφασμένη με τη χριστιανική πίστη, είτε πρόκειται για κρυπτοχριστιανούς, είτε όχι. Ο

³⁴⁸ Ο.π., σ. 217.

³⁴⁹ Π. Γ. Λαμπάρδης, *Οι Φύλακες της Ανατολίας*, ό.π., σ. 136.

³⁵⁰ Ο.π., σ. 374.

³⁵¹ Ο.π., σ. 43, 354.

³⁵² Ο.π., σ. 353.

³⁵³ Ο.π., σ. 360.

³⁵⁴ Χ. Τσιρκινίδης, *Το Κόκκινο Ποτάμι*, ό.π., σ. 284.

αναγνώστης παρατηρεί τους ήρωες να καταφεύγουν στην προσευχή και τον εκκλησιασμό τόσο στις δύσκολες στιγμές, όσο και για την τήρηση των παραδοσιακών θρησκευτικών εορτών, οι οποίες φαίνεται να ορίζουν σε μεγάλο βαθμό την κοινωνική τους ζωή.

Στο *Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα* περιγράφονται παραστατικά οι ενθουσιώδεις ετοιμασίες της οικογένειας για να παραστεί στην Αναστάσιμη Λειτουργία, η συμμετοχή όλης της χριστιανικής κοινότητας της Άνω Αμισού, όπως και η τήρηση των εθίμων του Πάσχα, όπως ορίζει η παράδοση.³⁵⁵ Ομοίως, περιγράφεται η γιορτή του Αϊ-Γιάννη του Κλήδονα με τα έθιμα που τη συνοδεύουν και τον καθιερωμένο εκκλησιασμό.³⁵⁶ Η έντονη λατρευτική ζωή των χριστιανών Ποντίων παρουσιάζεται και στην περιοχή Ακ Νταγ Μαδέν, όταν η Καλλιόπη μετακομίζει στους μακρινούς συγγενείς της. Ο αφηγητής επισημαίνει: «Πόσο κυρίαρχη θέση κρατούσε η θρησκεία στη ζωή τους το αντιλήφθηκε από την πρώτη Κυριακή που εκκλησιάστηκαν». Μάλιστα, αναφέρεται πως οι κάτοικοι του διπλανού χωριού, το οποίο δεν έχει εκκλησία, περπατούν ακόμα και με δυσμενείς καιρικές συνθήκες ως τον κοντινότερο ναό, ώστε να μη χάσουν τον κυριακάτικο εκκλησιασμό.³⁵⁷ Επιπρόσθετα, ακόμα ένα Πάσχα περιγράφεται από τον αφηγητή στο Μαδέν, στο οποίο συμμετέχει όλη η κοινότητα στις λειτουργίες και τηρούν τα καθιερωμένα έθιμα.³⁵⁸

Στο *Κόκκινο Ποτάμι* οι περιπτώσεις που οι πρωταγωνιστές και οι οικογένειές τους καταφεύγουν σε κάποια εκκλησία για να προσευχηθούν, να ανάψουν κερί ή να εκκλησιαστούν είναι διάσπαρτες σε όλη την έκταση του βιβλίου.³⁵⁹ Η χριστιανική συνείδηση των Ελλήνων του Πόντου σκιαγραφείται και από τις αντιδράσεις του πλήθους κατά περιστάσεις. Παραδείγματος χάριν, όταν στο λιμάνι της Σινώπης αποβιβάζεται ο μακεδονομάχος αδερφός του Μίλτου μαζί με τον Γερμανό Καραβαγγέλη, ο κόσμος που έχει μαζευτεί άρχισε να ψάλλει τον βυζαντινό ύμνο «Τη Υπερμάχῳ» προς τιμήν της Παναγίας.³⁶⁰ Ακόμη, ο Αλή περιγράφει τις κινήσεις των εναπομεινάντων μιας πορείας θανάτου την ημέρα των Φώτων, καθώς θάβουν τους νεκρούς τους: «[...] έσπασαν σ' ένα σημείο τον πάγο και πήραν λίγο νερό. Ο παπάς το ευλόγησε. Όλοι μαζί τέντωσαν τα σκελετωμένα τους σώματα, σήκωσαν τα κεφάλια τους προς τον ουρανό κι έψαλλαν: “Έν Ιορδάνη βαπτιζομένου Σου Κύριε...”».³⁶¹

³⁵⁵ Σ. Θεοδωρίδου, *Το Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα*, ό.π., σσ. 41-49.

³⁵⁶ Ό.π., σσ. 68-73.

³⁵⁷ Ό.π., σσ. 249-250.

³⁵⁸ Ό.π., σσ. 286-289.

³⁵⁹ Χ. Τσιρκινίδης, *Το Κόκκινο Ποτάμι*, ό.π., σσ. 36-37, 57, 110, 171-172, 370-371, 404, 490-492.

³⁶⁰ Ό.π., σ. 85.

³⁶¹ Ό.π., σ. 272.

Στη *Χαλαμονή* η σύνδεση των ανθρώπων με τον χριστιανισμό συντελείται με ποικίλους τρόπους. Καταρχάς, οι πρόγονοι του Χρήστου Παπαδόπουλου, ο αδερφός του παππού του και ο γιος του είναι ιερείς, εφημέριοι του μεγαλύτερου ναού του Σταυρίου, του Αγίου Βασιλείου στη συνοικία των Μονοβάντων.³⁶² Άλλωστε, όπως εξηγεί ο αφηγητής, «Παπαδόπουλος» σημαίνει γιος/απόγονος παπά.³⁶³ Μάλιστα, όταν ο έφηβος Χρήστος φτάνει στο Σταυρί, διαβάζει ένα χειρόγραφο του παπα-Στέφανου, ο οποίος σκιαγραφείται ως μια ασκητική, ενορατική μορφή, που αναφέρει ότι κάποιος μακρινός τους πρόγονος, όταν αλώνεται η Τραπεζούντα, παίρνει από την εκκλησία του Αγίου Ευγενίου την εικόνα και τον σταυρό του και τα κρύβει κάπου στην περιοχή του Σταυρίου. «Είναι θέλημα Θεού εσύ να το ξεκαθαρίσεις» του λέει ο παπα-Στέφανος και πράγματι ο Χρήστος, τέσσερις αιώνες μετά, λύνει τον γρίφο και ανακαλύπτει τα θαμμένα κειμήλια.³⁶⁴

Ακόμη, ο αφηγητής παρομοιάζει κάποια χαρακτηριστικά της ορθοδοξίας με τον τρόπο ζωής των Ελλήνων του Πόντου, τονίζοντας πως αυτές οι πτυχές της καθημερινότητάς τους ορίζουν και τον χαρακτήρα τους. Δηλαδή, η λιτότητα και η ταπεινότητα του πνεύματος της ορθοδοξίας καθρεφτίζεται στον τρόπο ζωής τους, καθώς επιβιώνουν με αξιοπρέπεια, αξιοποιώντας στο έπακρο τους περιορισμένους πόρους τους.³⁶⁵

Επίσης, επισημαίνεται η σύνδεση της κοινωνικής ζωής των Ποντίων του Σταυρίου με τις θρησκευτικές τελετές και τους εορτασμούς. Όλη η κοινότητα συμμετέχει σε κάθε γάμο, βάπτιση και πανηγύρι προς τιμήν κάποιου Αγίου. Στα πανηγύρια οι εκκλησίες είναι το επίκεντρο και με το τέλος της Λειτουργίας ξεκινά το γλέντι με μουσική, χορό και φαγητό. Το σημαντικότερο και μεγαλύτερο πανηγύρι είναι εκείνο του Δεκαπενταύγουστου.³⁶⁶ Ακόμη, γίνεται αναφορά στο «ονομαστό» πανηγύρι της Αγίας Μαρίας στο Σταυρί, όπου ο κόσμος συρρέει από τα γύρω χωριά για να προσκυνήσει και να πει από την πηγή δίπλα στο εκκλησάκι, καθώς το νερό θεωρείται θαυματουργό.³⁶⁷

Στους *Φύλακες της Ανατολίας*, πέρα από τις δραστηριότητες των κρυπτοχριστιανών που έχουν αναφερθεί, ο Σουλεϊμάν αγάς εκδηλώνει την πίστη του, μεταβαίνοντας στο μοναστήρι της Παναγίας των Βράχων στη Νικόπολη και στην Αγια-Σοφιά της Κωνσταντινούπολης. Στους δυο αυτούς λατρευτικούς χώρους προσκυνά και προσεύχεται με

³⁶²Α. Παυλίδης, *Χαλαμονή*, ό.π., σ. 174.

³⁶³Ό.π., σ. 265.

³⁶⁴Ό.π., σσ. 270, 280-284.

³⁶⁵Ό.π., σ. 272.

³⁶⁶Ό.π., σ. 22.

³⁶⁷Ό.π., σ. 273.

κατάλυση.³⁶⁸ Επιπρόσθετα, οι ήρωες καταφεύγουν στην προσευχή, όταν έρχονται αντιμέτωποι με δύσκολες καταστάσεις.³⁶⁹

6.1.2.1. Ομολογία πίστης

Αξιοσημείωτο είναι πως παρά τα τραγικά γεγονότα που βιώνουν οι ήρωες των μυθιστορημάτων δεν κλονίζεται η πίστη τους. Αντίθετα, επιδεικνύουν εμπιστοσύνη στο σχέδιο του Θεού, η οποία εκφράζεται με ενάργεια στην ποντιακή έκφραση «Άβουλα τη Θεού, φύλλον'κι λαΐσκειται», που σημαίνει «Χωρίς τη θέληση του Θεού, ούτε φύλλο δεν κουνιέται». Την έκφραση αυτή αναφέρει ο κρυπτοχριστιανός Ρετζέπ εφέντης της *Χαλαμονής*, συμπληρώνοντας το νόημα της αμέσως προηγούμενης φράσης του, πως όλα τα αποφασίζει ο Θεός,³⁷⁰ όπως και η μητέρα της Καλλιόπης εις διπλούν: την πρώτη φορά για να της εξηγήσει πως «καθένας από 'μας πρέπει να συμμορφώνεται στον ρόλο που του ανέθεσε Εκείνος», ενώ τη δεύτερη για να την παρηγορήσει, καθώς αποχωρίζονταν για πάντα.³⁷¹

Στο *Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα*, επιπλέον, δηλώνεται η δύναμη της πίστης και η παρηγοριά που προσφέρει στους ήρωες σε διάφορα σημεία του βιβλίου. Παραδείγματος χάριν: «[...] η πίστη μπόλιαζε τους χριστιανούς με αστείρευτες δυνάμεις»³⁷² και «Στήριγμα για άλλη μια φορά η πίστη, γιγαντώθηκε κάτω απ' την εικόνα του Εσταυρωμένου».³⁷³ Επιπρόσθετα, η μακρινή θεία της Καλλιόπης ομολογεί την εμπιστοσύνη και την πίστη της, λέγοντας: «Σωστόν 'κι έν' να κρίνομε τα δουλείας Ατ'. Εείνος εξέρ', άνθρωπ' 'κι εξέρ' νε», δηλαδή «Δεν είναι σωστό να κρίνουμε τις δουλειές Του. Εκείνος ξέρει, οι άνθρωποι δεν ξέρουν».³⁷⁴

Παρομοίως, στη *Χαλαμονή* ο κρυπτοχριστιανός Σαλίχ από το Σταυρί αναφέρει: «Τα βάσανα που περάσαμε δεν μπορεί να τα χωρέσει ο νους του ανθρώπου, παίρναμε όμως δύναμη από την πίστη μας».³⁷⁵ Στους *Φύλακες της Ανατολίας* η πίστη στην ορθοδοξία παρουσιάζεται να είναι αναπόσπαστο κομμάτι της ταυτότητας των χριστιανών. Ο Σταύρος Δωρανίτης χαρακτηριστικά αναφέρει: «Αν αρνηθούμε την πίστη μας, είναι σαν να αρνιόμαστε τον εαυτό μας, σαν να τον πουλάμε».³⁷⁶

³⁶⁸ Π. Γ. Λαμπαρδής, *Οι Φύλακες της Ανατολίας*, ό.π., σ. 101, 119.

³⁶⁹ Ό.π., σ. 293.

³⁷⁰ Α. Παυλίδης, *Χαλαμονή*, ό.π., σ. 213.

³⁷¹ Σ. Θεοδωρίδου, *Το Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα* ό.π., σ. 70, 194.

³⁷² Ό.π., σ. 46.

³⁷³ Ό.π., σ. 286.

³⁷⁴ Ό.π., σ. 311.

³⁷⁵ Α. Παυλίδης, *Χαλαμονή*, ό.π., σ. 180.

³⁷⁶ Π. Γ. Λαμπαρδής, *Οι Φύλακες της Ανατολίας*, ό.π., σ. 353.

Στο *Κόκκινο Ποτάμι* ο αφηγητής εξηγεί, καθώς ο Μίλτος και η Ιφιγένεια κάθονται συγκινημένοι μπροστά από την εικόνα του Χριστού στην εκκλησία του Σεν Σεβερέν: «Τα δάκρυα όμως στα μάτια τους φανέρωναν όλη την αγωνία και τις ελπίδες που εναπόθεσαν στον Θεό».³⁷⁷ Η πίστη στα θεία εκφράζεται και μέσα από τους διαλόγους των χαρακτήρων, όπως ο Μίλτος χαρακτηριστικά αναφέρει: «Ο Παντοδύναμος ν' αξιώσει να 'χουμε ευχάριστα νέα»,³⁷⁸ ενώ η Ιφιγένεια ομολογεί: «Αγαπώ τον Χριστό γιατί αυτός έχυσε το αίμα του για 'μας!».³⁷⁹

6.1.2.2. Τα τρία ιστορικά μοναστήρια του Πόντου

Τα τρία μοναστήρια αναφέρονται στα τρία μυθιστορήματα με τρόπο που υπογραμμίζεται η σπουδαιότητά τους. Στο *Κόκκινο Ποτάμι* η οικογένεια της Ιφιγένειας επισκέπτεται και τα τρία μοναστήρια για να προσκυνήσει, τα οποία χαρακτηρίζονται από τον αφηγητή ως «τα τρία ιστορικά μοναστήρια του Πόντου, οι τρεις φωτεινοί φάροι της Ορθοδοξίας όλης της Ανατολής».³⁸⁰

Στη *Χαλαμονή* αναφέρονται από τον έμπορο της παρέας κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του Χρήστου Παπαδόπουλου με τον πατέρα του ως τα «τρία ιστορικά μοναστήρια».³⁸¹ Η Παναγία Σουμελά, μάλιστα, χαρακτηρίζεται από τον ίδιο τον Χρήστο ως «η Παναγία των Ποντίων, το κορυφαίο τους σύμβολο».³⁸² Ο ρόλος των μοναστηριών στη διάσωση του χριστιανισμού εκφράζεται στη *Χαλαμονή* μέσα από τη λυρική διήγηση του Αντνάν, ενός φίλου του εγγονού του κεντρικού ήρωα, Λάζου Παπαδόπουλου, για όσα του έχει διδάξει η Ασύρια γιαγιά του. Τα μοναστήρια, λοιπόν, χαρακτηρίζονται ως «χώροι αντίστασης» και «κάστρα της πίστης», καθώς η διάσωση της πίστης έχει πρωτεύουσα σημασία σε περιόδους κρίσης, και τα μοναστήρια «λόγω της αντίστασης στους εχθρούς αλλά και στη λήθη» προστατεύουν τη συνέχειά της.³⁸³

Στους *Φύλακες της Ανατολίας* παρουσιάζονται και τα τρία μεγάλα μοναστήρια του Πόντου σε διαφορετικές περιστάσεις και σε συνδυασμό με τις πράξεις των ηρώων,³⁸⁴

³⁷⁷ Χ. Τσιρκινίδης, *Το Κόκκινο Ποτάμι*, ό.π., σ. 404.

³⁷⁸ Ό.π., σ. 50.

³⁷⁹ Ό.π., σ. 176.

³⁸⁰ Ό.π., σ. 167.

³⁸¹ Α. Παυλίδης, *Χαλαμονή*, ό.π., σ. 40.

³⁸² Ό.π., σ. 86.

³⁸³ Ό.π., σ. 67.

³⁸⁴ Για το μοναστήρι της Π. Σουμελά βλ. Π. Γ. Λαμπαρδής, *Οι Φύλακες της Ανατολίας*, ό.π., σσ. 176-178, 376-379, για το μοναστήρι του Αγ. Γεωργίου Περιστερεώτα: σσ. 289-292, για το μοναστήρι Αγ. Ιωάννου Βαζελώνος: σσ. 356-358.

δίνοντας την ευκαιρία στον αφηγητή να τα περιγράψει, να παραθέσει ιστορικά στοιχεία, αλλά και να ομολογήσει την πίστη του, μιας και ανήκει κι ο ίδιος στους πρωταγωνιστές. Επιπλέον, επισημαίνει πως τα μοναστήρια «κατάφεραν να συνδέσουν τον χριστιανισμό με τον ελληνισμό». Έτσι, συμβάλλουν στην επιβίωση του ελληνισμού, αφού αποτέλεσαν «τους προμαχώνες της ορθοδοξίας» και «το σύμβολο προστασίας όλων των κατατρεγμένων χριστιανών». ³⁸⁵ Να σημειωθεί πως η ζωή του αφηγητή Σταύρου Δωρανίτη τελειώνει με μυστικιστικό τρόπο σε σύνδεση με το μοναστήρι του Αγίου Γεωργίου Περιστερεώτα, ³⁸⁶ ενώ ο δεύτερος αφηγητής, ο Πανάρετος Τοπαλίδης πράγματι είναι αρχιμανδρίτης και ηγούμενος της μονής Βαζελώνος, ³⁸⁷ όπως παρουσιάζεται στο μυθιστόρημα.

6.2 Ο ρόλος της μουσικής

Το συγκεκριμένο κεφάλαιο πραγματεύεται την παρουσία της μουσικής και του χορού στα τέσσερα μυθιστορήματα.

6.2.1. Η ποντιακή μουσική στην καθημερινή ζωή

Στο *Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα* η γνωριμία του αναγνώστη με την Καλλιόπη γίνεται μέσω του τραγουδιού, καθώς εκείνη, μαζεύοντας βότανα στη φύση, τραγουδά ένα ποντιακό άσμα αφιερωμένο στη μάνα. ³⁸⁸ Στη συνέχεια, γίνεται φανερό πως η Καλλιόπη έχει ταλέντο στο τραγούδι και πως διδάσκεται από τη γιαγιά της ποντιακά, αλλά και ακριτικά τραγούδια, τα οποία «γεννήθηκαν στα σπλάχνα του ποντιακού ελληνισμού». ³⁸⁹ Ο ρόλος του τραγουδιού και της μουσικής σε σύνδεση με την καθημερινή ζωή των Ποντίων διαφαίνεται σε ποικίλες περιστάσεις. Στο σπίτι της Καλλιόπης μια λύρα είναι κρεμασμένη στον τοίχο του σαλονιού, η οποία ανήκε στον παππού της που ήταν λυράρης. ³⁹⁰ Το τραγούδι βρίσκει τη θέση του και στο σπιτικό των συγγενών της Καλλιόπης στο Ακ-Νταγ-Μαδέν, όπου μετά το δείπνο τραγουδούν ποντιακά άσματα. Αναφέρεται το τραγούδι «Τρυγώνα», ενώ τα μέλη της οικογένειας εκφράζουν την επιθυμία να υπήρχε κάποιος λυράρης ανάμεσά τους. ³⁹¹

³⁸⁵ Π. Γ. Λαμπαρδής, *Οι Φύλακες της Ανατολίας*, ό.π., σ. 178.

³⁸⁶ Ό.π., σσ. 411-412.

³⁸⁷ «Τοπαλίδης, Πανάρετος», *Εγκυκλοπαίδεια του Ποντιακού Ελληνισμού*, Τόμ. 10, Θεσσαλονίκη 2007: Μαλλιάρης Παιδεία, σ. 226.

³⁸⁸ Σ. Θεοδωρίδου, *Το Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα*, ό.π., σσ. 15-16.

³⁸⁹ Ό.π., σ. 72, 121.

³⁹⁰ Ό.π., σσ. 29-30, 263.

³⁹¹ Ό.π., σσ. 255-256.

Τα ποντιακά έθιμα του γάμου καταγράφονται στον γάμο της Καλλιόπης. Δεν λείπει η λύρα και το τραγούδι. Το «Αχπαστόν» τραγουδιέται για να αποχαιρετήσει τη νύφη από το προηγούμενό της σπίτι, ενώ το γλέντι διαρκεί «τρία μερόνυχτα με φαγοπότι, λύρες, βιολιά και τραγούδι».³⁹² Ακόμα και οι αντάρτες της Αμισού στα λημέρια τους παρουσιάζονται να μην στερούνται «το γλέντι, τον χορό και το τραγούδι κάθε φορά που τους δινόταν η ευκαιρία». Η λύρα «ηχούσε ατρόμητη» πάνω στα βουνά, ενώ οι αντάρτες χορεύουν.³⁹³

Όσοι Αμισηνοί επιβιώνουν από την πορεία θανάτου, εγκαθίστανται σε έναν καταυλισμό στο Τσόρουμ. Εκεί, παρά τις δυσβάσταχτες συνθήκες οι γυναίκες μαζεύονται συχνά γύρω από την Καλλιόπη και τραγουδούν όλες μαζί. Ο αφηγητής εξηγεί πως έτσι κρατούν ζωντανές τις μνήμες της ζωής τους, αφού τα τραγούδια «ήταν υφασμένα με τους καημούς ή τις χαρές του Πόντου».³⁹⁴ Το τραγούδι και η λύρα ακολουθούν τους Πόντιους μέχρι τον Πειραιά, όπου ως πρόσφυγες πλέον ζουν σε παράγκες. Η Καλλιόπη ακούει να ηχεί ποντιακή λύρα από μακριά σε έναν καταυλισμό προσφύγων, στον οποίο προσφέρει τις υπηρεσίες της. Οι πρόσφυγες με καταγωγή από την Τραπεζούντα τραγουδούν με πόνο το άσμα «Την πατρίδα μ' έχασα».³⁹⁵

Στο *Κόκκινο Ποτάμι*, επίσης, γίνεται λόγος για την ύπαρξη της παραδοσιακής ποντιακής μουσικής στο γλέντι του γάμου. Όταν παντρεύεται ο αδερφός του Μίλτου, η οικογένεια Παυλίδη διοργανώνει στο σπίτι της γλέντι, στο οποίο συμμετέχουν μουσικοί τόσο ποντιακών, όσο και ευρωπαϊκών και τουρκικών σκοπών. Η περιγραφή επικεντρώνεται στους ποντιακούς χορούς. Πέντε νεαροί άνδρες και πέντε αγόρια με παραδοσιακές ποντιακές φορεσιές χορεύουν αντικριστά τον «Πυρρίχιο» με τον λυράρη να στέκεται στο κέντρο και τους καλεσμένους να ενθουσιάζονται με τις κινήσεις και την ενέργεια του πολεμικού αυτού χορού. Στη συνέχεια, ο Μίλτος χορεύει με τον κουνιάδο του τα «Μαχαίρια», όπου προσποιούνται πως μονομαχούν, κρατώντας αληθινά μαχαίρια.³⁹⁶

Το ότι η μουσική είναι κομμάτι της καθημερινής ζωής υπογραμμίζεται στο *Κόκκινο Ποτάμι* και από το εξής περιστατικό: σε ένα από τα ταξίδια του, ο Μίλτος είναι επιβάτης σ' ένα πλοίο που ταξιδεύει στον Βόσπορο. Ξαφνικά, στο κατάστρωμα ένας λυράρης αρχίζει να παίζει και να τραγουδά. Όσοι Πόντιοι βρίσκονται εκεί σηκώνονται και αρχίζουν να

³⁹² Ό.π., σσ. 318-319.

³⁹³ Ό.π., σ. 207.

³⁹⁴ Ό.π., σ. 181.

³⁹⁵ Ό.π., σ. 475.

³⁹⁶ Χ. Τσιρκινίδης, *Το Κόκκινο Ποτάμι...*, ό.π., σ. 166.

χορεύουν, καθώς στο άκουσμα της λύρας «ηλεκτρικό ρεύμα πέρασε στα κορμιά των Ποντίων».³⁹⁷

Ο αφηγητής στη *Χαλαμονή* εξηγεί στον αναγνώστη ότι η λύρα αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο και κινητήρια δύναμη στη ζωή των Ποντίων με τέτοιον λυρικό και συγκινησιακά φορτισμένο τρόπο, ώστε αξίζει να παραθέσουμε μέρος του αποσπάσματος:

Δεν υπάρχει σπίτι χωρίς τον κεμεντζετζή του. Όταν ο πόνος είναι αβάσταχτος, ο κεμεντζές τον γλυκαίνει. [...]Γι' αυτό και έχει γίνει στοιχείο της καθημερινότητάς τους. Κάτι σαν ζωτικό τους όργανο, σαν προέκταση των χεριών τους. Πάππου προς πάππου, μ' αυτόν έρχονται στη ζωή, μ' αυτόν φεύγουν για το μεγάλο ταξίδι. Αρραβώνες, γάμοι, χαρές, λύπες, τίποτε δεν γίνεται χωρίς αυτόν. [...]. Υμνεί τα παλιά μεγαλεία και τις δόξες, μεταφέρει στους νεότερους τα βάσανα και τις περιπέτειες των προγόνων τους στο διάβα των χρόνων, τους μοιρολογεί πάνω στους τάφους τους. [...] Αυτός είναι το βάλαμο της ψυχής τους, μαλακώνει τον πόνο τους, τους χαρίζει δύναμη και ενέργεια για ν' αγαπούν τη ζωή και τους ανθρώπους, να δημιουργούν μικρά και μεγάλα θαύματα, να συνεχίζουν μια πορεία απίστευτη, ανθρώπινη, δημιουργική.³⁹⁸

Αντίστοιχα, ο αφηγητής αναφέρεται και στον χορό. Επισημαίνει πως η μουσική της λύρας «ξεσηκώνει» τους Πόντιους να εκφράσουν με κινήσεις «όλα όσα κουβαλούν μέσα τους».³⁹⁹ Αποτελεί μια δήλωση αντίστασης στα δεινά, μια δήλωση επιβίωσης. Σε όλη την έκταση της *Χαλαμονής* συναντάμε διάσπαρτες μουσικές αναφορές στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων. Ο έφηβος Χρήστος αναφέρει πως στα πανηγύρια χορεύουν και τραγουδούν ποντιακά, ανάμεσα στα οποία το παραδοσιακό «Τη Τρίχας το γεφύρ'».⁴⁰⁰ Σε ένα χάνι, όπου η παρέα των ταξιδιωτών σταματά για φαγητό, αρχίζει ο χορός και το τραγούδι με τη συνοδεία λύρας. Τότε, όλοι οι παρευρισκόμενοι γίνονται μια παρέα, καθώς «ο ήχος του κεμεντζέ με τον στίχο των τραγουδιών έρχονταν από τα βάθη του χρόνου και ένωνε με αόρατα νήματα τους ανθρώπους». Παρατίθενται δίστιχα από τα παραδοσιακά τραγούδια της περιοχής της Ματσούκας: «Σεράντα μήλα κόκκινα», «Σουμέλα λεν' την Παναγιά», «Κορτσόπον, ντο να λέγω σε».⁴⁰¹

³⁹⁷ Ο.π., σ. 74.

³⁹⁸ Α. Παυλίδης, *Χαλαμονή*, ό.π., σ. 192.

³⁹⁹ Ο.π., σσ. 191-192.

⁴⁰⁰ Ο.π., σ. 82.

⁴⁰¹ Ο.π., σσ. 108-109.

Όταν ο Χρήστος με τον πατέρα του φτάνουν στον προορισμό τους, το Σταυρί, ο αφηγητής επισημαίνει ότι οι Σταυριώτες αγαπούν τον χορό και το τραγούδι «όπως και οι περισσότεροι Πόντιοι».⁴⁰² Ο ίδιος ο θεός του Χρήστου, ο παπα-Κωνσταντίνος, παίζει λύρα και τραγουδάει. Σε μια εξόρμηση στη φύση για να γνωρίσει ο Χρήστος τα μέρη, ο παπα-Κωνσταντίνος άρχισε να παίζει στη λύρα τους δημοφιλείς χορούς: «διπάτ'», «ομάλ'», «τικ», «τικ τρομαχτόν», καταλήγοντας στον «Πυρρίχιο». Παράλληλα, η παρέα που τον συνοδεύει, ρίχνεται στον χορό. Παρατίθενται δίστιχα σταυριώτικα στιχάκια και στίχοι από το παραδοσιακό «Πάρθεν η Ρωμανία».⁴⁰³ Επιπρόσθετα, γίνεται λόγος κι εδώ για τα ακριτικά τραγούδια και παρατίθενται στίχοι από ένα τραγούδι αφιερωμένο στον ακρίτα Γαβρά.⁴⁰⁴

Η μουσική παρουσιάζεται να είναι άμεσα συνδεδεμένη με την καθημερινότητα των ανθρώπων και τα σπουδαία γεγονότα της ζωής τους και στους *Φύλακες της Ανατολίας*. Η λύρα, το νταούλι, ο ζουρνάς και ο χορός δεν λείπουν από το γλέντι του γάμου του Σουλεϊμάν αγά, ούτε από εκείνο της κόρης του με τον Σ. Δωρανίτη, δεδομένου ότι αποτελούν την κυριότερη μορφή ψυχαγωγίας.⁴⁰⁵ Ακόμη, στο ετήσιο πανηγύρι προς τιμήν του προφήτη Ηλία ο χορός και το τραγούδι διαρκεί ένα διήμερο με τον κόσμο να πηγαίνει από γλέντι σε γλέντι.⁴⁰⁶

Αλλά η μουσική έχει τη θέση της και στα σπίτια των ανθρώπων. Σε μια επίσκεψη μελών της οικογένειας στο σπίτι του αντάρτη της Σάντας, Κ. Τοπαλίδη, η βραδιά καταλήγει σε τραγούδι, χορό και αυτοσχεδιασμό στίχων, πάντα με τη συνοδεία της λύρας.⁴⁰⁷ Παρομοίως, στο σπίτι του Σ. Δωρανίτη, όταν η γυναίκα του τού πρότεινε να της υπαγορεύει και να γράφει εκείνη του βιβλίο του, καθώς οδεύει προς την τύφλωση, επισφραγίζουν το γεγονός με λύρες και νταούλια.⁴⁰⁸ Επίσης, ο Σουλεϊμάν αγάς και ο Αζίζ αγάς γιορτάζουν την ανακάλυψη μιας νέας φλέβας μεταλλευμάτων στο γραφείο του ορυχείου, καλώντας κάποιον από το προσωπικό να παίζει λύρα, γεγονός που καταδεικνύει πως το να παίζει κανείς λύρα είναι ευρέως διαδεδομένο.⁴⁰⁹

⁴⁰² Ο.π., σ. 175.

⁴⁰³ Ο.π., σσ. 189-191.

⁴⁰⁴ Ο.π., σ. 196-197.

⁴⁰⁵ Π. Γ. Λαμπαρδής, *Οι Φύλακες της Ανατολίας*, ό.π., σ. 48, 190.

⁴⁰⁶ Ο.π., σ. 141.

⁴⁰⁷ Ο.π., σ. 305.

⁴⁰⁸ Ο.π., σ. 329.

⁴⁰⁹ Ο.π., σ. 53.

6.2.2. Ο χορός «Πυρρίχιος»

Χαρακτηριστικό είναι πως και στα τέσσερα μυθιστορήματα γίνεται λόγος για τον πολεμικό χορό Πυρρίχιο. Στο *Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα* ο Αριστείδης ακολουθεί τον αντάρτη αδερφό της Καλλιόπης στο λημέρι του στα βουνά της Αμισού. Εκεί, κατά τη διάρκεια της ψυχαγωγίας τους με χορό και τραγούδι, ο λυράρης αρχίζει να παίζει τον Πυρρίχιο. Οι αντάρτες χορεύουν τον πολεμικό χορό «με απaráμιλλη λεβεντιά», ενώ ο Πυρρίχιος «τράνταζε το έδαφος κάτω απ' τα πόδια». Προσκαλούν και τον Αριστείδα να χορέψει, διότι «Πόντιος και να μη χορεύει δεν γίνεται!». Εκείνος ακολουθεί τα βήματά τους νιώθοντας να τον διαπερνά «έντονη ανατριχίλα»; και όταν ο χορός τελειώνει είναι «βέβαιος πως είχε βιώσει μια φοβερή μυσταγωγία». ⁴¹⁰

Στο *Κόκκινο Ποτάμι* ο Μίλτος συμμετέχει στη μικρασιατική εκστρατεία. Την παραμονή της επίθεσης της 23ης Αυγούστου, κάποιος λυράρης άρχισε να παίζει τον Πυρρίχιο. Τότε, δέκα Πόντιοι εύζωνοι σηκώνουν τον Μίλτο, τοποθετώντας τον πρώτο στον χορό. ⁴¹¹ Ο αφηγητής αναφέρει ότι όπως έκαναν στα αρχαία χρόνια, έτσι και τώρα, δηλαδή, χορεύουν πριν από τη μάχη για να εξαφανίσουν το «εγώ» τους και να γιορτάσουν την επερχόμενη νίκη. ⁴¹²

Στη *Χαλαμονή* ο Πυρρίχιος αποτελεί το αποκορύφωμα της διασκέδασης μετά μουσικής στην εξοχή με τον παπα-Κωνσταντίνο να παίζει τη λύρα. Περιγράφονται οι δυναμικές κινήσεις των χορευτών, κάτω από τις οποίες «το έδαφος έτρεμε». Μάλιστα, κατά τη διάρκεια του χορού, ο Χρήστος εκστασιασμένος, σηκώνεται να αγκαλιάσει τους χορευτές από τους ώμους, ενώ μέχρι εκείνη τη στιγμή μόνο παρατηρεί. ⁴¹³ Στη συνέχεια, ο παπα-Κωνσταντίνος χαρακτηρίζει τον Πυρρίχιο «εθνικό χορό των Ποντίων» κι εξηγεί πως στο πανηγύρι του Δεκαπενταύγουστου είναι ο «πρωταθλητής» της διασκέδασης, καθώς τον χορεύουν κυκλικά μέχρι και διακόσιοι χορευτές φορώντας πολεμική ενδυμασία. ⁴¹⁴

Ο Πυρρίχιος είναι ο μοναδικός χορός που αναφέρεται ονομαστικά στους *Φύλακες της Ανατολίας* και μάλιστα, συνοδεύει τους ήρωες σε κομβικά σημεία της ζωής τους, ενώ ο αφηγητής περιγράφει με παραστατικό τρόπο τις κινήσεις των χορευτών. Ο Σουλεϊμάν αγάς χορεύει Πυρρίχιο στον γάμο του: «Σηκώνοντας τα χέρια ψηλά, νόμιζες πως ήθελε να

⁴¹⁰ Σ. Θεοδωρίδου, *Το Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα*, ό.π., σ. 207.

⁴¹¹ Χ. Τσιρκινίδη, *Το Κόκκινο Ποτάμι*, ό.π., σ. 430.

⁴¹² Ό.π., σ. 427.

⁴¹³ Α. Παυλίδης, *Χαλαμονή*, ό.π., σ. 191.

⁴¹⁴ Ό.π., σ. 195.

πετάξει. Πατώντας κοφτά και βροντερά στη γη, νόμιζες πως ξόρκιζε τον θάνατο».⁴¹⁵ Ωστόσο, χάνει τη ζωή του, 26 χρόνια αργότερα, χορεύοντας Πυρρίχιο στον γάμο της κόρης του. Λίγο πριν καταρρεύσει, ο αφηγητής περιγράφει τον χορό του: «Ξεπερνούσε την ανθρώπινη ύπαρξη και δυναμική. Ξεπερνούσε τα όρια της ανθρώπινης δυνατότητας. Το έβλεπα από την υφή της έκφρασής του, το ένιωθα γιατί με κρατούσε σ' αυτόν τον χορό της αθανασίας [...]».⁴¹⁶ Αξιοσημείωτο είναι πως το μυθιστόρημα τελειώνει με τον γέροντα εγγονό του Σουλειμάν αγά να χορεύει μόνος του Πυρρίχιο στο εγκαταλελειμμένο κι ερειπωμένο χωριό της Σάντας σε κατάσταση έκστασης: «Χόρευε σε σκοπούς πυρρίχιους, σήκωνε το πρόσωπό του ψηλά σαν να άκουγε μουσικές από ουράνιους λυράρηδες [...]».⁴¹⁷

Από τα παραπάνω συμπεραίνουμε πως οι μυθιστοριογράφοι τοποθετούν τον Πυρρίχιο στο κέντρο της μουσικής ποντιακής παράδοσης. Μάλιστα, φαίνεται να του αποδίδουν υπερβατικές, μυστικιστικές ιδιότητες.

6.3 Η ελληνική γλώσσα

Το τρίτο «όπλο» του ποντιακού ελληνισμού, σύμφωνα με τον Φωτιάδη είναι η γλώσσα. Στο *Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα* η Καλλιόπη μιλάει τόσο την ποντιακή διάλεκτο στην καθημερινότητά της, όσο και την κοινή ελληνική. Αναφέρει πως στο Παρθεναγωγείο της Σαμψούντας, στο οποίο έχει φοιτήσει, οι μαθήτρες διδάσκονται την κοινή ελληνική, αλλά και την αρχαία.⁴¹⁸ Οι διάλογοι του μυθιστορήματος είναι, φυσικά, γραμμένοι ως επί το πλείστον στην κοινή ελληνική, όμως, αρκετές φορές οι χαρακτήρες μιλούν ποντιακά.⁴¹⁹ Επίσης, όταν η Καλλιόπη μετακομίζει στη Σμύρνη, η φίλη της, Κατρίνα, της κάνει παρατήρηση για την προφορά της και τη χρήση ποντιακών λέξεων. Εκείνη απαντά πως η ποντιακή γλώσσα είναι ό,τι της έχει απομείνει από τον τόπο της, ενώ, στη συνέχεια, αναφέρεται ότι η ποντιακή διάλεκτος αποτελεί άμεση απόρροια της αρχαίας ελληνικής.⁴²⁰

Στο *Κόκκινο Ποτάμι* οι γονείς της Ιφιγένειας, συμβουλεύοντάς την, αναφέρονται στην ελληνική γλώσσα στο πλαίσιο της διατήρησης της ταυτότητάς τους. Η μητέρα της επισημαίνει πως «εμείς οι Πόντιοι κρατήσαμε αυστηρά τις παραδόσεις και γι' αυτό δεν εξισλαμιστήκαμε και δεν ξεχάσαμε την πανάρχαια γλώσσα και τους χορούς μας». Συνεχίζει λέγοντας πως «Οι παραδόσεις είναι το άλας κι ο συνδετικός κρίκος ενός έθνους· χωρίς αυτές

⁴¹⁵ Π. Γ. Λαμπαρδής, *Οι Φύλακες της Ανατολίας*, ό.π., σσ. 48-49.

⁴¹⁶ Ό.π., σ. 191.

⁴¹⁷ Ό.π., σ. 522.

⁴¹⁸ Σ. Θεοδορίδου, *Το Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα*, ό.π., σ. 18.

⁴¹⁹ Ποντιακές φράσεις συναντάμε διάσπαρτες σε όλη την έκταση του βιβλίου. Π.χ. σσ. 248-249.

⁴²⁰ Σ. Θεοδορίδου, *Το Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα*, ό.π., σσ. 363-364.

οι λαοί αφομοιώνονται [...]».⁴²¹ Επιπλέον, όταν ο Αλή απαγάγει την Ιφιγένεια για να τη σώσει από την τουρκική χωροφυλακή, της μιλά στην ποντιακή διάλεκτο, ώστε να νιώσει ασφάλεια. Του αποκρίνεται κι εκείνη στα ποντιακά, ενώ αμέσως μετά ο Αλή εξηγεί ότι έμαθε την ελληνική ποντιακή διάλεκτο από τον κρυπτοχριστιανό πατέρα του.⁴²²

Το ότι οι Πόντιοι μιλούν την ελληνική γλώσσα παρουσιάζεται στη *Χαλαμονή* σε τρεις διαφορετικές χρονικές περιόδους. Αρχικά, φαίνεται από τη διήγηση του πατέρα του Χρήστου σχετικά με την ιστορία των Ποντίων. Αναφέρει ότι στη διάρκεια του 19ου αι. σημειώνονται τεράστιες μετακινήσεις πληθυσμών από την ενδοχώρα του ανατολικού Πόντου προς άλλες περιοχές, εξαιτίας της αναζήτησης νέων εργασιακών ευκαιριών, με αποτέλεσμα, μετά την εγκατάστασή τους στον δυτικό Πόντο, ν' αρχίσει να ακούγεται ξανά η ελληνική γλώσσα.⁴²³ Στη συνέχεια, στα τέλη του 19ου αι., όπου δρα ο έφηβος Χρήστος, έχουμε τις παραθέσεις στίχων των τραγουδιών στην ποντιακή διάλεκτο, το τραγούδι του παπα-Κωνσταντίνου στα ποντιακά, αλλά και την πληροφορία ότι τα τραγουδούν σε γλέντια και πανηγύρια της καθημερινής ζωής. Επιπλέον, ο παπα-Κωνσταντίνος διηγείται ένα ανέκδοτο στην ποντιακή διάλεκτο,⁴²⁴ ενώ το χειρόγραφο του παπα-Στέφανου, που ανάμεσα στα άλλα αναφέρεται στα χαμένα κειμήλια του Αγίου Ευγενίου, είναι γραμμένο στα ποντιακά.⁴²⁵ Τέλος, όταν ο Λάζος Παπαδόπουλος, απόγονος του Χρήστου, ταξιδεύει στον Πόντο το 1997 και επισκέπτεται το χωριό Σαράχο της περιοχής του Όφη, κουβεντιάζει με τους κατοίκους του στην ποντιακή διάλεκτο, οι οποίοι, μάλιστα, θεωρούν τους Έλληνες «τ' εμετέρτζ», δηλαδή «δικούς τους». Ο αφηγητής εξηγεί ότι οι Πόντιοι της περιοχής εξισλαμίζονται τον 18ο αι., αλλά διατηρούν «το άλλο στοιχείο της ταυτότητάς τους, τη μητρική γλώσσα», όπως και την ελληνική συνείδηση.⁴²⁶ Το γεγονός επιβεβαιώνεται στον Φωτιάδη:⁴²⁷ πρόκειται για ελληνόφωνους μουσουλμάνους, οι οποίοι μιλούν την ελληνική ποντιακή διάλεκτο μέχρι σήμερα, διατηρούν έθιμα και παραδόσεις, και δηλώνουν: «Εμείς Έλληνες είμεστεν».

Στους *Φύλακες της Ανατολίας* άμεση αναφορά στην ελληνική γλώσσα γίνεται σε συνδυασμό με τις μεταρρυθμίσεις του οθωμανικού κράτους κατά τον 19ο αιώνα. Αναφέρεται πως οι μεταρρυθμίσεις αυτές δίνουν στους Έλληνες τη δυνατότητα να διατηρήσουν τη γλώσσα τους.⁴²⁸ Σε άλλο σημείο ο αφηγητής εξηγεί πως η «ελευθερία της συνείδησης»

⁴²¹ Χ. Τσιρκινίδης, *Το Κόκκινο Ποτάμι*, ό.π., σ. 55.

⁴²² Ό.π., σσ. 230-232.

⁴²³ Α. Παυλίδης, *Χαλαμονή*, ό.π., σ. 28.

⁴²⁴ Ό.π., σσ. 193-194.

⁴²⁵ Ό.π., σσ. 264-267.

⁴²⁶ Ό.π., σσ. 167-168.

⁴²⁷ Κ. Φωτιάδης, *Η γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου*, ό.π., σσ. 29-31.

⁴²⁸ Π. Γ. Λαμπαρδής, *Οι Φύλακες της Ανατολίας*, ό.π., σ. 166.

οδηγεί «τη Ρωμοσύνη» σε μια ευνοημένη κοινωνία, πυλώνες της οποίας είναι η θρησκεία και η γλώσσα.⁴²⁹

Ο αναγνώστης, παρακολουθώντας τους διαλόγους των χαρακτήρων, αντιλαμβάνεται ότι μιλούν και τις δύο γλώσσες, ελληνικά και τούρκικα, κατά περίπτωση. Εξάλλου, οι ήρωες ως κρυπτοχριστιανοί μουσουλμάνοι έρχονται σε επαφή τόσο με Τούρκους και πρόσωπα της Υψηλής Πύλης, όσο και με Έλληνες Φαναριώτες. Έτσι, στους διαλόγους τους, συναντάμε τόσο τούρκικους χαιρετισμούς, όσο και ποντιακές εκφράσεις.⁴³⁰ Να σημειωθεί πως κι ο Χρήστος Παπαδόπουλος στη *Χαλαμονή* δηλώνει πως γνωρίζει την τουρκική γλώσσα.⁴³¹

Οι ίδιοι οι ήρωες των *Φυλάκων της Ανατολίας* αναφέρουν πως μεταξύ τους χρησιμοποιούν τα «ρωμαίικα» ονόματά τους, ενώ και η προσευχή τους είναι στα ελληνικά.⁴³² Ακόμη, στον τάφο του Σουλεϊμάν αγά και της γυναίκας του αναγράφεται ένα δίστιχο στην ποντιακή διάλεκτο, μετά από επιθυμία των απογόνων τους.⁴³³

6.4 Εικόνα ανάπτυξης των Ελλήνων του Πόντου

Πέρα από τη διερεύνηση του εάν και πόσο τα μυθιστορήματα ανταποκρίνονται στα τρία «όπλα» του ελληνισμού, όπως αναφέρει ο Φωτιάδης, δεν μπορούμε να αγνοήσουμε επιπλέον στοιχεία που παρατίθενται και συνθέτουν την εικόνα του Έλληνα Πόντιου. Ένα από αυτά είναι η εικόνα ανάπτυξης και προβαδίσματος συγκριτικά με τις υπόλοιπες εθνότητες του οθωμανικού κράτους, κυρίως στους τομείς της οικονομίας και της εκπαίδευσης κατά τον 19ο και τις αρχές του 20ου αι.

Καταρχάς, αξίζει να αναφερθεί ότι οι πρωταγωνιστές των μυθιστορημάτων κατέχουν σημαντικές θέσεις εργασίας και έχουν καλή οικονομική κατάσταση. Ο πατέρας της Καλλιόπης βρίσκεται στη θέση του υποδιευθυντή της εταιρείας Ρεζί στις εγκαταστάσεις της Σαμψούντας.⁴³⁴ Πρόκειται για έναν «πανίσχυρο οργανισμό» που έχει το μονοπώλιο του κυριότερου εξαγωγίμου προϊόντος του οθωμανικού κράτους, τον καπνό.⁴³⁵ Ο Σουλεϊμάν αγάς, ο οποίος κατάγεται από οικογένεια μεταλλουργών, χρίζεται από την Υψηλή Πύλη «μέγας άρχων αρχιμεταλλουργός». Ο αφηγητής εξηγεί πως η θέση αυτή είναι αξιοζήλευτη

⁴²⁹ Ο.π., σ. 204.

⁴³⁰ Ο.π., σ. 142, 307.

⁴³¹ Α. Παυλίδης, *Χαλαμονή*, ό.π., σ. 89.

⁴³² Π. Γ. Λαμπαρδής, *Οι Φύλακες της Ανατολίας*, ό.π., σ. 106, 119.

⁴³³ Ο.π., σ. 202.

⁴³⁴ Σ. Θεοδοφίδου, *Το Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα*, ό.π., σσ. 20-21.

⁴³⁵ Γ. Μαργαρίτης, «Η λαμπρή ιστορία των Ελλήνων ...», ό.π., σ. 92.

και πως η οικονομία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας εξαρτάται από εκείνους.⁴³⁶ Ο παππούς του Χρήστου Παπαδόπουλου είναι ο μουχτάρης, δηλαδή ο τοπικός άρχοντας του Σαμουντά.⁴³⁷ Τέλος, ο Μίλτος Παυλίδης, ως Πόντιος της διασποράς, σπουδάζει στο Παρίσι οικονομικά, εργάζεται ως τραπεζίτης, αλλά, κυρίως, είναι συνεργάτης του Βασίλη Ζαχαριάδη στις επιχειρήσεις του, που συμπεριλαμβάνουν το εμπόριο όπλων.⁴³⁸

Οι *Φύλακες της Ανατολίας* παραθέτουν ιστορικά στοιχεία σχετικά με την οικονομική πρόοδο των Ποντίων στο πέρασμα των ηρώων μέσα στον χρόνο, όπως αυτά έχουν παρουσιαστεί παραπάνω. Εκκινώντας από το 1834 και τον εορτασμό των χαρακτήρων για την ανακάλυψη μιας νέας φλέβας στο μεταλλείο, καταλήγουν στο 1890 και την ανακοίνωση για το κλείσιμο του μεταλλείου, μιας και «οι καλές φλέβες στέρεψαν».⁴³⁹ Παράλληλα, το 1872 αναφέρεται ότι «η Ρωμοσύνη ανθίζει», καθώς οι Έλληνες κρατούν το μεγαλύτερο μέρος της οικονομίας και ιδρύουν σχολεία, ενώ το 1890 ο αφηγητής τονίζει πως στην Τραπεζούντα το οικονομικό και πνευματικό επίπεδο των Ελλήνων ήταν ανώτερο από εκείνο των μουσουλμάνων.⁴⁴⁰

Ο ίδιος ο αφηγητής, ο Σ. Δωρανίτης, επισημαίνει πως φοιτά στο «ξακουστό» Φροντιστήριο της Τραπεζούντας, τη «μεγάλη ακαδημία του τόπου μας», ενώ σε άλλο σημείο αναφέρεται: «Από το περιβόητο Φροντιστήριο συνεχώς έβγαιναν άνθρωποι που έγραφαν λαμπρή ιστορία». Μάλιστα, στην πλοκή του βιβλίου εμπλέκεται και ο Νικόλαος Λιθοξόος, υπαρκτό πρόσωπο, διευθυντής του Φροντιστηρίου, για να βοηθήσει την μικρότερη κόρη του Σουλεϊμάν αγά να συνεχίσει τις σπουδές της στην Αθήνα.⁴⁴¹

Αντίστοιχα, ο πατέρας του Χρήστου Παπαδόπουλου διηγείται την ιστορία της ανάπτυξης του Πόντου: αναφέρεται στα μεταλλεία και τη δημιουργία της Αργυρούπολης, και στη συνέχεια, στην μετακίνηση των πληθυσμών από το εσωτερικό στις υπόλοιπες περιοχές κατά τον 19ο αιώνα.⁴⁴² Ο αφηγητής στη *Χαλαμονή* περιγράφει πως στις αρχές του 20ου αιώνα οι Έλληνες του Πόντου βίωναν μία από τις λαμπρότερες εποχές τους: το εμπόριο που βρίσκεται στα δικά τους χέρια, αποφέρει πολλά κέρδη, ενώ η εκπαίδευση σημειώνει τεράστια άνθηση και κάθε χωριό να έχει πια το δικό του σχολείο. Μάλιστα, αναφέρει ότι «αν συνεχίζονταν αυτοί οι ρυθμοί οικονομικής και μορφωτικής ανάπτυξης, οι Έλληνες του

⁴³⁶ Π. Γ. Λαμπαρδής, *Οι Φύλακες της Ανατολίας*, ό.π., σ. 22.

⁴³⁷ Α. Παυλίδης, *Χαλαμονή*, ό.π., σ. 20.

⁴³⁸ Χ. Τσιρκινίδης, *Το Κόκκινο Ποτάμι*, ό.π., σ. 122, 139, 294.

⁴³⁹ Π. Γ. Λαμπαρδής, *Οι Φύλακες της Ανατολίας*, ό.π., σσ. 52-53, 307-308.

⁴⁴⁰ Ό.π., σσ. 236-237, 312.

⁴⁴¹ Ό.π., σ. 189, 318, 216.

⁴⁴² Α. Παυλίδης, *Χαλαμονή*, ό.π., σσ. 26-28.

Πόντου θα κυριαρχούσαν σε κάθε τομέα της κοινωνικής ζωής». ⁴⁴³ Επιπλέον, το Φροντιστήριο της Τραπεζούντας χαρακτηρίζεται ως «το κορυφαίο σχολείο και σύμβολο των Ελλήνων του Πόντου». ⁴⁴⁴

Στο *Κόκκινο Ποτάμι* παρουσιάζεται η εικόνα ανάπτυξης και ευημερίας των Ποντίων στις αρχές του 20ου αιώνα. Η Ιφιγένεια αναφέρει το 1912 ότι οι Έλληνες της Ανατολής κρατούν στα χέρια τους την οικονομία του οθωμανικού κράτους και πως τα τελευταία πενήντα χρόνια κατέχουν τα «καλύτερα σπίτια, σχολεία και εκκλησίες». ⁴⁴⁵ Ομοίως, στο *Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα* ο πατέρας της Καλλιόπης αναφέρει πως οι Έλληνες κρατούν στα χέρια τους το εμπόριο. ⁴⁴⁶

6.5 Χαρακτηριστικά γνωρίσματα των Ποντίων

Ο ρόλος της οικογένειας εμφανίζεται ιδιαίτερα σημαντικός στην κουλτούρα των Ποντίων. Ο αφηγητής της *Χαλαμονής* εξηγεί ότι «οι συγγενικοί δεσμοί των Ποντίων ήταν ισχυροί στον αιώνα τον άπαντα», καθώς αυτή η οικογενειακή ενότητα αποτελεί πυλώνα του ποντιακού ελληνισμού στην προσπάθεια επιβίωσής του. Οι οικογένειες, που έχουν διευρυμένη μορφή, είναι πολυμελείς, ενώ στο ψηλότερο σημείο της ιεραρχίας βρίσκεται ο πατριάρχης, ο γεροντότερος άντρας. ⁴⁴⁷ Παρομοίως, στο *Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα* η οικογένεια έχει διευρυμένη μορφή και τονίζεται η σημασία δημιουργία της, καθώς «δεν υπήρχε μεγαλύτερη ντροπή» από το να μη νυμφευθεί μια γυναίκα. ⁴⁴⁸ Παράλληλα, προβάλλεται η εξουσία του πατριάρχη, ο οποίος επιλέγει τον μέλλοντα γαμπρό των κοριτσιών, ενώ δίνεται έμφαση στην αγνότητα των νεαρών γυναικών και στην αυστηρότητα των σχέσεων των δύο φύλων στον Πόντο πριν τον γάμο. ⁴⁴⁹ Στο *Κόκκινο Ποτάμι*, επίσης, αναφέρεται πως η γυναίκα πρέπει να είναι «αμόλυντη κι άσπιλη» έως να παντρευτεί, ενώ η Ιφιγένεια με στόμφο επισημαίνει πως «οι γυναίκες του Πόντου δεν προδίνουν τους αρραβωνιαστικούς τους». ⁴⁵⁰

Φυσικά, μέρος της ποντιακής κουλτούρας αποτελεί και η κουζίνας της. Τα μυθιστορήματα παραθέτουν παραδείγματα της γαστρονομικής ποντιακής παράδοσης. Στο *Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα* γίνεται λόγος για την σούπα «τανωμένον σουρβάν», τα «ωτία», τα

⁴⁴³ Ο.π., σ. 122.

⁴⁴⁴ Ο.π., σ. 29.

⁴⁴⁵ Χ. Τσιρκινίδης, *Το Κόκκινο Ποτάμι*, ό.π., σ. 175.

⁴⁴⁶ Σ. Θεοδωρίδου, *Το Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα*, ό.π., σ. 52.

⁴⁴⁷ Α. Παυλίδης, *Χαλαμονή*, ό.π., σ. 123, 140-142.

⁴⁴⁸ Σ. Θεοδωρίδου, *Το Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα*, ό.π., σ. 56.

⁴⁴⁹ Ο.π., σ. 288, 303-304.

⁴⁵⁰ Χ. Τσιρκινίδης, *Το Κόκκινο Ποτάμι*, ό.π., σ. 70, 244.

«πισία», τα «γαβουρεμένα κοκκία με κεντίρα».⁴⁵¹ Στη *Χαλαμονή* αναφέρεται, επίσης, ο «τανωμένος σουρβάς» και τα «λαβάσια».⁴⁵² Στο *Κόκκινο Ποτάμι* αναφέρεται το παραδοσιακό ξινόγαλα με την ονομασία «ταν».⁴⁵³ Επιπρόσθετα, στη *Χαλαμονή* και στο *Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα* γίνεται λόγος για το «παλαλόν μελ'», το οποίο είναι ένα είδος μελιού του Πόντου που προκαλεί λιποθυμία σε όποιον το καταναλώνει σε μεγάλη ποσότητα.⁴⁵⁴

Στα μυθιστορήματα είτε οι χαρακτήρες, είτε οι αφηγητές εκφράζουν την άποψή τους για τους Πόντιους, αποδίδοντας στην ιδιοσυγκρασία του Έλληνα Πόντιου συγκεκριμένα χαρακτηριστικά. Στο *Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα* οι Πόντιοι χαρακτηρίζονται ως «σκληρά καρύδια» που «δεν το έβαζαν κάτω», παρ' όλα τα δεινά που αρχίζουν να βιώνουν με το ξέσπασμα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.⁴⁵⁵ Επίσης, εκφράζεται η άποψη πως όσο λίγοι κι αν απομείνουν οι Έλληνες, εκείνοι θα αποτελέσουν τη μαγιά για να αναπτυχθούν ξανά: «Αφήσανε τον σπόρο κι αυτός βγάζει ρίζες και κλωνιά και θεριεύει».⁴⁵⁶

Την ίδια άποψη συναντάμε και στη *Χαλαμονή*: «Είμαστε τέτοια σέρτικη ράτσα που αν μας δώσεις τόπο, χρόνο κι ανάσα, μπορούμε να κάνουμε θαύματα».⁴⁵⁷ Επιπρόσθετα, ο έφηβος Χρήστος Παπαδόπουλος συλλογίζεται τα χαρακτηριστικά της φυλής του. Οι Πόντιοι χαρακτηρίζονται πεισματάρηδες, επίμονοι, σκληροί κι ανθεκτικοί, ικανοί να ξεπερνούν τεράστιες δυσκολίες, αφοσιωμένοι στους στόχους τους. Ταυτόχρονα, όμως, διακατέχονται από πνεύμα ανθρωπιάς, συνεργασίας και γλυκύτητας,⁴⁵⁸ ενώ τους αρέσει να αυτοσαρκάζονται.⁴⁵⁹ Ο απόγονος του Χρήστου Παπαδόπουλου στη σύγχρονη εποχή μιλά με θαυμασμό και δέος για τις ικανότητες επιβίωσης και δημιουργίας των Ποντίων, τους οποίους χαρακτηρίζει «υπεράνθρωπους».⁴⁶⁰

Στο *Κόκκινο Ποτάμι* οι Πόντιοι χαρακτηρίζονται φιλομαθείς, ταξιδιάρηδες κι ανοιχτόκαρδοι. Παράλληλα, όμως, και αγαθοί, διότι συγχωρούν εύκολα και δεν διακατέχονται από την «ανατολίτικη πονηριά».⁴⁶¹ Κατ' επέκταση, ο αφηγητής πλέκει το

⁴⁵¹ Σ. Θεοδωρίδου, *Το Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα*, ό.π., σ. 48, 224, 254.

⁴⁵² Α. Παυλίδης, *Χαλαμονή*, ό.π., σ. 37, 176.

⁴⁵³ Χ. Τσιρκινίδης, *Το Κόκκινο Ποτάμι*, ό.π., σ. 252.

⁴⁵⁴ Α. Παυλίδης, *Χαλαμονή*, ό.π., σ. 188· Σ. Θεοδωρίδου, *Το Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα*, ό.π., σ. 81.

⁴⁵⁵ Σ. Θεοδωρίδου, *Το Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα*, ό.π., σ. 65.

⁴⁵⁶ Ό.π., σ. 476, 529.

⁴⁵⁷ Α. Παυλίδης, *Χαλαμονή*, ό.π., σ. 212.

⁴⁵⁸ Ό.π., σσ. 110-111.

⁴⁵⁹ Ό.π., σ. 193.

⁴⁶⁰ Ό.π., σ. 344.

⁴⁶¹ Χ. Τσιρκινίδης, *Το Κόκκινο Ποτάμι*, ό.π., σ. 66, 70.

εγκώμιο του «Ἔθνος των Ελλήνων»: διακατέχεται πάντοτε από τόλμη και όραμα, γνώση και επιστήμη, λύρα και τραγούδι, ράσο και βιβλίο, σθένος κι εγκαρτέρηση.⁴⁶²

Στους *Φύλακες της Ανατολίας* ο Ιμπραήμ αγάς, κρυπτοχριστιανός φίλος του Σουλεϊμάν αγά, απαντώντας σ' έναν δυσαρεστημένο μουσουλμάνο εξαιτίας της οικονομικής ευρωστίας των Ποντίων, δηλώνει πως οι Πόντιοι έχουν φτάσει σε τέτοιο σημείο ανάπτυξης «λόγω εξυπνάδας».⁴⁶³ Παρατηρούμε, λοιπόν, πως στον Έλληνα Πόντιο αποδίδονται από τους συγγραφείς θετικά χαρακτηριστικά. Μπορούμε να συμπεράνουμε ότι αυτή η εικόνα του «άξιου θαυμασμού» Πόντιου είναι άμεση απόρροια από την ίδια την ιστορία του: τα τραγικά γεγονότα που βιώνει δημιουργούν την εικόνα του «μαχητή», ενώ η οικονομική και πνευματική του ανάπτυξη συνθέτει την εικόνα του «έξυπνου» κι «επίμονου».

6.6 Συμπέρασμα

Σύμφωνα με την εκτενή μελέτη της Βεργέτη για την εθνοτοπική ταυτότητα των Ποντίων,⁴⁶⁴ οι κάτοικοι του Πόντου πριν την ανταλλαγή των πληθυσμών διατηρούν ελληνική εθνική ταυτότητα. Μετά τον ξεριζωμό τους από τα πατρογονικά εδάφη και την άφιξή τους στον ελλαδικό χώρο ανακαλύπτουν «ότι εκτός από Έλληνες είναι και Πόντιοι». Η συνειδητοποίηση των πολιτισμικών διαφορών με τους ντόπιους σε συνδυασμό με το ιστορικό παρελθόν που μοιράζονται, οδηγούν στον σχηματισμό της συλλογικής ποντιακής ταυτότητας, ως κομμάτι του ευρύτερου ελληνισμού.

Η ποντιακή ταυτότητα με τα ξεχωριστά χαρακτηριστικά της γνωρίζεται αποτυπώνεται με ενάργεια στα τέσσερα ιστορικά μυθιστορήματα που εξετάζονται. Καταρχάς, βλέπουμε πως ικανοποιούνται οι τρεις συνθήκες, οι οποίες, κατά τον Φωτιάδη, συμβάλλουν στη διατήρηση της ελληνικής ταυτότητας. Η θρησκεία αναδεικνύεται σε αναπόσπαστο κομμάτι της ζωής των Ποντίων: οι χαρακτήρες τηρούν τα χριστιανικά ήθη και έθιμα, όπως είναι ο εκκλησιασμός, η προσευχή, η εκτέλεση των μυστηρίων, η τήρηση των εορτών της Ορθοδοξίας, ενώ στα διαλογικά μέρη χρησιμοποιούνται εκφράσεις που δηλώνουν την πίστη τους. Δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στον ρόλο των μοναστηριών σχετικά με τη διάσωση του χριστιανισμού και των πιστών, ενώ προβάλλονται τα τρία ιστορικά μοναστήρια του Πόντου, σε αρμονία με όσα έχουν αναφερθεί στο δεύτερο κεφάλαιο της εργασίας. Παράλληλα, περιγράφεται λεπτομερώς η ιστορία, η ζωή και η ψυχολογία των

⁴⁶² Ο.π., σ. 28.

⁴⁶³ Π. Γ. Λαμπαρδής, *Οι Φύλακες της Ανατολίας*, ό.π., σ. 299.

⁴⁶⁴ Μ. Κ. Βεργέτη, *Εθνοτοπική Ταυτότητα: η περίπτωση των Ελλήνων του Πόντου...*, ό.π., σσ. 287-288.

κρυπτοχριστιανών, μιας και στα δύο μυθιστορήματα οι χαρακτήρες κατάγονται από τα δύο κρυπτοχριστιανικά κέντρα του Πόντου, την Κρώμνη και το Σταυρί. Ακόμα μια φορά, οι μυθιστοριογράφοι πραγματοποιούν τη δική τους ιστορική έρευνα, καθώς αρκετές από τις λεπτομέρειες σχετικά με τη ζωή των κρυπτοχριστιανών, όπως η ύπαρξη διπλών ονομάτων, ιδιωτικών χώρων λατρείας, αλλά και τρόπων τέλεσης των μυστηρίων δεν περιλαμβάνονται στις εκλαϊκευτικές πηγές που έχουν εξεταστεί παραπάνω.

Η παραδοσιακή μουσική, επίσης, παρουσιάζεται ως αναπόσπαστο κομμάτι της ζωής των Ποντίων, ως ο «ακρογωνιαίος λίθος» του πολιτισμού τους. Στο επίκεντρο τίθεται ο κεμεντζές, η ποντιακή λύρα, η οποία είναι άμεσα συνδεδεμένη με την ταυτότητα του Πόντιου. Οι χαρακτήρες παρουσιάζονται να γλεντούν μετά μουσικής, χορεύοντας και τραγουδώντας, τόσο σε επίσημες γιορτές και πανηγύρια, όσο και σε απλές καθημερινές περιστάσεις, με τον πολεμικό χορό «Πυρρίχιο» να κατέχει τα πρωτεία.

Σχετικά με τη γλώσσα, αποδεικνύεται και στα τέσσερα μυθιστορήματα πως οι χαρακτήρες μεταχειρίζονται την ελληνική ποντιακή διάλεκτο. Ωστόσο, ο τρόπος που παρουσιάζονται οι Πόντιοι δεν περιορίζεται μόνο σε αυτούς τους τρεις άξονες. Τα μυθιστορήματα στο σύνολό τους συνθέτουν την ταυτότητα του Έλληνα Πόντιου, προβάλλοντας επιπλέον πολιτισμικά στοιχεία και ιδιαιτερότητες της κουλτούρας της συγκεκριμένης φυλής. Επισημαίνεται η σημαντικότητα του ρόλου της οικογένειας στην ποντιακή κουλτούρα, παρουσιάζονται παραδοσιακά φαγητά της ποντιακής κουζίνας, ενώ στους Πόντιους αποδίδονται χαρακτηρισμοί που αποκαλύπτουν την ιδιοσυγκρασία τους. Παράλληλα, σε ένα ευρύτερο πλαίσιο μας παραδίδεται η εικόνα του Έλληνα Πόντιου αναφορικά με το κοινωνικό, οικονομικό και μορφωτικό του επίπεδο στα τέλη του 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Συμπερασματικά, τα ιστορικά μυθιστορήματα πραγματεύονται τη συλλογική ποντιακή ταυτότητα, η οποία μέσω της ανάδειξης των ιδιαίτερων πολιτισμικών της στοιχείων ενισχύεται και προβάλλεται στο ευρύ κοινό.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7: Η ΕΙΚΟΝΑ ΤΟΥ ΤΟΥΡΚΟΥ: ΦΙΛΟΣ Η΄ ΑΝΤΙΠΑΛΟΣ

Αντικείμενο του τέταρτου άξονα της εργασίας είναι η αναζήτηση της αναπαράστασης του Τούρκου. Όπως έχουμε δει για την εικονολογία, όσο απομακρυνόμαστε χρονικά από τα πολεμικά γεγονότα της δεύτερης και τρίτης δεκαετίας του 20ου αιώνα, η εικόνα του Τούρκου σταδιακά «μαλακώνει». Ωστόσο, η αναζήτηση της εικόνας του Τούρκου στο ιστορικό μυθιστόρημα που θέτει ως κεντρικό θέμα τη γενοκτονία των Ποντίων, αποτελεί ιδιαίζουσα περίπτωση, διότι μια αρνητική αναπαράσταση του Τούρκου ίσως είναι αναπόφευκτη εξαιτίας του ίδιου του αντικειμένου των μυθιστορημάτων. Δηλαδή, μια αρνητική εντύπωση δημιουργείται στον αναγνώστη μόνο με την παρακολούθηση των δεινών που βιώνουν οι πρωταγωνιστές. Πέρα όμως από την αρνητική εικόνα που απορρέει άμεσα από το θέμα που διαπραγματεύονται τα βιβλία, η εικόνα του Τούρκου δημιουργείται φυσικά και από τον τρόπο που παρουσιάζεται από τον αφηγητή, τους ήρωες αλλά και από τους ίδιους τους Τούρκους χαρακτήρες και τις πράξεις τους.

7.1 Συμβίωση: οι ευτυχισμένες μέρες

Τόσο στη *Χαλαμονή*, όσο και στο *Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα* γίνεται λόγος για τη συμβίωση Τούρκων και Ελλήνων πριν ξεσπάσουν τα πολεμικά γεγονότα της δεύτερης δεκαετίας του 20ου αιώνα, προβάλλοντας τις ευτυχισμένες μέρες της συνύπαρξής τους.

Στη *Χαλαμονή* μια παρέα τριών ατόμων ταξιδεύει το 1957 από την Ελλάδα στη Σαμψούντα του Πόντου, τον γενέθλιο τόπο, προς αναζήτηση των κατοικιών τους. Εκεί συναντούν με συγκίνηση τους παιδικούς Τούρκους φίλους τους, ενώ ο αφηγητής αναφέρεται στην αρμονική συμβίωση των δύο λαών. Ο Χρήστος Παπαδόπουλος αγκαλιάζεται με τους φίλους του με δάκρυα να τρέχουν στα μάτια όλων. Ο αφηγητής εξηγεί: «το αγκάλιασμά τους τροφοδοτούσε τη μνήμη τους με ξένοιαστες στιγμές από τα παλιά, πριν γίνει το κακό, τότε που οι άνθρωποι δεν είχαν να χωρίσουν τίποτε, που όλα έδειχναν ότι το μέλλον θα ήταν ακόμη καλύτερο».⁴⁶⁵ Σε άλλο σημείο οι παλιοί φίλοι αναλογίζονται «την εποχή της αθωότητας, τότε που όλοι οι άνθρωποι, χριστιανοί και μουσουλμάνοι, ήταν μονοιασμένοι, χωρίς να έχουν τίποτε να χωρίσουν».⁴⁶⁶ Παρομοίως, ο δευτερεύων χαρακτήρας, Πάνος, επιστρέφει στη γειτονιά του στην Άνω Αμισό και επανενώνεται με τον παιδικό του φίλο, Μεμέτ. Εκείνος τον προτρέπει να μείνει στο σπίτι του, καθώς «ήταν ντροπή να μένει σε

⁴⁶⁵ Α. Παυλίδης, *Χαλαμονή*, ό.π., σ. 96.

⁴⁶⁶ Ό.π., σ. 290.

ξενοδοχείο, [...], αυτός δεν ήταν ξένος, ήταν δικός του άνθρωπος». Στη συνέχεια, επισημαίνεται το δέσιμο των παιδιών που έχουν μεγαλώσει σαν αδέρφια και η στενή φιλία των δύο οικογενειών που «γίνονταν μία». ⁴⁶⁷ Αλλά ακόμα και ο παππούς Χρήστος Παπαδόπουλος στο έτος 1875 αναλογίζεται την αρμονική συνύπαρξη Ποντίων και Τούρκων στην εποχή του: «Τα τελευταία είκοσι χρόνια ήταν τα πιο ειρηνικά, χωρίς επεισόδια, χωρίς ταραχές και βία». ⁴⁶⁸

Στο *Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα* ο αφηγητής περιγράφει τη ζωή στην Αμισό πριν ξεσπάσει ο Α΄ Βαλκανικός Πόλεμος. Αναφέρει πως οι κάτοικοί της, είτε είναι Έλληνες, Τούρκοι ή Αρμένιοι «ζούσαν στην κυριολεξία μέσα στον παράδεισο» χωρίς ιδιαίτερες συγκρούσεις μεταξύ τους. ⁴⁶⁹ Επίσης, οι συγγενείς της Καλλιόπης στο Ακ Νταγ Μαδέν προβληματίζονται για τον τρόπο που έχουν εξελιχθεί οι σχέσεις Ελλήνων και Τούρκων κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, παραθέτοντας στοιχεία για το πόσο στενή είναι η συμβίωση των δύο λαών: «Άνθρωποι που τακίμαζαν μαζί μας, λάβαιναν μέρος σε γιορτές και σε χαρές μας, που φάγαμε, χορέψαμε, τραγουδήσαμε, κοιμηθήκαμε μαζί που λέει ο λόγος, μεταμορφώθηκαν σε ύαινες κι έπεσαν πάνω μας να μας ξεσκίσουν». ⁴⁷⁰ Ωστόσο, αμέσως μετά, δεν παραλείπει να συμπληρώσει πως αυτή η εχθρική μεταστροφή δεν είναι καθολική, δεν ισχύει για όλους.

Σε άλλο σημείο ο θείος της Καλλιόπης, Χατζηνικόλας, περιγράφει τα προηγούμενα χρόνια, τότε που «η ζωή είχε σφιχτοδέσει Ρωμιούς και Τούρκους». Επισημαίνει με παραδείγματα τη φιλία μεταξύ τους και τον σεβασμό των Τούρκων προς τον χριστιανισμό: η Τουρκάλα φίλη της γυναίκας του, την προτρέπει να ανάψει το καντήλι, όταν χτυπούν οι καμπάνες, ενώ ο Τσεκίρ μπέης γονατίζει στην πόρτα της εκκλησίας. Συνεχίζει, λέγοντας ότι οι Τούρκοι συμμετέχουν και στα χριστιανικά πανηγύρια, όπως εκείνο του Αγίου Γεωργίου. «Θεός και Αλλάχ τα είχαν βρει αναμεταξύ τους, όπως τα είχαμε βρει κι εμείς», αναφέρει. ⁴⁷¹

Στους *Φύλακες της Ανατολίας* υιοθετείται μια διαφορετική προσέγγιση του θέματος. Το μυθιστόρημα διηγείται την ιστορία των ηρώων από το έτος 1834 και ύστερα. Κατά διαστήματα οι χαρακτήρες σχολιάζουν τη συμβίωση Ελλήνων και Τούρκων, πάντα σε συνάρτηση με τις πολιτικές αλλαγές που συντελούνται στο οθωμανικό κράτος. Το 1845 ο κρυπτοχριστιανός δερβίσης αναφέρει ότι οι μεταρρυθμίσεις εκσυγχρονισμού προκαλούν αντιδράσεις, κατά περιπτώσεις βίαιες, προς τους χριστιανούς λόγω της βελτίωσης της θέσης

⁴⁶⁷ Ο.π., σσ. 146-147.

⁴⁶⁸ Ο.π., σ. 268.

⁴⁶⁹ Σ. Θεοδοφρίδου, *Το Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα*, ό.π., σ. 65.

⁴⁷⁰ Ο.π., σ. 243.

⁴⁷¹ Ο.π., σ. 275.

τους, ενώ αρκετοί πασάδες αρνούνται να εφαρμόσουν τα νέα διατάγματα. Ωστόσο, συμπληρώνει ότι οι περισσότεροι Τούρκοι είναι φιλικά προσκείμενοι προς τους Έλληνες. Μάλιστα, τονίζει πως πολλοί από αυτούς έχουν ελληνική καταγωγή και πως έχουν εξισλαμισθεί κάποια στιγμή στο παρελθόν.⁴⁷² Ρήξη επέρχεται σε μια μερίδα του πληθυσμού Τούρκων και Ελλήνων και μετά το διάταγμα Χάτι Χουμαγιούν το 1857. Οι Τούρκοι βλέποντας με έκπληξη φίλους και γείτονες να αποκαλύπτονται ως χριστιανοί, ψυχραίνονται απέναντί τους και διακόπτουν τις σχέσεις τους.⁴⁷³

Στα τέλη του 19ου αιώνα ο αφηγητής αναφέρει πως η γενικότερη ανάπτυξη στην Τραπεζούντα, απόρροια των μεταρρυθμίσεων, οδηγεί σε καλύτερες συνθήκες διαβίωσης μεταξύ Οθωμανών και Ελλήνων.⁴⁷⁴ Κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου, όμως, επισημαίνει ότι οι καλές σχέσεις των δύο λαών «πήγανε στράφι».⁴⁷⁵ Ωστόσο, ο μητροπολίτης Χρύσανθος το 1918 αναφέρει πως στη διάρκεια της δίχρονης αυτονομίας της Τραπεζούντας οι Έλληνες και οι Τούρκοι αποδεικνύουν ότι μπορούν να συνυπάρξουν ειρηνικά.⁴⁷⁶

Μια εικόνα της αρμονικής συμβίωσης του παρελθόντος μάς δίνεται και μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή και την ανταλλαγή των πληθυσμών. Οι χαρακτήρες σχολιάζουν ότι οι περισσότεροι Τούρκοι «αναπολούν τις παλιές καλές μέρες», κυρίως, όμως, λόγω του εμπορικού κενού που αφήνουν οι Έλληνες στην αγορά. Ο αφηγητής συμπληρώνει ότι ο τουρκικός λαός είναι διχασμένος: κάποιοι τάσσονται με την ιδεολογία των Νεότουρκων, μα κάποιοι νοσταλγούν το παρελθόν.⁴⁷⁷

Στο *Κόκκινο Ποτάμι* οι αναφορές σχετικά με τη συμβίωση των δύο λαών είναι λιγοστές. Ο πατέρας της Ιφιγένειας το 1908 εξηγεί στη μικρότερη κόρη του πως πλέον Έλληνες και Τούρκοι ζουν ειρηνικά.⁴⁷⁸ Κατά τον εορτασμό της ανακήρυξης του συντάγματος της Τουρκίας, την ίδια χρονιά, ο αφηγητής παρουσιάζει όλες τις εθνικότητες να γιορτάζουν μαζί «ξεπερνώντας», όμως, «τα σύνορα του μίσους και της δυσπιστίας».⁴⁷⁹ Ακόμη, ο Μίλτος σε ένα γράμμα του προς την Ιφιγένεια αναφέρεται σε μια περίπτωση δύο οικογενειών στα Σέρβια, μιας ελληνικής και μιας τουρκικής, οι οποίες «πριν

⁴⁷² Π. Γ. Λαμπαρδής, *Οι Φύλακες της Ανατολίας*, ό.π., σ. 138.

⁴⁷³ Ό.π., σ. 176.

⁴⁷⁴ Ό.π., σ. 283.

⁴⁷⁵ Ό.π., σ. 394.

⁴⁷⁶ Ό.π., σ. 430.

⁴⁷⁷ Ό.π., σσ. 478-479, 517.

⁴⁷⁸ Χ. Τσιρκινίδης, *Το Κόκκινο Ποτάμι*, ό.π., σ. 55.

⁴⁷⁹ Ό.π., σσ. 95-96.

απ' τον πόλεμο είχαν φιλικές σχέσεις».⁴⁸⁰ Τέλος, ο βαλής του Ερζερούμ επισημαίνει το 1915 ότι οι χριστιανοί και οι μουσουλμάνοι της πόλης συμβιώνουν αρμονικά.⁴⁸¹

7.2 Ο αρνητικός συλλογικός Τούρκος

Η εικόνα του θετικού συλλογικού Τούρκου μάς δίνεται σε ειρηνικές περιόδους, όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο. Ο αρνητικός συλλογικός Τούρκος κάνει την εμφάνισή του με την έναρξη των συγκρούσεων. Ο συγγραφέας της *Χαλαμονής* τοποθετεί τους ήρωές του να περιγράφουν τα γεγονότα της γενοκτονίας πολύ προσεκτικά, καθώς οι Τούρκοι αναφέρονται κατ' ανάγκη ως τα υποκείμενα της ενέργειας, χωρίς επιπλέον σχολιασμό ή χαρακτηρισμό των πράξεών τους. Έτσι, οι «διώκτες» Τούρκοι συγκλίνουν σε έναν συλλογικό, ανώνυμο χαρακτήρα, που απαντάται στον πληθυντικό αριθμό. Μάλιστα, κάποιες φορές εξαλείφεται και το υποκείμενο. Ενδεικτικά:

- Ο στρατός ερήμαξε το χωριό, εσκότωσε, πυρπόλησε, συνέλαβε όσους δεν πρόλαβαν να το εγκαταλείψουν.⁴⁸²
- [...] στόχος αυτής της απάνθρωπης κτηνωδίας ήταν ο αφανισμός των Ελλήνων της Ανατολής.⁴⁸³

Ένα ακόμη παράδειγμα αρνητικού συλλογικού Τούρκου στη *Χαλαμονή* συναντάμε στην περιγραφή της σκηνής των απαγχονισμένων στην πλατεία Ωρολογίου της Αμισού, όπου «το πλήθος έφτυνε τα πτώματα και τα κλωτσούσε [...]».⁴⁸⁴ Ωστόσο, ο αφηγητής σπεύδει να αιτιολογήσει τη συμπεριφορά του τουρκικού λαού, χαρακτηρίζοντας τον «αγράμματο» και ρίχνει την ευθύνη στην «καλλιέργεια των πιο σκοτεινών του ενστίκτων».⁴⁸⁵ Η εικόνα αυτή μιας «κακής» εξουσίας κι ενός παρασυρόμενου πλήθους είναι διάσπαρτη στο βιβλίο. Στην έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου εκείνη που στρέφεται κατά των χριστιανών είναι η «αιμοδιψής ηγεσία των Οθωμανών», ενώ για προγενέστερα περιστατικά σφαγών «η οθωμανική ελίτ πυροδοτούσε έντεχνα το μίσος στις ψυχές των μαζών».⁴⁸⁶ Σε άλλη περίπτωση αυτή η αιτιολόγηση ξεπερνά τον Τούρκο και γίνεται καθολική: «Οι άνθρωποι

⁴⁸⁰ Ο.π., σ. 194.

⁴⁸¹ Ο.π., σ. 274.

⁴⁸² Α. Παυλίδης, *Χαλαμονή*, ό.π., σ. 369.

⁴⁸³ Ο.π., σ. 54.

⁴⁸⁴ Ο.π., σ. 98.

⁴⁸⁵ Ο.π.

⁴⁸⁶ Ο.π., σ. 64.

αλλοτριώνονται, χάνουν την ανθρωπιά τους και γίνονται θεριά ανήμερα όταν τους ορίζουν τα συμφέροντα». ⁴⁸⁷ Έτσι, βγαίνει από το στόχαστρο η συγκεκριμένη εθνικότητα, δείχνοντας πως ο καθένας θα μπορούσε να φερθεί με αυτόν τον τρόπο. Η απενοχοποίηση του απλού κόσμου συνεχίζεται και στη σύγχρονη εποχή. Το 2000 η Τουρκάλα Σαμέ ρωτά τον Λάζο Παπαδόπουλο: «Εσείς που κατάγεστε από την Ανατολή μισείτε τους Τούρκους περισσότερο απ' ότι οι άλλοι Έλληνες, έτσι δεν είναι;». Εκείνος επισημαίνει ότι δεν έχει «αρνητική άποψη» για τον τουρκικό λαό, αλλά έχει «πολλά εναντίον της άρχουσας στρατογραφειοκρατίας». ⁴⁸⁸

Ο αρνητικός συλλογικός Τούρκος κάνει την εμφάνισή του και στο *Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα*, ενώ με την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου μάς δίνεται η εικόνα ενός αόρατου επιθετικού Τούρκου, μέσω του φόβου που διαπερνά τους ήρωες. Ενδεικτικά:

- Έσφαξαν, βίασαν, έκαψαν [...]. Μαγάρισαν ακόμη και τις εκκλησιές. ⁴⁸⁹
- Οι Έλληνες της Αμισού αισθάνθηκαν και πάλι ξεκάθαρα την απειλή του αφανισμού [...]. ⁴⁹⁰

Παρ' όλα αυτά, κατά διαστήματα απενοχοποιείται το πλήθος με τρόπο παρόμοιο με εκείνον στη *Χαλαμονή*. Την ευθύνη φέρει μια αόρατη εξουσία: ο αφηγητής αναφέρει πως η συμβίωση των δύο λαών ήταν αρμονική «όταν τους άφηναν ήσυχους οι κυβερνώντες». ⁴⁹¹ Παρομοίως, ο Χατζηνικόλας αίρει την ευθύνη από τους καθημερινούς ανθρώπους με τη φράση: «Τι φταίει ο κοσμάκης; [...]. Αυτός, σαν τον αφήνουν, βρίσκει τον δρόμο για τα σωστά και τα ανθρώπινα, μα έρχονται τα υπόλοιπα και τον αποπροσανατολίζουν». ⁴⁹² Ακόμη, οι γονείς της Καλλιόπης, συζητώντας για τους Τούρκους, αναφέρουν πως οι περισσότεροι «είναι σαν εμάς» και επιθυμούν έναν ειρηνικό τρόπο ζωής, αλλά δυστυχώς «δεν είναι οι πολλοί που αποφασίζουν». ⁴⁹³ Παράλληλα, οι ήρωες του μυθιστορήματος προβαίνουν σε μια διάκριση ανάμεσα στους Τούρκους, καταδεικνύοντας πως δεν μπαίνουν όλοι στο ίδιο τσουβάλι. Η μητέρα της Καλλιόπης: «Σε κάθε φυλή, Καλλιόπη μου, υπάρχουν καλοί και κακοί άνθρωποι». ⁴⁹⁴ Ο θείος Χατζηνικόλας: «Όχι όλοι τους φυσικά, θα αμαρτήσω στον

⁴⁸⁷ Ο.π., σ. 217.

⁴⁸⁸ Ο.π., σ. 136.

⁴⁸⁹ Σ. Θεοδωρίδου, *Το Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα*, ό.π., σ. 74.

⁴⁹⁰ Ο.π., σ. 209.

⁴⁹¹ Ο.π., σ. 65.

⁴⁹² Ο.π., σ. 275.

⁴⁹³ Ο.π., σ. 52.

⁴⁹⁴ Ο.π., σ. 108.

Παντοδύναμο αν ισχυριστώ κάτι τέτοιο!». ⁴⁹⁵ Ο αφηγητής: «Απ' τη μια γυναίκες [...] που τους κουβαλούσαν στα κρυφά λίγο πλάφι ή σταφίδες και τους συμπονούσαν, κι απ' την άλλη εκείνες που τους έβριζαν και τους μαχαίρωναν [...]». ⁴⁹⁶

Στους *Φύλακες της Ανατολίας* ήδη από τις πρώτες σελίδες γίνεται εμφανής ο διαχωρισμός ανάμεσα στο «Εμείς» και στους «Άλλους», λόγω της ιδιαιτερότητας του βιβλίου να έχει κρυπτοχριστιανούς ως πρωταγωνιστές. Έτσι, ο αναγνώστης νιώθει από νωρίς την απειλή και τον φόβο της αποκάλυψης των ηρώων. Παράλληλα, εμφανίζεται ο αόρατος συλλογικός Τούρκος:

[...] τού έκαψαν το κονάκι πριν από έξι χρόνια για αντίποινα, επειδή στον Ρωσοτουρκικό πόλεμο φάνηκε να ακολουθεί τους Ρώσους [...]. ⁴⁹⁷

Ο γιος του Σουλεϊμάν αγά, αναφερόμενος στους ανεξέλεγκτους τοπικούς άρχοντες, τονίζει πως αρκετοί Τούρκοι τους κυνηγάνε, ενώ ο συνομιλητής του αναφέρει ότι «αυτά δεν θα πάσουν ποτέ». ⁴⁹⁸ Επιπλέον, αρνητική εικόνα μας μεταφέρουν οι συμμαθητές και οι καθηγητές του εγγονού του Σουλεϊμάν αγά, οι οποίοι το 1878 του φέρονται άσχημα, επειδή μαθαίνουν πως ο παππούς του είχε φανερωθεί ως χριστιανός. Ειδικά η ομάδα των συμμαθητών που τον εκφοβίζει, παρουσιάζεται βίαιη και χρησιμοποιεί προσβλητικές, υποτιμητικές εκφράσεις για τους Έλληνες. ⁴⁹⁹

Όταν η αφήγηση φτάνει χρονικά στις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα και την περιγραφή των διωγμών, ο αφηγητής αποφεύγει να δώσει έμφαση στον Τούρκο, μη τοποθετώντας τον ως υποκείμενο, ενώ χρησιμοποιεί συχνά την παθητική φωνή. Ενδεικτικά:

- Η σκιά του φόβου διαπερνούσε όλους τους μη μουσουλμανικούς κατοίκους. ⁵⁰⁰
- [...] χτυπιόταν όλη η Ρωμιοσύνη με ανελέητους διωγμούς [...] χανόταν το μεγαλύτερο μέρος των οδοιπορούντων [...] χωριά ολόκληρα καίγονταν τις νύχτες από τις επιδρομές των τσέτηδων [...]. ⁵⁰¹

⁴⁹⁵ Ο.π., σ. 243.

⁴⁹⁶ Ο.π., σ. 456.

⁴⁹⁷ Π. Γ. Λαμπαρδής, *Οι Φύλακες της Ανατολίας*, ό.π., σσ. 18-20.

⁴⁹⁸ Ο.π., σ. 211.

⁴⁹⁹ Ο.π., σσ. 259-264.

⁵⁰⁰ Ο.π., σ. 347.

⁵⁰¹ Ο.π., σσ. 384-385.

Συχνή αναφορά γίνεται στους τσέτες, οι οποίοι περιγράφονται ως άτακτες ομάδες των βουνών που πραγματοποιούν επιδρομές στα χωριά. Μάλιστα, ο αφηγητής αναφέρει ότι «αρκετές φορές τους χρησιμοποιούσαν επιλεκτικά κάποιοι Τούρκοι σε βρώμικες υποθέσεις εναντίον των Ρωμιών».⁵⁰² Δύο είναι τα περιστατικά που περιγράφονται λεπτομερώς και τοποθετούν ως υπεύθυνο έναν αόρατο συλλογικό Τούρκο. Το πρώτο είναι η σφαγή των Αρμενίων στον ποταμό Πυξίτη την άνοιξη του 1915. Οι τσέτες που χαρακτηρίζονται «τόσο άγριοι» είναι τα υποκείμενα της αποτρόπαιης ενέργειας, ενώ η περιγραφή περιλαμβάνει βιασμούς, σφαγές, αποκεφαλισμούς, πυροβολισμούς.⁵⁰³ Το δεύτερο είναι η σφαγή της Σάντας του Πόντου το φθινόπωρο του 1921. Τσέτες αλλά και τακτικές τουρκικές μονάδες επιτέθηκαν στη Σάντα, η οποία «κυλίστηκε στο αίμα».⁵⁰⁴

Παράλληλα, στις σελίδες του μυθιστορήματος συναντάμε την απενοχοποίηση του απλού κόσμου με τρόπο παρόμοιο με εκείνον της *Χαλαμονής* και του *Κοριτσιού απ' τη Σαμψούντα*. Κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου ο αφηγητής, αναφερόμενος στις σχέσεις των δύο λαών, επισημαίνει ότι τα «σημάδια» από τους Τούρκους δείχνουν ότι έχει επέλθει αγεφύρωτο χάσμα και «πλήρης ρήξη». Ωστόσο, η ευθύνη για άλλη μια φορά βαραίνει την εξουσία, αφού έτσι «το θέλησαν οι Νεότουρκοι και οι Γερμανοί συμβουλάτορες τους».⁵⁰⁵ Παρόμοια άποψη εκφράζει ο μητροπολίτης Χρυσάνθος το 1918: οι Γερμανοί και οι Νεότουρκοι «προπαγανδίζουν τον κόσμο να στραφεί εναντίον μας».⁵⁰⁶

Το *Κόκκινο Ποτάμι* είναι ένα μυθιστόρημα που προσπαθεί να χωρέσει όσα περισσότερα περιστατικά διωγμών είναι εφικτό προς πληροφόρηση του αναγνώστη. Έτσι, περιλαμβάνει πληθώρα σύντομων περιγραφών τέτοιων περιστατικών στα οποία υπεύθυνος είναι ο ανώνυμος συλλογικός Τούρκος. Ενδεικτικά:

- Εκείνο το βράδυ οι χωροφύλακες και οι Τούρκοι χωρικοί σκότωσαν ή έσφαξαν αδίστακτα όλους τους νέους Έλληνες.⁵⁰⁷
- Στις 10 Ιουνίου τουρκικές συμμορίες επιτέθηκαν κατά του άμαχου ελληνικού πληθυσμού στο Αϊβαλί.⁵⁰⁸

⁵⁰² Ο.π., σσ. 357-358.

⁵⁰³ Ο.π., σσ. 385-387.

⁵⁰⁴ Ο.π., σ. 457.

⁵⁰⁵ Ο.π., σ. 394.

⁵⁰⁶ Ο.π., σ. 430.

⁵⁰⁷ Χ. Τσιρκινίδης, *Το Κόκκινο Ποτάμι...*, ό.π., σ. 416.

⁵⁰⁸ Ο.π., σ. 216.

Επίσης, τόσο οι χαρακτήρες του μυθιστορήματος όσο και ο αφηγητής προβαίνουν συχνά σε γενικευμένους χαρακτηρισμούς των Τούρκων. Έτσι εκείνοι είναι σκληροί, αναξιόπιστοι, βάρβαροι, φανατισμένοι, καταστροφείς του καλού, πονηροί, κατακτητές, ύπουλοι, ενώ η μόνη γλώσσα που καταλαβαίνουν είναι αυτή της βίας.⁵⁰⁹ Παρ' όλα αυτά, και εδώ συναντάμε σε μικρότερη κλίμακα την εικόνα ενός παρασυρόμενου πλήθους από την «κακή» εξουσία. Ο Ενβέρ πασάς διατάζει τον βαλή του Ερζερούμ να βρει έναν τρόπο να φανατίσει τους μουσουλμάνους κατοίκους, ώστε να στραφούν εναντίον των χριστιανών,⁵¹⁰ ενώ ο αφηγητής επισημαίνει ότι ο Κεμάλ καταφέρνει να φανατίζει τους Τούρκους της Ανατολής.⁵¹¹

7.3 Ο Τούρκος ως μυθοπλαστικός χαρακτήρας

Το παρόν κεφάλαιο εξετάζει την εμφάνιση του Τούρκου ως ατομικού χαρακτήρα στα τέσσερα ιστορικά μυθιστορήματα.

7.3.1 Το Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα

Στο *Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα* συναντάμε μεμονωμένους «περαστικούς» Τούρκους χαρακτήρες, οι οποίοι στην πλειονότητά τους είναι ανώνυμοι. Οι χαρακτήρες αυτοί είναι δημιουργοί τόσο αρνητικής, όσο και θετικής εικόνας. Κάποια παραδείγματα αρνητικής εικόνας:

- [...] κάποιος Τούρκος θέλησε ν' αποσπάσει από τα σπλάχνα της το αγέννητο ακόμη Ελληνόπουλο, να το ψήσει και να το φάει.⁵¹²
- [...] ο Τούρκος σήκωσε πάλι το μαστίγιο λαχανιασμένος και τη χτύπησε.⁵¹³

Δεν υπάρχει κάποιος δευτερεύων Τούρκος χαρακτήρας που να αλληλεπιδρά με τους πρωταγωνιστές για αρκετό διάστημα. Η μεγαλύτερη περίπτωση καλύπτει τέσσερις σελίδες και πρόκειται για κάποιον ανώνυμο περαστικό που κλέβει από τους ήρωες ένα άλογο. Μας δίνεται μια εικόνα αντιπαθητική, καθώς είναι βίαιος, και οι πρωταγωνιστές νιώθουν

⁵⁰⁹ Ό.π., σσ. 66-67, 81-82, 109,174.

⁵¹⁰ Ό.π., σ. 275.

⁵¹¹ Ό.π., σσ. 399-400.

⁵¹² Σ. Θεοδοφρίδου, *Το Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα...*, ό.π., σ. 441.

⁵¹³ Ό.π., σ. 163.

ανακούφιση, όταν εκείνος χάνει τη ζωή του, πέφτοντας από το άγριο άλογο. Μάλιστα, ερμηνεύουν τον θάνατό του ως ένα μέσο δικαίωσης για τους θανάτους «των δικών τους».⁵¹⁴

Ωστόσο, παρά τις παραθέσεις βίαιων περιστατικών από τους Τούρκους, συχνά εμφανίζεται ένας ανώνυμος καλός Τούρκος, ώστε να αμβλύνει την αρνητική εικόνα, να εξισορροπήσει την κατάσταση. Κατά τη διάρκεια του εκτοπισμού των κατοίκων της Άνω Αμισού οι χωροφύλακες παρουσιάζονται σκληροί και βίαιοι. Όμως ο νέος επικεφαλής «έδειχνε διαφορετικός από τον προηγούμενο» και είχε «σκούρα ευγενικά μάτια». Εκείνος διακόπτει τον βιασμό μιας νεαρής κοπέλας από τους χωροφύλακες, φωνάζοντας με οργή για την αποτρόπαια πράξη τους. Παράλληλα, κάποιες Τουρκάλες δίνουν τρόφιμα στους εκτοπισμένους, καθώς περνούν από το χωριό τους, θυμίζοντάς τους «πως άνθρωποι υπάρχουν παντού, ακόμη κι ανάμεσα στους εχθρούς τους».⁵¹⁵ Επιπρόσθετα, ο αφηγητής αναφέρει πως κάποιες Τουρκάλες βοηθούν την ομάδα που το σκάει για να επιστρέψει στο σπίτι της, καθώς περνά από τα χωριά τους.⁵¹⁶

Όταν ο Μουσταφά Κεμάλ φτάνει στη Σαμψούντα, η αόρατη εξουσία που παρασέρνει το πλήθος αποκτά πρόσωπο. Περιγράφεται από τον αφηγητή ότι ο «φλογερός λόγος» του καταφέρνει να φανατίσει το ακροατήριο με το επιχείρημα ότι αν δεν προβούν σε πόλεμο εναντίον των χριστιανών θα καταρρεύσει η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Λίγοι από το πλήθος «επέδειξαν σκεπτικισμό», ενώ κάποιος από αυτούς φανερά στεναχωρημένος προστατεύει ένα Ελληνόπουλο που έχει βρεθεί εκεί τυχαία, οδηγώντας το στην έξοδο.⁵¹⁷

Μια επώνυμη Τουρκάλα με θετικό πρόσημο εμφανίζεται κατά τους κεμαλικούς διωγμούς. Η Καλλιόπη συναντά περπατώντας τη γριά Φατμέ, που δουλεύει στο παζάρι και τη φίλευε σύκα όταν ήταν μικρότερη. Αφού ανταλλάσουν ελάχιστες κουβέντες, η Φατμέ, επιτελώντας τον σκοπό της ύπαρξής της στο βιβλίο, εκφράζει την άποψή της: «Κι εμείς του Αλλάχ παιδιά και 'σεις παιδιά του Αλλάχ. Άσχημα πράματα αυτά που γίνανε».⁵¹⁸

Όταν στα τέλη Αυγούστου του 1922 η μικρασιατική εκστρατεία φτάνει στο τέλος της, στο Φρουραρχείο του Αϊδινίου, όπου υπηρετεί ο Αριστείδης έρχεται η διαταγή να παραδοθούν στον τουρκικό στρατό. Σύμφωνα με την εντολή θα κρατηθούν αιχμάλωτοι για λίγες μέρες και ύστερα θα επιστρέψουν στην Ελλάδα. Ωστόσο, κάποιοι σύντροφοι του Αριστείδη επιλέγουν να αυτοκτονήσουν παρά να πέσουν στα χέρια των Τούρκων, δίνοντάς μας την εικόνα ενός Τούρκου ανάξιου εμπιστοσύνης. Οι σύντροφοί του επιβεβαιώνονται.

⁵¹⁴ Ο.π., σσ. 327-330.

⁵¹⁵ Ο.π., σσ. 171-179.

⁵¹⁶ Ο.π., σ. 194.

⁵¹⁷ Ο.π., σσ. 208-209.

⁵¹⁸ Ο.π., σ. 107, 221.

Μέσα από αυτόν τον αρνητικό συλλογικό Τούρκο -στρατό και όγλο- αναδύονται τρεις θετικοί ανώνυμοι χαρακτήρες: ένας ταγματάρχης που φέρεται με ευγένεια, και δυο ηλικιωμένοι Τούρκοι, άντρας και γυναίκα, που καταδικάζουν τον πόλεμο και συμπονούν τους Έλληνες στρατιώτες.⁵¹⁹

7.3.2 Χαλαμονή

Οι Τούρκοι χαρακτήρες, φίλοι των πρωταγωνιστών του μυθιστορήματος, είναι επώνυμοι και αναπαρίστανται θετικά. Οι χαρακτήρες αυτοί είναι επίπεδοι, μη ολοκληρωμένοι, καθώς λειτουργούν μόνο ως φορείς ιστοριών. Ο ρόλος τους στο βιβλίο έγκειται στο να διηγηθούν μια ιστορία ή να εκφράσουν μια άποψη, ενώ συμμετέχουν ελάχιστα ή καθόλου στην εξέλιξη της πλοκής. Να σημειωθεί ότι κανένας από τους Τούρκους που παρουσιάζονται ως φίλοι των κεντρικών ηρώων δεν είναι καθαρός, γνήσιος Τούρκος. Πιθανότατα, αυτό οφείλεται τόσο στην πρόθεση του συγγραφέα να αναδείξει την ποικιλομορφία του οθωμανικού κράτους, όσο και σε λειτουργικούς λόγους.

Ο Αντνάν είναι φίλος του Λάζου Παπαδόπουλου στη σύγχρονη εποχή. Πρόκειται για έναν μορφωμένο Τούρκο, οι γιαγιάδες του οποίου είναι η μία Αρμένισσα και η άλλη Ασύρια. Ο αφηγητής αναφέρει πως οι δυο νέοι γίνονται αμέσως φίλοι, παρόλο που κατάγονται από «εχθρικές χώρες». Ο Αντνάν αναφέρεται στην πολυπολιτισμικότητα και την πολιτική κατάσταση του τουρκικού κράτους και παραθέτει τις ιστορίες των γιαγιάδων του.⁵²⁰ Παράλληλα, ο Λάζος συνάπτει ερωτική σχέση με τη Σαμέ, την αδερφή του Αντνάν.⁵²¹ Έτσι, μας παρουσιάζεται ένας Τούρκος οικείος, με τον οποίο είναι εφικτή τόσο η φιλική, όσο και η ερωτική σχέση στη σύγχρονη εποχή.

Στις αρχές του 20ου αιώνα παρουσιάζονται δύο οικογένειες Τούρκων που έχουν φιλικές σχέσεις με την οικογένεια του Χρήστου Παπαδόπουλου. Η πρώτη είναι εκείνη του Ρετζέπ εφέντη, η οποία στην πορεία αποδεικνύεται οικογένεια κρυπτοχριστιανών,⁵²² ενώ η δεύτερη αποτελείται από Κιζιλμπάσηδες, οι οποίοι θεωρούνται αιρετικοί μουσουλμάνοι προερχόμενοι από εξισλαμισμένους χριστιανούς.⁵²³ Και στις δύο περιπτώσεις τονίζεται η φιλία μεταξύ των μελών των δύο οικογενειών.

⁵¹⁹ Ο.π., σσ. 449-457.

⁵²⁰ Α. Παυλίδης, *Χαλαμονή*, ό.π., σσ. 62-69.

⁵²¹ Ο.π., σ. 136, 388.

⁵²² Ο.π., σσ. 78, 213-218.

⁵²³ Ο.π., σσ. 90-92.

Εξαιρετικά ενδιαφέρουσα είναι η εικόνα του Τούρκου στο β' μισό του 20ου αιώνα που μας παραδίδει ο Α. Παυλίδης. Πρόκειται για έναν Τούρκο όχι μόνο με ενσυναίσθηση και κατανόηση για τον δικό του Άλλο, τον Έλληνα, αλλά και ενοχικό απέναντί του, σαν να κουβαλάει το βάρος των πράξεων των προγόνων του. Όταν το 1957 ο Πάνος επιστρέφει στην Άνω Αμισό, οι γέροντες της περιοχής τον πλησιάζουν με αγωνία και ενδιαφέρον, ρωτώντας τον ποιανού παιδί είναι και ζητώντας πληροφορίες «για την τύχη των παλιών γειτόνων».⁵²⁴ Αντίστοιχα, παλιούς γείτονες συναντά και ο Δημητρός, οι οποίοι παρουσιάζονται ενοχικοί:

[...] δεν είχαν ξεχάσει τις πορείες της εξορίας, ήξεραν ότι σ' αυτές είχαν χαθεί οι περισσότεροι Ρωμιοί. [...] στα βλέμματά τους διέκρινε κάτι περισσότερο από συμπόνια. Ενοχές μήπως; Οι πιο πολλοί τον είχαν προσκαλέσει στα σπίτια τους. Όλοι επέμεναν ότι θα αισθάνονταν καλύτερα αν τους τιμούσε με την επίσκεψή του. Θα έφευγε ένα βάρος από πάνω τους.⁵²⁵

Το 1977 ο Γιάννης, ο οποίος μας παρουσιάζεται ως γνωστός του συγγραφέα, του διηγείται την εμπειρία του ταξιδιού του στο Σαμουντά της Σαμψούντας, το χωριό της γιαγιάς του. Αφού φτάνει στο χωριό, εξιστορεί στους κατοίκους του, μουσουλμάνους που εγκαταστάθηκαν εκεί με την ανταλλαγή των πληθυσμών, τα γεγονότα των διωγμών κατά των Ελλήνων του Πόντου. Εμφανίζονται, επίσης, ανοικτοί και ενοχικοί. Τονίζονται τόσο η άγνοιά τους για τα γεγονότα όσο και οι αντιδράσεις τους:

Όσο προχωρούσα σε λεπτομέρειες, οι εκφράσεις των ανθρώπων από κάτω έδειχναν τον αποτροπιασμό τους. Σε κάθε αγριότητα που περιέγραφα χτυπούσαν με δύναμη τα στήθη τους [...]. Με κοιτούσαν αποσβολωμένοι, όλα αυτά τους ήταν άγνωστα ως τότε. [...] Δεν είχαν λόγια, έφευγαν ένας ένας σιωπηλοί και λυπημένοι, με το κεφάλι κατεβασμένο. Στα μάτια τους διέκρινα μια έκφραση ενοχής, το βλέμμα τους σαν να μου ζητούσε συγνώμη. Ίσως να πίστευαν αυτό που πίστευα κι εγώ, ότι η ιστορία είχε επιβαρύνει τη χώρα τους με ένα έγκλημα που η αναγνώρισή του θα έφερνε τη λύτρωση για τις επόμενες γενιές.⁵²⁶

⁵²⁴ Ο.π., σ. 146.

⁵²⁵ Ο.π., σ. 148.

⁵²⁶ Ο.π., σ. 364.

Με την παράθεση του συγκεκριμένου περιστατικού υπενθυμίζεται στον αναγνώστη πως μέρος της σύγχρονης τουρκικής κοινωνίας είναι και οι απόγονοι των μουσουλμάνων της ανταλλαγής των πληθυσμών, οι οποίοι, επίσης, βιώνουν τον ξεριζωμό. Έτσι, αμβλύνεται η στερεοτυπική αρνητική εικόνα του Τούρκου.

Το 2000 ο Λάζος Παπαδόπουλος, περνώντας από τη Γέφυρα του Γαλατά, συνομιλεί με δύο Τούρκους ψαράδες. Καθένας από αυτούς παρουσιάζει δύο διαφορετικές αναπαραστάσεις όχι μόνο του σύγχρονου Τούρκου, αλλά και της εικόνας που εκείνοι έχουν για τον Έλληνα. Ο πρώτος ψαράς έχει αρνητική εικόνα για τους Έλληνες. Τους χαρακτηρίζει ύπουλους και αναφέρει πως παρόλο που «είχαν όλα τα καλά», όσο ζούσαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, δεν ήταν ικανοποιημένοι. Ο αφηγητής αφενός χαρακτηρίζει τον ψαρά ως άνθρωπο με «φανερά χαμηλό μορφωτικό υπόβαθρο» και αφετέρου περιγράφει την ανθελληνική προπαγάνδα των τουρκικών μέσων ενημέρωσης και την εύπλαστη τουρκική κοινή γνώμη. Στο τέλος, αναφέρει πως οι ιδέες του ψαρά αντιπροσωπεύουν τις ιδέες της πλειοψηφίας.⁵²⁷ Ο δεύτερος ψαράς είναι ένας ηλικιωμένος άντρας, φιλικά προσκείμενος προς τους Έλληνες. Για εκείνον η Ελλάδα δεν αποτελεί «εχθρό όπως για τους πολλούς», ενδιαφέρεται να γνωρίσει τους Έλληνες, ενώ αμφισβητεί τις ιδέες του τουρκικού κράτους.⁵²⁸ Να σημειωθεί πως ο πρώτος ψαράς είναι ανώνυμος, ενώ ο δεύτερος συστήνεται. Βλέπουμε πως ακόμη και στη σύγχρονη εποχή ο Τούρκος παρουσιάζεται να επηρεάζεται από την εξουσία, η οποία είναι υπεύθυνη για τη δημιουργία αρνητικών αναπαραστάσεων.

7.3.3 Οι Φύλακες της Ανατολίας

Οι Τούρκοι χαρακτήρες στους *Φύλακες της Ανατολίας* είναι λιγοστοί, αν αναλογιστούμε πως το μυθιστόρημα καλύπτει το χρονικό διάστημα ενός αιώνα. Καταρχάς, είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα η επιλογή του συγγραφέα ως προς τους χαρακτήρες που έχουν τον ρόλο του άσπονδου εχθρού των πρωταγωνιστών. Πρόκειται για τους Εγιπάντ από την περιοχή της Ματσούκας, οι οποίοι παρουσιάζονται να έχουν βεντέτα με την οικογένεια του Σουλεϊμάν αγά. Δηλαδή, κατά τακτά διαστήματα οι απόγονοι και των δύο οικογενειών έρχονται σε σύγκρουση. Όλοι οι χαρακτήρες των Εγιπάντ συνοψίζονται σε έναν, καθώς έχουν τα ίδια χαρακτηριστικά: είναι βίαιοι και εκδικητικοί και θυμίζουν καρικατούρα. Πρόκειται, λοιπόν, για χαρακτήρες επίπεδους και κατ' αντίστιξη προς τους πρωταγωνιστές. Ωστόσο, το αξιοσημείωτο είναι πως, ενώ παρουσιάζονται ως Τούρκοι ντερεμπέδες, ο αφηγητής σπεύδει

⁵²⁷ Ο.π., σσ. 312-314.

⁵²⁸ Ο.π., σσ. 314-317.

να διευκρινίσει εις διπλούν πως στην πραγματικότητα πρόκειται για εξισλαμισμένους Έλληνες:

- Αρκετοί από αυτούς ήταν αρνησίθρησκοι χριστιανοί, και μάλιστα γίνονταν χειρότεροι από τους Τούρκους στη συμπεριφορά τους προς τους πρώην ομόθρησκούς τους, όπως οι Εγιπάντ από τη Ματσούκα.⁵²⁹
- Έτσι γράφτηκε το τέλος του φοβερού ντερεμπέ που σκόρπιζε για πολλά χρόνια τον φόβο και τον τρόμο. Και τι ήταν εντέλει; Ένας αρνησίθρησκος Ρωμιός.⁵³⁰

Ο αφηγητής, κάνοντας αυτή την επιλογή για τους πιο βίαιους και αντιπαθητικούς επώνυμους Τούρκους χαρακτήρες, κατά κάποιον τρόπο «προστατεύει» την εικόνα του Τούρκου στην πρόσληψη του αναγνώστη.

Ακόμη ένας Τούρκος χαρακτήρας είναι ο βοηθός του Οσμάν, γιου του Σουλεϊμάν αγά, ο Χουσεϊν. Πρόκειται για έναν νεαρό κωμικό και συμπαθή χαρακτήρα που είναι πιστός υπάλληλος της οικογένειας. Ωστόσο, φαίνεται ότι οι πρωταγωνιστές δεν έχουν μοιραστεί μαζί του το μυστικό του κρυπτοχριστιανισμού, καθώς τον στέλνουν για θελήματα κάθε φορά που θέλουν να συζητήσουν προσωπικά θέματα.⁵³¹

Ως προς τους υπόλοιπους Τούρκους χαρακτήρες, εκείνοι είναι τόσο θετικοί όσο και αρνητικοί κατά περίπτωση. Οι περισσότεροι από αυτούς εμφανίζονται μια φορά και η περιγραφή της προσωπικότητας ή των πράξεών τους δεν καταλαμβάνει περισσότερες από μερικές σειρές. Σε αντιδιαστολή με τον Εγιπάντ μπέη, ο Αλή μπέης βοηθά και προστατεύει τους υπόδουλους της περιοχής του.⁵³² Αντίθετα, ο διοικητής της Αργυρούπολης, ο Κηζήλ Οσμάν, χαρακτηρίζεται σκληρός και εκδικητικός «με αιματοβαμμένα χέρια» που καταπιέζει τους Ρωμιούς.⁵³³ Ακόμη, μας δίνεται η εικόνα δυο αδελφών πασάδων της Τραπεζούντας. Ο Οσμάν πασάς είναι δίκαιος και προστάτης των χριστιανών, ενώ ο Αμπντουλάχ πασάς σκληρός και αδίστακτος προς τους χριστιανούς.⁵³⁴

⁵²⁹ Π. Γ. Λαμπαρδής, *Οι Φύλακες της Ανατολίας*, ό.π., σσ. 60-61.

⁵³⁰ Ό.π., σ. 182.

⁵³¹ Ό.π., σ. 316, 352.

⁵³² Ό.π., σ. 61.

⁵³³ Ό.π., σ. 87.

⁵³⁴ Ό.π., σ. 145.

Αρνητική εικόνα δημιουργούν στον αναγνώστη οι αδελφοί της Ελφιέ, γυναίκας του Αζίζ αγά, και οι χωροφύλακες της Αργυρούπολης, τους οποίους καλούν μετά τις κατηγορίες της Ελφιέ πως η ίδια εξαπατήθηκε και ζει ανάμεσα σε κρυπτοχριστιανούς. Ειδικά ο αξιωματικός εμφανίζεται βίαιος και σκληρός. Χτυπά τον ηλικιωμένο Μουρτεζέ εφέντη και δίνει διαταγές να κάψουν τα σπίτια της συνοικίας.⁵³⁵

Ένας ακόμη ανώνυμος Τούρκος χαρακτήρας, που προσδιορίζεται θετικά αυτή τη φορά, παίζει σημαντικό ρόλο στη διάσωση του γιου του Σ. Δωρανίτη και του συντρόφου του. Οι δυο νεαροί άνδρες καταφέρνουν να αποδράσουν από τα τάγματα εργασίας αλλά δεν μπορούν να πάνε μακριά, εξαιτίας της ασιτίας και των τραυματισμών τους. Κάποιος Τούρκος μιλωνάς τους φροντίζει μέχρι να ανακτήσουν τις δυνάμεις τους.⁵³⁶

Αυτή η εικόνα ισορροπίας των Τούρκων χαρακτήρων του μυθιστορήματος εφαρμόζεται και στις γυναίκες. Από τη μία έχουμε την Τουρκάλα γυναίκα του Σουλεϊμάν αγά που παρουσιάζεται ευγενής και ενστερνίζεται τον χριστιανισμό και από την άλλη την Τουρκάλα γυναίκα του Αζίζ αγά που αποδεικνύεται κακοπροαίρετη και σκληρή.⁵³⁷

7.3.4. Το Κόκκινο Ποτάμι

Στο *Κόκκινο Ποτάμι*, επίσης, οι Τούρκοι χαρακτήρες είναι λιγιστοί με τους περισσότερους από αυτούς να είναι ανώνυμοι. Πριν την έναρξη των πολεμικών συγκρούσεων, οι δύο οικογένειες των πρωταγωνιστών στα πλαίσια εορτασμών έχουν Τούρκους καλεσμένους. Κατά τη διάρκεια των συζητήσεων γίνεται εμφανής η διαφορά των απόψεων Ελλήνων και Τούρκων και υποβόσκει η αίσθηση της απειλής, με αποτέλεσμα ο Τούρκος να τοποθετείται ιδεολογικά σε απόσταση, να είναι «ξένος». Ο αντισυνταγματάρχης Βεχίμπ μπέης, καλεσμένος της οικογένειας Νικολαΐδη, υποστηρίζει ότι για να υπάρξει ισότητα στο οθωμανικό κράτος είναι απαραίτητο οι διάφορες εθνικότητες να εγκαταλείψουν την εθνική τους ταυτότητα.⁵³⁸ Αντίστοιχα, στην οικογένεια Παυλίδη, οι Τούρκοι καλεσμένοι εκφράζονται με εμπάθεια για τους Έλληνες και αφήνουν υπονοούμενα για τους επερχόμενους διωγμούς.⁵³⁹ Σε κάθε περίπτωση δημιουργείται μια ατμόσφαιρα αμηχανίας.

Με την έναρξη των συρράξεων και κατά την περιγραφή βίαιων περιστατικών, όταν δεν πρόκειται για τον συλλογικό Τούρκο, υπαίτιοι παρουσιάζονται κυρίως Τούρκοι

⁵³⁵ Ο.π., σσ. 87-93.

⁵³⁶ Ο.π., σ. 393.

⁵³⁷ Ο.π., σσ. 35-44, 89.

⁵³⁸ Χ. Τσιρκινίδης, *Το Κόκκινο Ποτάμι*, ό.π., σσ. 64-65.

⁵³⁹ Ο.π., σσ. 87-88.

αξιοματικοί, ταγματάρχες ή λοχαγοί. Προβάλλονται ως σκληροί και απάνθρωποι, ενώ οι περισσότεροι είναι ανώνυμοι.⁵⁴⁰

Ο μόνος Τούρκος χαρακτήρας που συναντάμε αρκετές φορές κατά τη διάρκεια εξέλιξης της ιστορίας και θα μπορούσε να θεωρηθεί ο αντίμαχος των πρωταγωνιστών είναι ο Τοπάλ Οσμάν. Πρόκειται για πραγματικό πρόσωπο, το οποίο, σύμφωνα με τη βιβλιογραφία, έχει καταγωγή από το Λαζιστάν και χαρακτηρίζεται ως ο «δήμιος του ποντιακού ελληνισμού».⁵⁴¹ Στο *Κόκκινο Ποτάμι* ο αφηγητής αναφέρει ότι είναι Λαζός, αλλά ο ίδιος αυτοπροσδιορίζεται ως Τούρκος.⁵⁴² Η εικόνα που μεταφέρεται από το μυθιστόρημα συνάδει με τις ιστορικές πηγές, καθώς παρουσιάζεται ιδιαίτερα βίαιος και υπεύθυνος για τον θάνατο πολλών χριστιανών.⁵⁴³ Αξιοσημείωτο είναι πως ο μοναδικός Τούρκος χαρακτήρας με θετικό πρόσημο είναι μια ανώνυμη Τουρκάλα, που περιθάλλει για λίγο διάστημα την Ιφιγένεια και στην οποία δεν αφιερώνονται παραπάνω από τρεις σειρές.⁵⁴⁴

7.4 Κοινωνική και μορφωτική κατάσταση του Τούρκου

Αξίζει να εξετάσουμε τόσο το κοινωνικό και μορφωτικό επίπεδο των Τούρκων χαρακτήρων των μυθιστορημάτων, όσο και τα σχετικά σχόλια των αφηγητών και των ελληνικής καταγωγής χαρακτήρων. Στη *Χαλαμονή* ο τουρκικός λαός του 20ου αιώνα χαρακτηρίζεται αγράμματος.⁵⁴⁵ Η εικόνα αυτή, όμως, παραμένει και κατά τον 21ο αιώνα, όπου όπως αναφέρθηκε παραπάνω, ο αρνητικά προσκείμενος προς τον Έλληνα Τούρκος χαρακτήρας έχει χαμηλό μορφωτικό επίπεδο και αντιπροσωπεύει την πλειοψηφία του τουρκικού λαού, ο οποίος ελλείπει κριτικής σκέψης, είναι ιδιαίτερα ευάλωτος απέναντι στην παραπληροφόρηση και την προπαγάνδα.⁵⁴⁶

Στο *Κόκκινο Ποτάμι* ο Μίλτος Παυλίδης αναφέρεται στους Τούρκους ως «αυτοί, οι απολίτιστοι».⁵⁴⁷ Παράλληλα, στο *Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα* και στους *Φύλακες της Ανατολίας* οι Τούρκοι χαρακτηρίζονται απολίτιστοι με έμμεσο τρόπο. Όταν αιχμαλωτίζεται η μονάδα του Αριστείδη μετά την ήττα στο μικρασιατικό μέτωπο, ο αφηγητής σχολιάζει πως αρχικά οι Τούρκοι επιδεικνύουν «έναν απρόσμενο πολιτισμό», ο οποίος γρήγορα

⁵⁴⁰ Ο.π., σσ. 219-226, 241-242, 275, 360-362, 466, 473.

⁵⁴¹ Ι. Παπαφλωράτος, *Ο Ελληνισμός του Πόντου*, ό.π., σ. 208.

⁵⁴² Χ. Τσιρκινίδης, *Το Κόκκινο Ποτάμι*, ό.π., σσ. 74-75.

⁵⁴³ Ο.π., σσ. 289-290, 313-314, 400-401.

⁵⁴⁴ Ο.π., σ. 363, 371.

⁵⁴⁵ Α. Παυλίδης, *Χαλαμονή*, ό.π., σ. 98.

⁵⁴⁶ Ο.π., σ. 313.

⁵⁴⁷ Χ. Τσιρκινίδης, *Το Κόκκινο Ποτάμι*, ό.π., σ. 430.

αντικαθίσταται από «οργή και βαναυσότητα».⁵⁴⁸ Αντίστοιχα, ο μητροπολίτης Χρύσανθος αναφερόμενος στον τρόπο διοίκησης Ελλήνων και Τούρκων, σχολιάζει πως η διαφορά στους δυο λαούς είναι «θέμα πολιτισμού».⁵⁴⁹ Επιπλέον, στους *Φύλακες της Ανατολίας* οι χαρακτήρες υποστηρίζουν πως οι Τούρκοι της Ανατολής δεν μπορούν να ενστερνιστούν φιλελεύθερες ιδέες, ενώ όσοι πραγματικά τις υιοθετούν είναι «διανοούμενοι του Παρισιού» ή «επηρεασμένοι από τη Δύση».⁵⁵⁰

Χαρακτηριστικό είναι πως τόσο στο *Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα* όσο και στη *Χαλαμονή*, οι θετικοί Τούρκοι χαρακτήρες είναι ηλικιωμένοι. Δηλαδή η θετική τους εικόνα συνδέεται άμεσα με την ωριμότητα της ηλικίας. Ο Τούρκος που αντιμετωπίζει με θλίψη και σκεπτικισμό τον πύρινο λόγο του Κεμάλ είναι ένας «ηλικιωμένος μουσουλμάνος ιερωμένος, που τα άσπρα του μαλλιά τόνιζαν τη σοφία των χρόνων».⁵⁵¹ Επίσης, ο ευγενής γενναιόδωρος Τούρκος απέναντι στον Αριστεΐδη και τους συντρόφους του κατά τη διάρκεια της αιχμαλωσίας τους είναι ηλικιωμένος και «φαινόταν καλλιεργημένος άνθρωπος».⁵⁵² Ηλικιωμένος είναι και ο Τούρκος ψαράς της *Χαλαμονής* που αποδεικνύεται σκεπτόμενος και φιλικά προσκείμενος προς τους Έλληνες.⁵⁵³

Ως προς την κοινωνική τους θέση, στη *Χαλαμονή* παρουσιάζονται υποδεέστεροι συγκριτικά με τους Έλληνες, καθώς βρίσκονται στη δούλεψή τους. Ο πατέρας της φιλικής οικογένειας των Κιζιλμπάσηδων δουλεύει στα χωράφια του μουχτάρη Χρήστου Παπαδόπουλου, ενώ ο πατέρας του Μεμέτ είναι βοηθός του καπνέμπορου πατέρα του Πάνου.⁵⁵⁴ Παρομοίως, στους *Φύλακες της Ανατολίας* ο Χουσεΐν, ο οποίος αναφέρεται ότι έχει «μέση μόρφωση», είναι ο βοηθός του γιου του Σουλεϊμάν αγά στις εμπορικές του δουλειές.⁵⁵⁵ Τέλος, στο *Κόκκινο Ποτάμι* βρίσκουμε μια γενική αναφορά πως οι Έλληνες και οι Αρμένιοι «γίναν μάλλον αφέντες και οι Τούρκοι δούλοι» από το στόμα του δυσαρεστημένου σουλτάνου Αβδούλ Χαμίτ.⁵⁵⁶ Η εξήγηση για αυτή τη χαμηλή κοινωνική θέση των Τούρκων έρχεται στο *Κόκκινο Ποτάμι* από τον πατέρα της Ιφιγένειας με καυστικό τρόπο: «Οι καιροί είναι ευνοϊκοί για τους έξυπνους. Στην Τουρκία μόνον οι Τούρκοι δεν προοδεύουν οικονομικά».⁵⁵⁷ Να σημειωθεί πως η εικόνα αυτή υποστηρίζεται από τις

⁵⁴⁸ Σ. Θεοδωρίδου, *Το Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα*, ό.π., σσ. 449-450.

⁵⁴⁹ Π. Γ. Λαμπαρδής, *Οι Φύλακες της Ανατολίας*, ό.π., σ. 400.

⁵⁵⁰ Ό.π., σσ. 296, 341-342.

⁵⁵¹ Σ. Θεοδωρίδου, *Το Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα*, ό.π., σσ. 208-209.

⁵⁵² Ό.π., σ. 457.

⁵⁵³ Α. Παυλίδης, *Χαλαμονή*, ό.π., σ. 315.

⁵⁵⁴ Ό.π., σ. 90, 147.

⁵⁵⁵ Π. Γ. Λαμπαρδής, *Οι Φύλακες της Ανατολίας*, ό.π., σ. 240.

⁵⁵⁶ Χ. Τσιρκινίδης, *Το Κόκκινο Ποτάμι*, ό.π., σ. 19.

⁵⁵⁷ Ό.π., σ. 50.

ιστορικές πηγές. Σύμφωνα με την *Εγκυκλοπαίδεια του Ποντιακού Ελληνισμού*⁵⁵⁸ οι Έλληνες του Πόντου είναι οικονομικά και πολιτιστικά ανώτεροι από τους Τούρκους, οι οποίοι, μάλιστα χαρακτηρίζονται «οκνηροί και ανίκανοι».

7.5 Δυσaréσκεια για την ανάπτυξη των Ελλήνων

Κοινό σημείο των ιστορικών μυθιστορημάτων είναι η παρουσίαση μιας εικόνας ζηλοφθονίας και δυσaréσκειας των Τούρκων αναφορικά με την οικονομική ανάπτυξη των Ελλήνων του Πόντου. Στο *Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα* ο πατέρας της Καλλιόπης εξηγεί πως μέσω τουμποϊκοτάζ και της βαριάς φορολογίας, οι Τούρκοι επιδιώκουν να αρπάξουν το εμπόριο από τα χέρια των Ελλήνων.⁵⁵⁹ Στη *Χαλαμονή* εκφράζεται η άποψη από τον αρνητικό Τούρκο ψαρά πως οι Έλληνες εκμεταλλεύονται τους Τούρκους και κερδίζουν χρήματα εις βάρος τους κατά τη διάρκεια της συμβίωσής τους.⁵⁶⁰ Παρομοίως, στους *Φύλακες της Ανατολίας* αναφέρεται από Τούρκους χαρακτήρες ότι «οι Ρωμιοί αρπάζουν τον παρά μας» και «μας έχουν δούλους»,⁵⁶¹ ενώ στο *Κόκκινο Ποτάμι* ο πασάς του Ερζερούμ τονίζει πως «οι γκιαούρηδες [...] μας εκμεταλλεύονται, κλέβουν το ψωμί των παιδιών μας».⁵⁶²

7.6 Συμπέρασμα

Βλέπουμε πως, ενώ στους τρεις προηγούμενους άξονες τα μυθιστορήματα βρίσκονται σε συμφωνία ή συμπληρώνουν το ένα το άλλο, στον τέταρτο παρουσιάζουν τις περισσότερες αποκλίσεις. Στη *Χαλαμονή* και στο *Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα* οι σχέσεις Τούρκων και Ελλήνων πριν τις πολεμικές συγκρούσεις παρουσιάζονται ιδιαίτερα στενές και φιλικές. Μας δίνεται μια συμπαθητική εικόνα του Τούρκου, ο οποίος δεν είναι απόμακρος και διαφορετικός, δεν απομονώνεται σ' έναν δικό του χώρο, αλλά ζει μαζί με τον Έλληνα, σεβόμενος τον κώδικα αξιών του. Αντίθετα, το *Κόκκινο Ποτάμι* και οι *Φύλακες της Ανατολίας* δεν υιοθετούν αυτήν την εξιδανικευμένη προσέγγιση, αλλά η συμβίωση παρουσιάζεται με τρόπο απρόσωπο και λακωνικό, δίνοντας ταυτόχρονα έμφαση στις αιτίες ρήξης.

⁵⁵⁸ Σ. Μαυρίδης, «Ταυτότητα των Ελλήνων του Πόντου», *Εγκυκλοπαίδεια του Ποντιακού Ελληνισμού*, Τόμ. 10, Θεσσαλονίκη 2007: Μαλλιάρης Παιδεία, σσ. 142-144.

⁵⁵⁹ Σ. Θεοδωρίδου, *Το Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα*, ό.π., σ. 52.

⁵⁶⁰ Α. Παυλίδης, *Χαλαμονή*, ό.π., σ. 313.

⁵⁶¹ Π. Γ. Λαμπαρδής, *Οι Φύλακες της Ανατολίας*, ό.π., σ. 345, 299.

⁵⁶² Χ. Τσιρκινίδης, *Το Κόκκινο Ποτάμι*, ό.π., σ. 277.

Ως προς τον αρνητικό συλλογικό Τούρκο, εκείνος κατά κύριο λόγο παρουσιάζεται ως δράστης βίαιων περιστατικών. Να σημειωθεί πως αυτή η αρνητική εικόνα οριοθετείται από δεδομένα ιστορικά συμφραζόμενα, καθώς, όπως είδαμε στους παραπάνω άξονες, τα μυθιστορήματα ακολουθούν σχεδόν κατά γράμμα τις επίσημες ιστορικές πηγές στην παράθεση των γεγονότων. Έτσι, ο αφηγητής της *Χαλαμονής* προβάλλει τη γενοκτονία των Ποντίων, αποφεύγοντας, ταυτόχρονα, να δημιουργήσει αρνητική εικόνα για τους Τούρκους με σχόλια ή κατηγορίες. Ομοίως, στους *Φύλακες της Ανατολίας* παρατίθενται τα ιστορικά γεγονότα χωρίς να δίνεται έμφαση στον χαρακτηρισμό των Τούρκων. Στο *Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα* γίνεται μια συνεχής διάκριση, καθώς οι χαρακτήρες υπενθυμίζουν στον αναγνώστη ότι «δεν είναι όλοι ίδιοι». Αντίθετα, στο *Κόκκινο Ποτάμι* υπάρχει πλήθος αρνητικών χαρακτηρισμών των Τούρκων, ενώ δεν υπάρχει κάποιου είδους διάκριση που να δημιουργεί ισορροπία, αλλά οι χαρακτηρισμοί που τους αποδίδονται είναι γενικευτικοί. Παράλληλα, και στα τέσσερα ιστορικά μυθιστορήματα σημειώνεται η ύπαρξη μιας εξουσίας, απρόσωπης ως επί το πλείστον, που επηρεάζει αρνητικά και παρασύρει το πλήθος. Ιδιαίτερα στη *Χαλαμονή* και στο *Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα*, ο απλός τουρκικός λαός απενοχοποιείται, καθώς είτε φανατίζεται από την εξουσία, είτε παρουσιάζεται να επιθυμεί μια ειρηνική συμβίωση.

Ως ατομικός χαρακτήρας, ο Τούρκος είναι δευτερεύων, μη ολοκληρωμένος και στα τέσσερα μυθιστορήματα. Η *Χαλαμονή* και το *Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα* υιοθετούν παρόμοια προσέγγιση. Ο ρόλος των Τούρκων χαρακτήρων έγκειται στο να εξυπηρετήσουν κάποιον συγκεκριμένο σκοπό. Στο *Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα* οι περισσότεροι Τούρκοι χαρακτήρες εμφανίζονται μια φορά στις σελίδες του βιβλίου, επιτελούν τον σκοπό τους, που είναι η αποτύπωση μιας συγκεκριμένης εικόνας ή άποψης, και ύστερα ξεχνιούνται, ενώ στη *Χαλαμονή* τις περισσότερες φορές είναι φορείς εξιστορήσεων. Αξιοσημείωτο είναι πως στη *Χαλαμονή* δεν συναντάμε ούτε έναν βίαιο ή δημιουργό αρνητικής εικόνας ατομικό Τούρκο ήρωα. Αντίθετα, εξηγεί και αιτιολογεί τη συμπεριφορά των Τούρκων, συμβάλλοντας στην κατανόηση και αποδοχή τους. Υποσκάπτει την εικόνα του εχθρού ως Τούρκου και τον δείχνει ανθρώπινο.

Παράλληλα, τόσο στους *Φύλακες της Ανατολίας* όσο και στη *Χαλαμονή* παραμερίζεται η εθnico-θρησκευτική αναπαράσταση του Τούρκου με σαφείς εθνικούς και θρησκευτικούς όρους, καθώς και στα δύο μυθιστορήματα συναντάμε υβριδικές ταυτότητες. Το *Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα* δεν εμβαθύνει στην ταυτότητα του Τούρκου, αλλά είναι ευκρινής η προσπάθεια μη αποτύπωσης μιας στερεοτυπικής εικόνας ενός «κακού» Τούρκου προβάλλοντας συχνά τον Τούρκο «ισορροπιστή». Στα τρία αυτά μυθιστορήματα, λοιπόν, ο

Τούρκος προσεγγίζεται προσεκτικά, ενώ, αντίθετα, στο *Κόκκινο Ποτάμι* συναντάμε μια στερεοτυπική αρνητική αναπαράσταση του Τούρκου. Τέλος, και στα τέσσερα μυθιστορήματα υπάρχει ταύτιση ως προς τη δυσαρέσκεια που εκφράζουν οι Τούρκοι χαρακτήρες για την οικονομική πρόοδο των Ελλήνων, αλλά και αναφορικά με την αποτύπωση ενός χαμηλότερου κοινωνικού και μορφωτικού επιπέδου συγκριτικά με τους Έλληνες.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8: ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στην παρούσα εργασία εξετάζονται τέσσερα σύγχρονα ιστορικά μυθιστορήματα που θέτουν ως κεντρικό τους θέμα τον ποντιακό ελληνισμό. Σκοπός της εργασίας είναι να διερευνηθεί τι είδους διάλογο ανοίγουν με την επίσημη ιστοριογραφία. Τα θέματα που προκύπτουν από τη μελέτη τους οργανώνονται σε τέσσερις άξονες: τα γεγονότα της γενοκτονίας των Ελλήνων του Πόντου την περίοδο 1914-1923, οι ευθύνες της ελληνικής κυβέρνησης και των ξένων δυνάμεων, η ταυτότητα του Έλληνα Πόντιου και η εικόνα του Τούρκου.

Συνοψίζοντας, τα ιστορικά μυθιστορήματα θέτουν σε πρώτο πλάνο τη γενοκτονία των Ποντίων. Παρουσιάζονται λεπτομερώς τα γεγονότα που τη συνοδεύουν, τα οποία, παράλληλα, επηρεάζουν άμεσα και καθορίζουν τη ζωή των χαρακτήρων. Υπάρχει συμφωνία μυθιστορηματικού και ιστοριογραφικού λόγου τόσο σε επίπεδο ιστορικών δεδομένων όσο και σε επίπεδο οπτικής γωνίας. Ακόμη, συχνά παρατίθενται γεγονότα και πληροφορίες αναφορικά με τη γενοκτονία των Ποντίων που λειτουργούν προσθετικά, τουλάχιστον στις εκλαϊκευτικές ιστορικές πηγές, καθώς δεν συμπεριλαμβάνονται σε εκείνες. Ως προς την επίρριψη ευθυνών για τη γενοκτονία, τα μυθιστορήματα υιοθετούν μια ολιστική προσέγγιση: πραγματοποιείται μια ανίχνευση των διεθνών πολιτικών σχέσεων και συμφερόντων που καθορίζουν την πορεία των τεκταινομένων στον Πόντο τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα. Το αποτέλεσμα αυτής της ανίχνευσης οδηγεί στην επίρριψη ευθυνών σε όλους τους εμπλεκόμενους: όχι μόνο στις εχθρικές δυνάμεις, αλλά και στις συμμαχικές και στην ελληνική κυβέρνηση, οι οποίες κατηγορούνται για αδιαφορία και εγκατάλειψη.

Παράλληλα, μάς δίνονται στοιχεία που συνθέτουν την ταυτότητα του Έλληνα Πόντιου, όπως και την αναπαράσταση του «καθρέφτη» του, του Τούρκου. Τα ιστορικά μυθιστορήματα προβάλλουν και διαπραγματεύονται έντονα τη συλλογική ταυτότητα του Πόντιου, μέσω της ανάδειξης των ιδιαίτερων κοινωνικών, πολιτισμικών και ιδιοσυγκρασιακών της γνωρισμάτων, με αποτέλεσμα την ενίσχυσή της. Ως προς την εικόνα του Τούρκου, εκείνος παρουσιάζεται τόσο στερεοτυπικά όσο και απροκατάληπτα κυρίως ως άτομο με υβριδική ταυτότητα χωρίς εθνικές και θρησκευτικές υπερβολές. Κατ' επέκταση, ανάλογα με την προσέγγιση που υιοθετεί κάθε μυθιστόρημα, ο Τούρκος είναι είτε ξένος κι εχθρός, είτε φίλος κι ανθρωπίνος, είτε και τα δύο κατά περίπτωση.

Πριν προβούμε στη διατύπωση των συμπερασμάτων σχετικά με την κριτική στάση των συγκεκριμένων ιστορικών μυθιστορημάτων απέναντι στην ιστοριογραφία, θα πρέπει να αναλογιστούμε τα εξής: είναι γεγονός πως το ελληνικό κράτος, πιστό στο ελληνοτουρκικό σύμφωνο φιλίας του 1930, δεν έχει υποστηρίξει τη διατήρηση της ιστορικής μνήμης των

Ελλήνων του Πόντου. Η ιστορία του ποντιακού ελληνισμού εντάσσεται στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση μόλις το 1982.⁵⁶³ Στη συνέχεια, η αναγνώριση της γενοκτονίας των Ποντίων από την ελληνική Βουλή λαμβάνει χώρα το 1994. Επομένως, η ιστορία του ποντιακού ελληνισμού αρχίζει να γίνεται γνωστή στο ευρύ κοινό τις τελευταίες δεκαετίες.

Παράλληλα, η δράση της τρίτης γενιάς Ποντίων προσφύγων στα τέλη της δεκαετίας του 1980 δεν περιορίζεται απλώς στη διάσωση και διάδοση των ιδιαίτερων πολιτισμικών τους γνωρισμάτων, αλλά επεκτείνεται στην αναζήτηση και προβολή του ιστορικού παρελθόντος. Έτσι, η συλλογική ποντιακή ταυτότητα αναδιαμορφώνεται και επαναδιαπραγματεύεται, οδηγώντας σε μια ιδεολογία «ιστορικής και πολιτισμικής ενδοεθνικής διαφοροποίησης».⁵⁶⁴

Οι παραπάνω συνιστώσες λειτουργούν συνδυαστικά, διαμορφώνοντας το λεγόμενο «πνεύμα της εποχής», από το οποίο οι μυθιστοριογράφοι αδυνατούν να ξεφύγουν. Σ' αυτό το σημείο, λοιπόν, γίνεται φανερή η σχέση συγκοινωνούντων δοχείων που χαρακτηρίζει την Ιστορία με τη λογοτεχνία: η εκλαϊκευτική ιστοριογραφία για τον ποντιακό ελληνισμό ευαισθητοποιεί τη μυθιστοριογραφία, η οποία, επίσης, τις τελευταίες δεκαετίες αρχίζει να παράγει ιστορικά μυθιστορήματα με κεντρική θεματική τον ποντιακό ελληνισμό.

Ο διάλογος, λοιπόν, των συγκεκριμένων ιστορικών μυθιστορημάτων με την ιστοριογραφία βρίσκεται σε πρώιμο στάδιο. Η λογοτεχνία του ποντιακού ζητήματος, ερχόμενη σε συμφωνία με την επίσημη ιστορία, δεν έχει σκοπό να αμφισβητήσει με οποιονδήποτε τρόπο την αλήθεια της. Αφενός, το ιστορικό μυθιστόρημα επωμίζεται τον κοινωνικό του ρόλο: επιχειρεί να μορφοποιήσει τα γεγονότα, να αναπαράγει τη συλλογική μνήμη, να οριοθετήσει και να εξορθολογίσει το αποσιωπημένο μέχρι πρόσφατα συλλογικό τραύμα, να φτάσει σε κάποιου είδους συμφιλίωση μαζί του. Αφετέρου, επιχειρεί να προσθέσει, να συμπληρώσει στην επίσημη ιστοριογραφία, να φωτίσει πλευρές στις οποίες εκείνη δεν θέλησε να εμβαθύνει. Επιθυμεί να διαβιβάσει τη μεταμνήμη των Ποντίων απογόνων και να γνωστοποιήσει στην ευρύτερη κοινωνία την ιδιαίτερη ιστορία του ποντιακού ελληνισμού.

Καταλήγοντας, το σύγχρονο ελληνικό ιστορικό μυθιστόρημα που αναφέρεται στον ποντιακό ελληνισμό επιβεβαιώνει την ιστοριογραφία, αλλά, ταυτόχρονα, ανοίγοντας διάλογο μαζί της, της αντιτίθεται. Συμφωνεί αλλά και την ψέγει. Ενώ το ποντιακό ζήτημα υποβαθμίζεται από την ιδεολογική χρήση της Ιστορίας κατά τη διάρκεια του 20ου αιώνα και παραμένει παραγκωνισμένο στον 21ο, το σύγχρονο ιστορικό μυθιστόρημα τοποθετεί τον

⁵⁶³ Μ. Κ. Βεργέτη, *Εθνοτοπική Ταυτότητα: η περίπτωση των Ελλήνων του Πόντου...*, ό.π., σ. 290.

⁵⁶⁴ Ό.π., σσ. 293-298.

ποντιακό ελληνισμό στο προσκήνιο της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας ως ξεχωριστό κομμάτι της Ιστορίας του ελληνισμού. Δηλώνει ότι το ποντιακό ζήτημα υφίσταται, το θέτει στο κάδρο της σύγχρονης πραγματικότητας και διεκδικεί τη θέση του στην κοινωνία, τον ελληνισμό, τη συλλογική μνήμη, την εθνική Ιστορία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αθανασοπούλου Α., *Ιστορία και Λογοτεχνία σε διάλογο ή Περί μυθικής και ιστορικής μεθόδου. Μια ανίχνευση στη νεοελληνική ποίηση του 19^{ου} και του 20ού αιώνα*, Θεσσαλονίκη 2016: Επίκεντρο.

Αποστολίδου Β., *Λογοτεχνία και Ιστορία: Μια σχέση ιδιαίτερα σημαντική για τη λογοτεχνική εκπαίδευση*. Θεσσαλονίκη (χ.χ.): Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας του Υπουργείου Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: https://www.greek-language.gr/digitalResources/assets/img/literature/education/literature_history/apostolidou-literature-history.pdf (προσπελάστηκε στις 12/4/2023).

Auerbach E., *Mimésis. La représentation de la réalité dans la littérature occidentale*, μτφρ. C. Heim, Paris 1968: Gallimard(πρώτη έκδοση 1946).

R. Beaton, *Εισαγωγή στη Νεότερη Ελληνική Λογοτεχνία. Ποίηση και Πεζογραφία, 1821-1992*, μτφρ. Ευ. Ζουργού – Μ. Σπανάκη, Αθήνα 1996: Νεφέλη.

Βεργέτη Μ. Κ., *Εθνοτοπική Ταυτότητα: η περίπτωση των Ελλήνων του Πόντου*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα 1993: Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών - Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας.

Γεωργανόπουλος Ε. Π., «Ο διωγμός των Ελλήνων του Πόντου και οι εθνικές διεκδικήσεις τους (1914-1922): Μια σχέση αλληλεξάρτησης», στο *Η Σφαγή των Ποντίων: οι πόλεις, η ζωή τους, ο όλεθρος*, Συλλογική έκδοση μαζί με την εφ. *Ελευθεροτυπία*, Αθήνα χ.χ., σσ. 103 – 138.

Γεωργανόπουλος Ε., «Μεταξύ ελπίδας και καταστροφής: Ο Πόντος κατά την τελευταία τραγική περίοδο (1908 - 1922)», στο *Η Σφαγή των Ποντίων: ένοχοι και συνένοχοι*, Συλλογική έκδοση μαζί με την εφ. *Ελεύθερος Τύπος: Ελλήνων Ιστορικά* 13 (χ.χ.), σσ. 8 – 43.

Δελιόπουλος Γ.- Γερούση Ε.& Μαυροφυλλίδου Κ. (επιμ.), *Προτάσεις Φιλαναγνωσίας για τον Προσφυγικό Ελληνισμό*, Κοζάνη 2022: Σύνδεσμος Φιλολόγων Κοζάνης. Διαθέσιμο στον

δικτυακό τόπο: https://online.fliphtml5.com/bbdtk/thqm/?fbclid=IwAR0o-BqQ-iXdwTeJY-Esj6-KA6zAwZzcAxxzOqc_zLXWO_jcTXi1KdmtANK (προσπελάστηκε στις 13/4/2023).

Εγκυκλοπαίδεια του Ποντιακού Ελληνισμού, Τόμ 1, 2, 5, 6, 10, Θεσσαλονίκη 2007: Μαλλιάρης Παιδεία.

Hirsch M., *The Generation of Postmemory. Writing and visual culture after the Holocaust*, New York 2012: Columbia University Press.

Θεοδωρίδου Σ., *Το Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα*, Αθήνα 2020: Ψυχογιός

Jablonka I., *Η ιστορία είναι μια σύγχρονη λογοτεχνία. Μανιφέστο για τις κοινωνικές επιστήμες*, μτφρ. Ρ. Μπενβενίστε, Αθήνα 2017: Πόλις.

Κανδηλάπτης Κάνις Γ. Θ., *Οι μαρτυρίες του Χριστιανισμού ή περί Κρυπτοχριστιανών του Πόντου*, Θεσσαλονίκη 2005: Αδελφών Κυριακίδη.

Καστρινάκης Α. Π., «Οι χριστιανοί του Πόντου υπό το πρίσμα της γεωπολιτικής συγκυρίας και της διεθνούς πολιτικής του Κεμάλ» στο *Η Σφαγή των Ποντίων: οι πόλεις, η ζωή τους, ο όλεθρος*, Συλλογική έκδοση μαζί με την εφ. *Ελευθεροτυπία*, Αθήνα χ.χ., σσ. 71 – 102.

Kosmas K., *Μετά την Ιστορία: Ιστορία, ιστορικό μυθιστόρημα και εθνικές αφηγήσεις στο τέλος του εικοστού αιώνα*, Διδακτορική Διατριβή, Berlin 2002: Fachbereich Philosophie und Geisteswissenschaften – Freie Universität Berlin.

Κούγκουλος Θ. Β., «Τα Γιάννινα της οθωμανικής περιόδου στη σύγχρονη πεζογραφία: Η εικόνα του Τούρκου συμπολίτη», στο Ευ. Γρ. Αυδίκος (επιμ.), *Λαογραφικές αναγνώσεις στην Ελλάδα και την Τουρκία*, Αθήνα 2012: Πεδίο, σσ. 539-571.

Κούγκουλος Θ. Β. – Κωτόπουλος Γ., «Η εικόνα του Τούρκου στην ελληνική παιδική / εφηβική λογοτεχνία: πρώτες εκτιμήσεις», στο Σ. Παπαδόπουλος (επιμ.), *Η Σύνοδος των Τεχνών στο σημερινό Σχολείο*, Πρακτικά Επιστημονικής Δημερίδας, Αλεξανδρούπολη 2014: Πρόγραμμα ΘΑΛΗΣ – Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών – Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, σσ. 203-218.

Κούγκουλος Θ. Β., Ράντος, Γ. & Yılmaz, B. A., «Λογοτεχνία και μεταμνήμη της προσφυγιάς (1922-1923): Ελληνικά ιστορικά μυθιστορήματα και τουρκικά μυθιστορήματα της Ανταλλαγής», στο Ευ. Αυδίκος – Βα. Κοζιού (επιμ.), *Πρόσφυγες από τη Μικρασιατική καταστροφή ως τις μέρες μας. Πρακτικά. 8ο Πανελλήνιο Συνέδριο*, Καρδίτσα 16-18 Σεπτεμβρίου 2022, Κέντρο Ιστορικής και Λαογραφικής Έρευνας «Ο Απόλλων» Καρδίτσας - Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας - Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Καρδίτσα 2022, σσ. 199-212.

Λαμπαρδής Π. Γ., *Οι Φύλακες της Ανατολίας*, Αθήνα ¹¹2015: Πατάκης

Μαργαρίτης Γ., «Η λαμπρή ιστορία των Ελλήνων του οθωμανικού Πόντου», στο *Η Σφαγή των Ποντίων: ένοχοι και συνένοχοι*, Συλλογική έκδοση μαζί με την εφ. *Ελεύθερος Τύπος: Ελλήνων Ιστορικά* 13 (χ.χ.), σσ. 84–119.

Μητροφάνης Ι., *Το ιστορικό μυθιστόρημα για παιδιά και νέους κατά την περίοδο 1900-1980: τα πρόσωπα και τα προσωπεία*. Διδακτορική Διατριβή, Ρέθυμνο 2001: Πανεπιστήμιο Κρήτης - Σχολή Επιστημών Αγωγής - Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης.

Μουλλάς Π., «Οριοθετήσεις και διευκρινήσεις», στο *Ιστορική Πραγματικότητα και Νεοελληνική Πεζογραφία (1945-1995)*. Επιστημονικό Συμπόσιο, Αθήνα 1997: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη), σσ. 41-47.

Μπαχτίν Μ., *Έπος και μυθιστόρημα*, πρόλογος-μτφρ. Γ. Κιουρτσάκης, Αθήνα 1995: Πόλις.

Ντενίση Σ., *Το ελληνικό μυθιστόρημα και ο sir Walter Scott (1830-1880)*, Αθήνα 1994: Καστανιώτης.

Oeconomos L., *The martyrdom of Smyrna and eastern Christendom. A file of overwhelming evidence, denouncing the misdeeds of the Turks in Asia Minor and showing their responsibility for the horrors of Smyrna*, London 1922: George Allen and Unwin LTD.

Παπαφλωράτος Ι., *Ο Ελληνισμός του Πόντου*, Αθήνα 2021: Λειμών.

Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα, Τόμ. 36, Αθήνα 1989: Πάπυρος.

Παυλίδης Α., *Χαλαμονή*, Αθήνα 2017: Α. Α. Λιβάνης.

Ricœur P., *LaMemoire, l' Histoire, l' Oubli*, Paris 2000: Seuil.

Σαχίνης Α., *Το ιστορικό μυθιστόρημα*, Αθήνα 1957: Δίφρος.

Τερζάκης Ά., «Η τέχνη και η εποχή», *Νέα Εστία* 435 (1 Αυγούστου 1945), σσ. 638-640.

Τζούμα Α., *Η διπλή ανάγνωση του κειμένου. Για μια κοινωνιοσημειωτική της αφήγησης*, Αθήνα 1991: Επικαιρότητα.

Τζούμα Α., «Ιστορία και Λογοτεχνία», *Μνήμων* 19 (1997), σσ. 109-121.

Τριανταφυλλίδης Π., *Η εν Πόντω Ελληνική Φυλή ήτοι τα Ποντικά*, Θεσσαλονίκη 1993: Αδελφοί Κυριακίδη.

Τσακαλίδης Π. Ι., «Οι βασικές ιστορικές φάσεις εξέλιξης της μουσικής των Ελλήνων του Πόντου από τους αρχαίους χρόνους μέχρι σήμερα», στο *Η Σφαγή των Ποντίων: οι πόλεις, η ζωή τους, ο όλεθρος*, Συλλογική έκδοση μαζί με την εφ. *Ελευθεροτυπία*, Αθήνα χ.χ., σσ. 139-166.

Τσιρκινίδης, Χ., *Το Κόκκινο Ποτάμι*, Θεσσαλονίκη ¹⁰2019: Κυριακίδης.

Φωτιάδης Κ., «Παρευξείνιος Ελληνισμός», στο Γ. Μαργαρίτης - Αγ Αζέλης- Ν. Ανδριώτης, Θ. Δετοράκης & Κ. Φωτιάδης, *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας*, Αθήνα 2014: Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών & Εκδόσεων Διόφαντος, σσ. 221-270.

Φωτιάδης Κ., *Η γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου*, Αθήνα 2004: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία.

Χεκίμογλου Ε., «Ένα κράτος στα χαρτιά: “Η Δημοκρατία του Πόντου”», στο *Η Σφαγή των Ποντίων: ένοχοι και συνένοχοι*, Συλλογική έκδοση μαζί με την εφ. *Ελεύθερος Τύπος: Ελλήνων Ιστορικά* 13 (χ.χ.), σσ. 44-83.

Χρονόπουλος Γ., «Η Γενοκτονία των Ποντίων», στο *Η Σφαγή των Ποντίων: ένοχοι και συνένοχοι*, Συλλογική έκδοση μαζί με την εφ. *Ελεύθερος Τύπος: Ελλήνων Ιστορικά* 13 (χ.χ.), σσ. 121– 159.

Willert T. S., *The New Ottoman Greece in History and Fiction*, Cham – Switzerland 2019: Palgrave Macmillan.

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

«Αντώνης Παυλίδης», *Βιβλιονet*. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <https://biblionet.gr/%CF%80%CF%81%CE%BF%CF%83%CF%89%CF%80%CE%B F/?personid=62167> (προσπελάστηκε στις 19/11/2022).

Γκίκα Ε., «Πασχάλης Λαμπαρδής: Κάθε στιγμή, είναι στιγμή αφετηρίας. Δεν έχουν χρόνο οι αλλαγές. Μπορούν να επιτευχθούν σε όποιο ηλικιακό στάδιο κι αν βρισκόμαστε, γιατί πάντοτε θα υπάρχει ένα περίσσευμα ζωής ακόμη», *Fractal* (1 Νοεμβρίου 2022). Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <https://www.fractalart.gr/paschalis-lampardis/> (προσπελάστηκε στις 27/11/2022).

«Η συγγραφέας Σόφη Θεοδωρίδου στα "Πέριξ" (TV100-170119)». Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <https://www.youtube.com/watch?v=5wj8ibatIss> (προσπελάστηκε στις 22/11/2022).

Ιερείδης Χ., «Μανουσάκης στο Έθνος για το Κόκκινο Ποτάμι: από την ιστορία αναγνωρίζουμε την ταυτότητά μας», *Έθνος* (19 Μαΐου 2019). Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <https://www.ethnos.gr/tv-media/article/39524/manoysakhssstoethnosgiatokokkinopotamiapothnistoriaaanagnorizoymethntaytohtamas> (προσπελάστηκε στις 20/6/2023).

Ιντζέμπελης Ε., «Χάρης Τσιρκινίδης: συνέντευξη στον Ελπιδοφόρο Ιντζέμπελη», *Diastixo* (24 Μαρτίου 2020). Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο:<https://diastixo.gr/sinentefxeis/ellines/13950-hari-tsarkinidis> (προσπελάστηκε στις 18/11/2022).

Κοντογιαννίδης Ρ., «Ο Χάρης Τσιρκινίδης και το αρχείο του με ανατριχιαστικές μαρτυρίες ξένων διπλωματών για τη Γενοκτονία», *Pontosnews*, (19 Δεκεμβρίου 2015). Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο:<https://www.pontosnews.gr/344306/synentefxeis/charis-tsirkinidis-kai-to-archeio-tou/> (προσπελάστηκε στις 18/11/2022).

«Λαμπαρδής Πασχάλης», *Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Σερρών*. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο:<https://serrelib.gr/el/prosopikotita/lampardis-pashalis> (προσπελάστηκε στις 27/11/2022).

«Πασχάλης, Γ. Λαμπαρδής», *Βιβλιονet*. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο:<https://biblionet.gr/%CF%80%CF%81%CE%BF%CF%83%CF%89%CF%80%CE%B F/?personid=43275> (προσπελάστηκε στις 27/11/2022).

Πασχάλης Λαμπαρδής. *Το επίσημο μπλογκ του συγγραφέα Πασχάλη Λαμπαρδή*. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο:<https://paschalislampardis.wordpress.com/about/> (προσπελάστηκε στις 27/11/2022).

Πολυμένης Π., «Θα μπορούσαμε να κάνουμε πολλά περισσότερα για την αναγνώριση της Γενοκτονίας», *Πρωινός Τύπος* (16 Νοεμβρίου 2019). Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο:<https://www.proinos-typos.gr/tha-borouσαμε-na-kanoume-polla-perissotera-gia-tin-anagnorisi-tis-genoktonias-parousiastike-vivlio-tou-ant-pavlidi-chalamoni/> (προσπελάστηκε στις 19/11/2022).

Πρακτικά Βουλής. Η' Περίοδος (Προεδρευόμενης Δημοκρατίας). Σύνοδος Α'. Συνεδρίαση ΕΘ', 24/02/1994. Βουλή των Ελλήνων. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο:<https://www.hellenicparliament.gr/Praktika/Synedriaseis-Olomeleias?sessionRecord=06fcd6d5-d58a-4cd8-8e08-703827c56b32> (προσπελάστηκε στις 25/12/2022).

Resolution: International Association of Genocide Scholars (IAGS), 2007. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο:<https://genocidescholars.org/wp-content/uploads/2019/04/IAGS-Resolution-Assyrian-and-Greek-Genocide.pdf> (προσπελάστηκε στις 25/12/2022).

«Σόφη Θεοδωρίδου», *Βιβλιονet*. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο:<https://biblionet.gr/%CF%80%CF%81%CE%BF%CF%83%CF%89%CF%80%CE%BF/?personid=87509> (προσπελάστηκε στις 22/11/2022).

Στέφος Α. Α., «Αντώνη Παυλίδη “Χαλαμονή”», *Εύξεινος Πόντος* (2 Μαΐου 2018). Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο:<http://efxinospontos.gr/vivlio/3600-anastasios-stefos-antoni-pavlidixalimoni> (προσπελάστηκε στις 19/11/2022).

«Turkish Savagery», εφ. *The Mercury* (7 Νοεμβρίου 1922), σ. 5. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <https://trove.nla.gov.au/newspaper/article/23646070> (προσπελάστηκε στις 30/12/2022).

Φωτιάδης Κ., «Η Γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου», *Εύξεινος Λέσχη Βέροιας*. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο:<https://www.elverias.gr/pontos/istoria/277-i-genoktonia-ton-ellinon-tou-pontou-arthro-tou-kathigiti-k-fotiadi> (προσπελάστηκε στις 7/3/2023).

«Χάρης Τσιρκινίδης», *Βικιπαίδεια: η ελεύθερη εγκυκλοπαίδεια*. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο:https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A7%CE%AC%CF%81%CE%B7%CF%82_%CE%A4%CF%83%CE%B9%CF%81%CE%BA%CE%B9%CE%BD%CE%AF%CE%B4%CE%B7%CF%82 (προσπελάστηκε στις 18/11/2022).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Πίνακας 1

Α.

Φωτογραφία από: Π. Ι. Τσακαλίδης, «Οι βασικές ιστορικές φάσεις εξέλιξης...», ο.π., σ. 147

Β.

Φωτογραφία από: Γ. Χρονόπουλος, «Η Γενοκτονία των Ποντίων», ό.π., σ. 149

Πίνακας 2

Α.

Φωτογραφία από Κ. Φωτιάδης, «Παρευξείνιος Ελληνισμός», ό.π., σ. 250

Β΄ ΜΕΡΟΣ: ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΚΟ

Εισαγωγή

Στο δημιουργικό μέρος της εργασίας επιχειρείται η συγγραφή ενός διηγήματος με θέμα τους διωγμούς που βιώνει ο ποντιακός ελληνισμός. Η ιστορία τοποθετείται χρονικά στο 1917 και επικεντρώνεται στις πορείες θανάτου που υφίστανται οι δυτικές επαρχίες του Πόντου και στις συνέπειές τους. Ο αναγνώστης παρακολουθεί όσα διαδραματίζονται σ' έναν παλιό καταυλισμό της επαρχίας Τσορούμ στην ποντιακή ενδοχώρα, όπου έχουν εγκατασταθεί δύο ομάδες εκτοπισμένων από την περιοχή της Σαμψούντας. Κεντρικοί χαρακτήρες είναι τα παιδιά-ήρωες των μυθιστορημάτων *Το Κορίτσι απ' τη Σαμψούντα* και *Χαλαμονή*, Καλλιόπη και Χρήστος, τα οποία στη μυθοπλασία του διηγήματος συναντιούνται και συνδέονται. Οι χαρακτήρες προσεγγίζονται με συνέπεια όσον αφορά στα χαρακτηριστικά τους και στα δεδομένα της ζωής τους. Παράλληλα, παρουσιάζονται χαρακτηριστικά γνωρίσματα του ποντιακού ελληνισμού, όπως είναι η παραδοσιακή ποντιακή μουσική, η στενή σχέση των ανθρώπων με τον χριστιανισμό, εδέσματα της ποντιακής κουζίνας, η ποντιακή διάλεκτος.

«Να πιάσω τον ουρανό»

Όταν εμφανίστηκαν στη στροφή του δρόμου έξω από το Τσορούμ, μόνο η Φρόσω στεκόταν όρθια στον παλιό στρατιωτικό καταυλισμό της περιοχής, απλώνοντας κάτι χλιοπλυμένα παλιόρουχα στο παράπηγμα που πλέον αποκαλούσε σπίτι. Οι υπόλοιποι είχαν συρθεί στις παράγκες τους σε μια προσπάθεια να προστατευτούν από τον καυτό μεσημεριάτικο ήλιο. Μισόκλεισε αρκετές φορές τα γέρικα μάτια της, προσπαθώντας να καταλάβει τι είναι αυτό που αντικρίζει· οι φηγούρες τρεμόπαιζαν από την κάψα του καλοκαιριού. Όταν η απόσταση που ολοένα και μίκραινε, ξεδιάλυne τις σιλουέτες κάτω από το βλέμμα της, ξέσπασε σ' ένα μοιρολόι:

«Οι, όι, οι κακορίζικοι, όι, όι, οι ξεσπιτωμένοι...».

Όσοι μπορούσαν να σηκωθούν, ξεπρόβαλλαν αναστατωμένοι από τις ερειπωμένες κρυψώνες τους για να δουν. «Παναγιά μου», αναφωνούσαν οι γυναίκες ψυχοπιασμένες κι έκλειναν τα μάτια των παιδιών, λες και δεν ήταν κι εκείνα μέρος μιας τέτοιας πορείας θανάτου λίγο καιρό πριν. Στάθηκαν θεατές της ορδής φαντασμάτων που παρέλαυne μπροστά τους. Τα πέλματά τους, πληγιασμένες μάζες, σέρνονταν στον χωματόδρομο, σηκώνοντας σύννεφα σκόνης που επικάθονταν στο καψαλισμένο δέρμα τους που δεν είχε ούτε μια σταγόνα ιδρώτα πια να χύσει. Έβλεπες γυναίκες διπλωμένες στα δύο να κουβαλάνε μισοπεθαμένα παιδιά στις πλάτες τους και παιδιά να στηρίζουν ετοιμόρροπους ηλικιωμένους. Έβλεπες ξεσκισμένα ρούχα να κρέμονται από λιπόσαρκα σώματα, γεμάτα ματωμένες χαρακιές από τα μαστίγια των φρουρών. Βαδίζαν μηχανικά με γόνατα φαγωμένα, με μάτια μισόκλειστα, με στόμα πετρωμένο από την παρατεταμένη αφυδάτωση.

«Σταματήστε!», φώναξαν οι φρουροί πάνω στ' άλογά τους και το πλήθος σωριάστηκε μπροστά στον καταυλισμό. Η Φωτεινή και η Φρόσω έτρεξαν πρώτες να προσφέρουν βοήθεια.

«Έλα, καλή μου, πιες λίγο νερό», είπε η Φωτεινή σε μια γυναίκα στα πρόθυρα της λιποθυμίας που έσερνε τρία παιδιά μαζί της. «Από πού έρχεστε;»

«Τεκέκιοϊ», ψέλλισε εκείνη, αφού κατάπιε μερικές χοντρές γουλιές.

«Εμείς είμαστε από την Αμισό», είπε μαλακά η Φωτεινή, βοηθώντας τη να σηκωθεί.

Ήταν το καλοκαίρι του 1917 και οι τσανταρμάδες υπό τις διαταγές των Νεότουρκων ξήλωναν τα χωριά του δυτικού Πόντου το ένα μετά το άλλο με τους κατοίκους του να εκτοπίζονται εκατοντάδες χιλιόμετρα μακριά, βαδίζοντας μήνες και μήνες χωρίς τροφή και νερό, χωρίς έλεος στη δύσβατη ποντιακή ενδοχώρα μακριά από πρεσβείες και διεθνείς

οργανισμούς, μακριά από κάθε ανθρωπιά. Οι περισσότεροι ξεψυχούσαν στον δρόμο κι εγκαταλείπονταν, γινόμενοι βορά των άγριων ζώων.

Οι κάτοικοι της Άνω Αμισού έφθασαν αποδεκατισμένοι στο Τσορούμ προ τριμήνου. Επιβίωναν εξαθλιωμένοι, ζητιανεύοντας στα σοκάκια της πόλης. Οι Τουρκάλες τους κοιτούσαν με θλίψη και έδιναν κανένα κομμάτι ψωμί, ιδιαίτερα στα παιδιά, παραμιλώντας μέσα από τις μαντίλες τους.

Όλος ο καταυλισμός βάλθηκε να βοηθήσει τους νεοφερμένους. Τους μετέφεραν στη σκιά, πρόσφεραν νερό, καθάρισαν και έδεσαν τις πληγές τους. Οι φρουροί που τους συνόδευαν άπλωσαν τα χαλάκια τους στον ίσκιο μιας απόμερης βελανιδιάς και κάθισαν να κολατσίσουν. Η Φρόσω κίνησε να ειδοποιήσει την ελληνική κοινότητα της περιοχής που συχνά βοηθούσε. Οι περισσότεροι από τους νεοφερμένους εγκαταστάθηκαν στα προσφάτως άδεια παραπήγματα. Οι συνθήκες υγιεινής ήταν άθλιες και οι αρρώστιες θέριζαν.

Τις επόμενες μέρες η ραστώνη που χαρακτήριζε τον καταυλισμό έδωσε τη θέση της σ' έναν αέρα ενεργητικότητας. Συχνά σχηματίζονταν πηγαδάκια, όπου σχολίαζαν τα τεκταινόμενα και μοιράζονταν ιστορίες και καημούς. Πριν από έναν μήνα οι τσανταρμάδες συγκέντρωσαν στο Τεκέκιοϊ τους κατοίκους των γύρω χωριών και τους εξόρισαν από 'κει. Η οικογένεια της Μελίνας, της γυναίκας με τα τρία παιδιά, ζούσε στην Κωνσταντινούπολη. Βρέθηκε στο Σαμουντά για τις καλοκαιρινές διακοπές, για να περάσουν τα παιδιά χρόνο με τον παππού τους.

Η Φωτεινή, έχοντας πάντα στο πλάι την Καλλιόπη, την κόρη της, γυρνούσε από παράγκα σε παράγκα, κουράροντας τους ασθενείς με τα γιατροσόφια της. Τα τραγικά γεγονότα που βίωνε το κορίτσι τον τελευταίο καιρό είχαν αλλάξει το φέρσιμό της που δεν προσιδίαζε πια σε δωδεκάχρονο παιδί.

Κάποιο βραδάκι η Καλλιόπη έπιασε το τραγούδι. Είχε το χάρισμα να σαγηνεύει όσους την άκουγαν και να μαλακώνει τα βάσανά τους. Το τραγούδισμά της απλώθηκε σ' όλον τον καταυλισμό:

*Τη σεβνταλή το καρδόπον
πρέπ' ν' έχ' παραθυρόπον
από μακρά να φαίνεται
τ' ατουνού το τερτόπον**

* Του ερωτευμένου η καρδιά πρέπει να έχει παράθυρο για να φαίνεται από μακριά το ντέρτι του

Οι άνθρωποι σύρθηκαν από τα ερειπωμένα καταλύματα προς το μέρος της σαν να ξυπνούσαν από λήθαργο. Η φωνή του κοριτσιού τους τραβούσε σαν μαγνήτης κι εκείνοι ανήμποροι να πράξουν διαφορετικά συγκεντρώθηκαν γύρω της. Ο Χρήστος, ο δωδεκάχρονος γιος της Μελίνας, παρέα με τον παππού του, βρέθηκε απέναντί της. Καστανά σπαστά μαλλιά πλαισίωναν το πρόσωπό του κοριτσιού, ενώ εκείνο, παραδομένο στο τραγούδι, μια άνοιγε, μια έκλεινε τα μάτια. Το πρόσωπό της απέπνεε κάτι απόκοσμο, κάτι μυστηριώδες που δεν μπορούσε να προσδιορίσει.

Όσοι μαζεύτηκαν ένωσαν τις φωνές τους. Ένας αόρατος κεμεντζές ηχούσε στ' αυτιά τους, συνοδεία των τραγουδιών που διαδέχονταν το 'να τ' άλλο.

*Σα ξένα έρημον πουλίν,
Βάϊ ν' αϊλί εμέν'
κομμένα τα φτερόπα μ'
Οι αμάν αμάν**

Κάτι έλαμψε στα μάτια τους, σαν να θυμήθηκαν ποιοι είναι. Απέκτησαν ρίζες, αν και ξεριζωμένοι, απέκτησαν ιστορία, αν και κινδύνευαν να σβηστούν από προσώπου γης, απέκτησαν ταυτότητα, αν και δεν λογαριάζονταν πια για άνθρωποι. Ένας λαός που τραγουδούσε τον πολιτισμό του στο περιθώριο, έξω από την κανονική ζωή, εκεί που δεν έφτανε ούτε ο Θεός.

Την επομένη το πρωί ο Θανάσης Αλεξιάδης, πρόεδρος της ελληνικής κοινότητας του Τσορούμ, μαζί με μια μικρή συνοδεία επισκέφθηκε τον καταυλισμό με γεμάτα χέρια. Οι παρακλήσεις της Φρόσως είχαν πιάσει τόπο. Βάδιζαν ανάμεσα στα άθλια παραπήγματα με κυρτούς ώμους, στρέφοντας με αποτροπιασμό το βλέμμα ολόγυρα, συγκλονισμένοι από το θέαμα. Αρκετοί μαζεύτηκαν γύρω τους. Ζητούσαν βοήθεια κι εκείνοι, προσπαθώντας ν' αγνοήσουν τη δυσωδία που ανάβλυζε απ' τα κορμιά τους, μοίραζαν λόγια παρηγοριάς.

«Ακούγεται πως οι Ρώσοι θα φτάσουν μέχρι τη Σαμψούντα... εξοπλίζουν τους αντάρτες μας... υπομονή και θα λευτερωθούμε!»

«Ο Βενιζέλος τι κάνει; Δεν φτάνει η χάρη του μέχρι εδώ;», ρώτησε με αγανάκτηση ο παππούς του Χρήστου. «Κι εμείς Έλληνες είμαστε!»

* Στα ξένα είμαι έρημο πουλί, αλίμονο σε μένα, κομμένα τα φτερά μου, ωχ, αμάν, αμάν

«Πρέπει να γίνει κάτι άμεσα! Πεθαίνουμε στους δρόμους σαν τα σκυλιά... ο λαός μας σφαγιάζεται!», πρόσθεσε ο Αλέκος, ένας από τους νεοφερμένους, πριν τον πνίξει ένας ξαφνικός βήχας.

Ο Θανάσης κουνούσε το κεφάλι του μ' απελπισία. «Τουλάχιστον ο βαλής είναι καλός... αλλού δεν είχαν την ίδια τύχη. Εμείς βοηθάμε όσο μπορούμε κι εκείνος κάνει τα στραβά μάτια.», είπε στρέφοντας το βλέμμα του στους φύλακες που τους αγριοκοίταζαν.

«Τύχη!», κάγχασε ο Αλέκος και βάλθηκε να ξεχωρίζει το περιεχόμενο των καλαθιών: φθαρμένα ρούχα, λίγα φάρμακα, μερικά φαγώσιμα.

Μια επιτροπή που συστάθηκε από εκπροσώπους και των δύο συνοικιών, της Αμισού και του Τεκέκιοϊ, μοίρασε τις προμήθειες ανάλογα με τις ανάγκες, όσο πιο δίκαια γινόταν. Η Φωτεινή, η φήμη της οποίας είχε εξαπλωθεί στον καταυλισμό για τις νοσηλευτικές της ικανότητες, ανέλαβε τα ιατρικά εφόδια. Ήταν από τις ελάχιστες φορές που δεν τη συνόδευε η Καλλιόπη. Το κορίτσι, παρασυρμένο από την παιδική περιέργεια, κατευθύνθηκε στη διπλανή αλάνα, όπου μαζεύτηκαν τα περισσότερα παιδιά. Ύστερα από την τετραήμερη ανάπαυση και φροντίδα, όσα παιδιά δεν ήταν άρρωστα ξεμύτισαν από τα παραπήγματα και τα υπόλοιπα έσπευσαν να τα γνωρίσουν. Αποφάσισαν να παίξουν τον «αγέλαστον». Ο Χρήστος παρατήρησε προσεκτικά τα χαρακτηριστικά του κοριτσιού με το μαγικό πρόσωπο και το μυστήριο λύθηκε κάτω από το φως του ήλιου: το ένα της μάτι ήταν γκριζογάλανο, το άλλο πρασινογάλαζο.

«Άρκος λύκος μουχτερός και την νύχτα γυρεβός, έρθεν τη παιδί ο κώλον, τσάκ' ατο, καθάρ' ατο, φάτο»*, άρχισε η Μαριώ το λάχνισμα για να βγουν οι αρχηγοί. Τα παιδιά των δύο ομάδων, καθισμένα αντικριστά επιστράτευαν τις καλύτερές τους γκριμάτσες για να καταφέρουν να κάνουν τους αντιπάλους να γελάσουν: σούφρωναν τη μύτη, έβγαζαν τη γλώσσα, τραβούσαν με τα χέρια τους μαλλιά και μάτια. Σε μια αλλαγή θέσεων ο Γιώργος κάθισε απέναντι από την Καλλιόπη.

«Τ' ερέστεν τ' ομμάτεα 'ς, είναι άμον τι σκύλονος!»** ξέσπασε σε γέλια ο Γιώργος, πριν προλάβει να κάνει κάποια γκριμάτσα το κορίτσι. Μερικά παιδιά γέλασαν μαζί του, ενώ τα περισσότερα στάθηκαν σιωπηλά.

«Κι εθύ έχειθ πθείρεθ, έχειθ πθείρεθ», φώναξε η ξεδοντιάρα Σταυρούλα σε μια προσπάθεια να υπερασπιστεί τη μεγαλύτερη φίλης, κάνοντας τον Γιώργο να πιάσει την κοιλιά του από τα γέλια.

* Ποντιακό παιδικό λάχνισμα

** Κοιτάζτε τα μάτια της, είναι όπως του σκύλου!

«Σταμάτα, φτάνει», σηκώθηκε ο Χρήστος αγριεμένος. «Το μόνο αστείο εδώ πέρα είσαι εσύ», του φώναξε.

Η Καλλιόπη, όμως, με γρήγορες κινήσεις τους γύρισε την πλάτη κι έφυγε τρέχοντας για να μη προλάβει κανείς να δει τα δακρυσμένα της μάτια.

Το σούρουπο, όταν η ζέστη είχε αρχίσει να υποχωρεί, η Φωτεινή κίνησε να προσφέρει τη βοήθειά της. Ήταν εξαντλημένη κι όταν ξάπλωνε πόνοι σούβλιζαν το κορμί της. Όμως, ήθελε να κρατά απασχολημένη τη μικρή της και φαινόταν δυνατή και δραστήρια για χάρη της. Η Καλλιόπη, μόλις άκουσε πως θα πήγαιναν στους ανθρώπους του Τεκέκιοι, ένευσε με προθυμία. Ήθελε να ξαναδεί το αγόρι που υπερασπίστηκε την ιδιαιτερότητά της.

«Βοήθησέ μας», παρακάλεσε η Σταθούλα σαν έφτασαν και τις οδήγησε στη μισογκρεμισμένη παράγκα, όπου βρισκόταν η κόρη της, η Δέσποινα. Η Φωτεινή πλησίασε να την εξετάσει. Η νεαρή γυναίκα δεν απαντούσε σε καμία ερώτησή της. Το βλέμμα της κενό, ανίκανο να εστιάσει. Ούτε έβλεπε, ούτε άκουγε. Είχε αποσυρθεί σ' ένα άλλο κόσμο, όπου καμιά γέφυρα επικοινωνίας μ' ετούτον δεν είχε απομείνει.

«Ο Λάμπρος, ο γαμπρός μου ήταν αντάρτης», άρχισε να εξηγεί η Σταθούλα. «Οι τσέτες βρήκαν το λημέρι τους και τους έσφαξαν όλους». Χάιδεψε για λίγο τα λιγδιασμένα, ανάκατα μαλλιά της κόρης της. «Υστερα, ήρθαν στο σπίτι μας κι έκοψαν τον λαιμό του εγγονού μου. Ήταν δύο χρονών», βόγκηξε η Σταθούλα. «Από τότε της σάλεψε».

Δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις εκείνων που έφταναν στην παράνοια, μην αντέχοντας όσα βίωναν. Η προσοχή της Καλλιόπης στράφηκε στη νεαρή γυναίκα. Κάθε λίγο το σώμα της τρανταζόταν από σπασμούς, ενώ μουρμούριζε ακατανόητες λέξεις, ατενίζοντας το κενό.

«Ο μεγάλος μου γιος, ο Ευκλείδης, είναι αντάρτης», είπε η Φωτεινή με το στομάχι της δεμένο κόμπο. Είχε πάνω από επτά μήνες να μάθει νέα του. «Δραπέτευσε από τα τάγματα εργασίας και πήρε τα βουνά».

Αφού μέτρησε τον σφυγμό και έλεγξε τα αντανακλαστικά της νεαρής γυναίκας, η εξέταση έφτασε στο τέλος της.

«Θα γίνει καλά;», ρώτησε με αγωνία η Σταθούλα.

«Βράζε και δίνε της τρεις φορές τη μέρα», είπε η Φωτεινή και απίθωσε στη χούφτα της γυναίκας ένα ματσάκι βότανα. «Θα την κρατάει ήρεμη».

Η Φωτεινή γνώριζε ότι τα γιατροσόφια της δεν αποτελούσαν συνταγές επιτυχίας. Ήταν η κουβέντα και η ελπίδα που ανακούφιζαν. Φεύγοντας, είδε τη Μελίνα στο διπλανό παράπηγμα να βαρνοκομά στην προσπάθειά της να καθαρίσει μ' ένα βρεγμένο παλιόρουχο τα προσωπάκια του Λάζου και του Δημητρώ, που είχαν κυλιστεί στα χώματα.

«Έλα να σε βοηθήσω, καλή μου», της είπε. Η Φωτεινή παρατήρησε τα ισχνά της χέρια και τα βαθουλωμένα μάγουλα.

«Τρως;», τη ρώτησε.

«Τρία παιδιά έχω. Ό,τι βρίσκουμε δεν φτάνει να θρέψει ούτε το ένα», αποκρίθηκε με βραχνή φωνή.

Η Φωτεινή αναστέναξε και έπιασε να καθαρίζει τον Λάζο που έκλαιγε από την κακουχία και τη νύστα.

Ο Χρήστος καθόταν έξω από το παράπηγμα και ακόνιζε ένα ξύλο με μια κοφτερή πέτρα. Η Καλλιόπη κάθισε δίπλα του. Ήταν ψηλός για την ηλικία του με μαύρα μαλλιά και μάτια.

«Πηγαίνεις σχολείο;», τον ρώτησε ξαφνικά.

«Βέβαια! Στο Γαλατά».

«Α», έκανε η Καλλιόπη που πρώτη φορά άκουγε γι' αυτό το σχολείο.

«Ο παππούς μου είναι ο μουχτάρης του Σαμουντά!», πρόσθεσε με στόμφο το αγόρι, λες και η φράση αυτή του έδινε επιπλέον κύρος. «Ο Γιώργος τους κοροϊδεύει όλους, τον ξέρω από το χωριό. Μην του δίνεις σημασία», είπε.

Το κορίτσι ανασήκωσε τους ώμους δήθεν αδιάφορα.

«Έχω συνηθίσει. Στο σχολείο με κοροϊδεύει η Χριστοδούλα και λέει πως κανείς δεν θα με παντρευτεί με τέτοια μάτια που έχω».

Τα κλάματα των μικρών είχαν πάψει. Τα τζιτζίκια, γαντζωμένα στα κλαδιά των δέντρων ολόγυρα, κάλυπταν με το τραγούδι τους τη συζήτηση των δύο γυναικών στο εσωτερικό της παράγκας.

«Τι θα κάνεις όταν μεγαλώσεις;», τον ρώτησε. Της άρεσε να ακούει τα σχέδια των αγοριών. Το δικό της μέλλον προβλεπόταν λιγότερο συναρπαστικό: έπρεπε να κάνει οικογένεια.

«Θα πάω στο Ζωγράφειο γυμνάσιο και θα γίνω έμπορος, όπως ο μπαμπάς μου».

Τα παιδιά μιλούσαν λες και η κατάσταση στην οποία βρισκόντουσαν ήταν ένα κακό όνειρο, λες και το φθινόπωρο θα επέστρεφαν στην κανονική τους ζωή.

«Θέλω να συνεχίσω την επιχείρησή, να κατακτήσω όλη την Κωνσταντινούπολη, να φτάσω πέρα από τη θάλασσα, να πιάσω τον ουρανό!»

Το αγόρι ξάπλωσε στο χώμα. Το ίδιο έκανε και η Καλλιόπη. Ήταν η ώρα που το σκούρο μπλε υποχωρούσε από τον ουράνιο θόλο, ξεσκεπάζοντας τ' άστρα του.

«Πού είναι ο μπαμπάς σου;», ρώτησε απαλά το κορίτσι. Ο Χρήστος μόρφασε.

«Πέθανε», αποκρίθηκε σαν να ήταν το πιο απλό πράγμα του κόσμου.

«Εμείς χάσαμε τη γιαγιά στον δρόμο... την αφήσαμε κάτω και φύγαμε».

Σιώπησαν για λίγο. Ο πόνος μούδιασε τα σωθικά τους στη σκέψη πως δεν θα ξαναδούν τ' αγαπημένα πρόσωπα.

«Η μαμά μου λέει πως η γιαγιά έγινε αστέρι στον ουρανό», είπε η Καλλιόπη, δείχνοντας ένα από τα πιο λαμπρά.

«Μπορεί... δεν ξέρω», αποκρίθηκε το αγόρι.

Κι όπως ξαπλωμένα στο χώμα έδειχναν 'κείνο ή τ' άλλο αστέρι, τα χέρια τους ακούμπησαν ξαφνικά σ' ένα ανεπαίσθητο χάδι, κάνοντάς τα να τραβηχτούν με ταραχή. Το σκοτεινό πέπλο που απλώθηκε πάνω από την Ανατολία έκρυψε καλά τα κόκκινα μάγουλα των παιδιών.

Υπόκωφα βήματα και μακρινοί ψίθυροι τάραξαν τον ύπνο των ανθρώπων στον καταυλισμό. Όσες γυναίκες ξύπνησαν από την αναταραχή, κούρνιασαν αλαφιασμένες η μία δίπλα στην άλλη, τραβώντας τα κορίτσια στην αγκαλιά τους, τρέμοντας σε κάθε σκιά που σάλευε. Η αρπαγή γυναικών μέσα στη νύχτα και ο βιασμός τους παράμερα από τους τσανταρμάδες που τους συνόδευαν είχε γίνει μια νοσηρή συνήθεια.

Ο Αλέκος έσφιξε τις γροθιές του· η εικόνα της κόρης και της γυναίκας του να ξυλοκοποούνται και να μαγαρίζονται μπροστά στα μάτια του από τους τσέτες που διασκέδαζαν με τα παρακάλια τους, αφήνοντάς τες αιμόφυρτες και μισοπεθαμένες στο πάτωμα του σπιτιού τους, τον στοίχειωνε συνεχώς.

«Τι πας να κάνεις, αγροίκε;», γρύλισε και γράπωσε το πόδι της σκιάς που περνούσε ακροπατώντας από δίπλα. Η φιγούρα από πάνω έσπευσε να του κλείσει το στόμα. Τα πρόσωπά τους βρέθηκαν σε απόσταση αναπνοής και όπως η όρασή του προσαρμόστηκε στο σκοτάδι, αναγνώρισε το πρόσωπο του εισβολέα, ο οποίος χαλάρωσε τη λαβή του.

«Εσύ είσαι, πρόεδρε; Τι γυρεύεις εδώ τέτοια ώρα;», ρώτησε με γουρλωμένα μάτια.

«Σζς, τούλοσον έναν ξάι, θα 'γνεφείς τι φρουρούς»*, ψιθύρισε. «Να, ήρθα με μερικούς ακόμη, να φέρουμε πεσκέσι για τη γιορτή... μέρα που είναι, πως να σας αφήναμε έτσι... ό,τι μπορέσαμε, το εκάναμε», εξήγησε στον σαστισμένο Αλέκο που δεν καταλάβαινε τίποτα. «Είναι της Παναγιάς σήμερα», συνέχισε.

Η είδηση εξαπλώθηκε στον καταυλισμό ψιθυριστά, σχεδόν συνωμοτικά, από στόμα σε στόμα. «Ξημερώνει της Παναγιάς...», επαναλάμβαναν έκπληκτοι στην προσπάθειά τους

* Σταμάτα, επιτέλους, θα ξυπνήσεις τους φρουρούς

να συνειδητοποιήσουν το γεγονός. Για εκείνους ο χρόνος δεν είχε πλέον μέρες, μήνες, γιορτές.

Το σκοτάδι γλύκανε πίσω από τα βουνά του Πόντου και άφησε τις επιβλητικές κορυφογραμμές τους να φανερωθούν. Ο κόσμος ολόγυρα λίγο λίγο απέκτησε μορφή: αντίκρισαν τις δεντροκορφές της πυκνής βλάστησης της ποντιακής ενδοχώρας, τα σπίτια του Τσορούμ σφηνωμένα στις παρυφές των γύρω λόφων, τα ελεεινά παραπήγματα και κουρέλια όπου κοιμόντουσαν, ο ένας τον άλλο. Μετά χαμήλωσαν το βλέμμα στον εαυτό τους. Η ίδια σκέψη τους επισκέφθηκε: πώς θα γιορτάσουν έτσι την Παναγιά; Βρώμικοι, ψειριάρηδες, κουρελήδες. Ντράπηκαν. Σιωπή απλώθηκε ανάμεσά τους. Το μυαλό τους, για να ξεφύγει από την εξαθλίωση, περιπλανήθηκε στο πρόσφατο παρελθόν. Τότε που περιποιημένοι και περήφανοι μέσα στις επίσημες φορεσιές τους, γέμιζαν τις εκκλησίες για την καθιερωμένη Θεία Λειτουργία, κ' ύστερα απολάμβαναν το γιορτινό τραπέζι που περιλάμβανε τανωμένον σορβά* και καβουρμά. Αναμνήσεις μιας ζωής που χάθηκε απ' τη μια στιγμή στην άλλη.

«Και ο Χριστόν εφτωχός έτον»**, ακούστηκε μια γυναίκα, δείχνοντας τη μικρή χάρτινη εικόνα του Εσταυρωμένου, που κάπως κατάφερε να φέρει μέχρι εδώ. Η τσακισμένη εικόνα πέρασε από χέρι σε χέρι. Την ασπάζονταν και ψηλάφιζαν τα πλευρά Του που διαγράφονταν, τα κουρέλια γύρω από τη μέση Του, σαν να τα έβλεπαν για πρώτη φορά.

Η μέρα κύλησε ευχάριστα, κατά το μέτρο του δυνατού. Το πεσκέσι ήταν πλουσιοπάροχο: πισία***, περέκ****, αυγά, ακόμη και καρυδόπιτα, και έπρεπε να μείνει μακριά από τα βλέμματα των φρουρών που ενίοτε άρπαζαν ό,τι τους έκανε κέφι. Οι άνθρωποι αντάλλασσαν ευχές και έδιναν κουράγιο ο ένας στον άλλο. Η γιορτή της Παναγίας ήταν μεγάλο γεγονός στον Πόντο. Κάθε Δεκαπενταύγουστο το μοναστήρι της Παναγίας Σουμελά πλημμύριζε από κόσμο που κατέφθανε από κάθε χωριό, κάθε γωνιά. Γινόταν μεγάλο πανηγύρι για μέρες ολόκληρες με κεμεντζέ, χορό και τραγούδι, φαγοπότι και τουφεκιάς.

Τα παιδιά, αναζωογονημένα από την εορταστική ατμόσφαιρα και με γεμάτο στομάχι, μαζεύτηκαν στην αλάνα για να παίξουν. Αφού έπαιζαν κουτσό και λίντζα***** διασπασμένα σε ομάδες, κατέληξαν όλα μαζί στο κρυφτό. Μάλιστα, συμφώνησαν πως ο χαμένος θα τιμωρείται με κάποια ποινή. Έτρεχαν πάνω κάτω στον καταυλισμό και κρυβόντουσαν πίσω από τα παραπήγματα για να μη τους βρει αυτός που τα «φυλάει». Οι φωνές και τα γέλια τους

* παραδοσιακή ποντιακή σούπα με γιαούρτι και σιτάρι

** Κι ο Χριστός κουρελής ήταν

*** τηγανόψωμα

**** ποντιακή πίτα με τυρί

***** πεντόβολα

έσταζαν σαν βάλαμο στις ψυχές των μεγάλων, παρ' όλο που παραπονιόντουσαν για τη φασαρία. Όταν «τα φυλούσε» ο Χρήστος, κι ενώ είχε «φτύσει» τους περισσότερους, η Σταυρούλα τον πρόφτασε ξαφνικά, φωνάζοντας «ξελευθερία για όλουθ!»! Τώρα, πέρα απ' το ότι φυλούσε ξανά, έπρεπε και να τιμωρηθεί προς τέρψιν των υπολοίπων. Η συνηθέστερη τιμωρία ήταν η μίμηση φωνών ζώων.

«Τον πετεινόν!»*, φώναζε η Καλλιόπη με τσαχτινιά.

«Τον πετεινόν, τον πετεινόν», επανέλαβαν και οι υπόλοιποι.

Το αγόρι πήρε βαθιά ανάσα για να εκτίσει την ποινή του, αλλά κάτω από το εξεταστικό βλέμμα της Καλλιόπης μια απρόσμενη, πρωτόγνωρη ντροπή του έκαψε το στήθος. Στάθηκε ακίνητος, ανίσχυρος να ολοκληρώσει την τιμωρία του.

«Πρέπει να κάνεις τον κόκορα», επέμεινε το κορίτσι.

Η ακινησία του αγοριού, έδωσε αφορμή στον Γιώργο ν' αρχίσει τα πειράγματα:

«Ντ' εγέντον, Χούτο, κι ξερτ'ς πώς εφτάει ο πετεινόν; Γιάμ' θελτ'ς την κοσσάραν; Κοκοκο!»**

«Λάμπο!», μια κραυγή διαπέρασε τον καταυλισμό και διέκοψε το παιχνίδι. Η Δέσποινα, φωνάζοντας τ' όνομα του αγαπημένου της, έτρεχε προς το βουνό.

«Γύρνα πίσω!», φώναζε ένας φύλακας όταν την είδε να ξεμακραίνει από το κοπάδι.
«Σταμάτα!»

Αλλά η γυναίκα, χαμένη στον δικό της κόσμο, με τα μάτια στυλωμένα στο βουνό κατευθυνόταν καταπάνω του. Το σπαθί του μπήχτηκε στην κοιλιά της, βάφοντας κόκκινα τα κουρέλια που φορούσε. Μια ακόμα κραυγή διαπέρασε τη νύχτα. Ήταν της Σταθούλας που πρόλαβαν να την κρατήσουν, πριν τρέξει πίσω από την κόρη της.

Το χάραμα βρήκε τον Χρήστο να στριφογυρίζει ανήσυχος πάνω στο κουρελιασμένο χαλάκι που κοιμόταν στριμωχτά με τ' αδέρφια του. Ο θάνατος, γνώριμος επισκέπτης, είχε μπει για τα καλά στην καθημερινότητα των παιδιών. Ο τρόπος, όμως, που χάθηκε η νεαρή γυναίκα τον κράτησε άγρυπνο όλη νύχτα. Αλλά δεν ήταν μόνο αυτό. Η σκέψη του χθεσινοβραδινού παιχνιδιού του τρυπούσε το στομάχι περισσότερο κι από την πείνα. Γιατί ντράπηκε τόσο; Ρεζίλεύτηκε μπροστά σε όλους και τώρα η Καλλιόπη θα τον λογαριάζει για κουτό ή ακόμα χειρότερα, για δειλό. Τα πρόσωπα των μικρών δίπλα του, διαγράφονταν πλέον καθαρά, παραδομένα σ' έναν βαθύ ύπνο. Βηματισμοί αλόγων και μακρινές ομιλίες τον οδήγησαν να καθίσει στο χώμα έξω από τη παράγκα. Πέρασε το πρωινό, άκεφος,

* Τον κόκορα!

** Τι έγινε, Χρήστο, δεν ξέρεις πώς κάνει ο κόκορας; Ή μήπως προτιμάς την κότα;

παρατηρώντας τους νέους φρουρούς με τα πλούσια μουστάκια και τα κόκκινα φέσια με τη μπλε φούντα στο πλάι, μέχρι που το πήρε απόφαση: έπρεπε να αποδείξει πως δεν είναι δειλός και θα το έκανε αμέσως τώρα.

Έψαξε τη μητέρα του. Βρισκόταν ακόμη στη Σταθούλα, όπου πέρασε τη νύχτα μαζί με τις άλλες γυναίκες, συντρόφισσες στον σπαραγμό της μάνας. Ύστερα στράφηκε προς τους καινούργιους φύλακες, που με τον ερχομό τους απαγόρευσαν αυστηρά την ανάμειξη των δύο πληθυσμών, εκείνου απ' την Αμισό κι εκείνου απ' το Τεκέκιοϊ, και που τώρα βημάτιζαν νευρικά κατά μήκος του καταυλισμού. Καταφέροντας να ξεφύγει από το βλέμμα τους, διασκελισμό τον διασκελισμό, παράγκα την παράγκα, έφτασε μπρος στο παράπηγμα της Καλλιόπης.

«Τι συμβαίνει, Χρηστάκη;», ρώτησε ανήσυχη η Φωτεινή μόλις είδε το χλωμό πρόσωπο του παιδιού.

«Θέλω να μιλήσω στην Καλλιόπη», είπε και η αγωνία στάλαξε στα χαρακτηριστικά του.

«Α, εντάξει», έκανε η Φωτεινή και απομακρύνθηκε, καμωμένη πως έχει δουλειές. Το κορίτσι σηκώθηκε και στάθηκε μπροστά του.

«Λοιπόν; Τι θέλεις να μου πεις;», ρώτησε με περιέργεια.

«Να, εγώ... θέλω να πω... θυμάσαι που...», λέξεις δίχως νόημα έβγαιναν από το στόμα του Χρήστου. Η Καλλιόπη με χαμηλωμένο κεφάλι, σχηματίζοντας χωμάτινους κύκλους με το πόδι της, έριχνε κλεφτές ματιές στο ηλιοκαμένο αγόρι, το μέτωπο του οποίου γέμιζε σταγόνες ιδρώτα. Τον είδε να σταματά και να παίρνει μια βαθιά ανάσα.

«Εγώ θα σε παντρευτώ», είπε με φόρα. Στο άκουσμα της δήλωσης το κορίτσι τινάχτηκε κι έπνιξε ένα ξεφωνητό, τοποθετώντας τα χέρια της πάνω απ' το στόμα.

«Άιντε, κουνηθείτε! Γρήγορα!», έφτασαν στα αυτιά τους τα ουρλιαχτά των φρουρών από την άλλη άκρη του καταυλισμού. Οι άνθρωποι του Τεκέκιοϊ, αλαφιασμένοι, σηκώνονταν άρον άρον, αφήνοντας ό,τι έκαναν. Οι υπόλοιποι στέκονταν έντρομοι, ανήμποροι παρατηρητές.

«Αφέστε με αδά!»*, εκλιπαρούσε η Σταθούλα, αρνούμενη να βγει από την παράγκα όπου κείτονταν η κόρη της· δεν είχαν προλάβει να τη θάψουν. Ο παππούς του Χρήστου προσπάθησε να την τραβήξει. Εξαιτίας της αργοπορίας, το μαστίγιο του φύλακα προσγειώθηκε με δύναμη στην πλάτη του γέροντα, κάνοντάς τον τρεκλίσει. Στηριζόμενοι ο

* Αφήστε με εδώ πέρα!

ένας στον άλλο, συμμορφώθηκαν στις διαταγές. Το κοπάδι, περικυκλωμένο από καλπάζοντα άλογα που σήκωναν σύννεφα σκόνης, ξεκίνησε την πορεία του.

«Οι, όι...», άρχισε το μοιρολόι η Φρόσω.

Η Μελίνα, βαδίζοντας σπασμωδικά, έσφιξε πάνω της τα δυο αγόρια, ενώ έψαχνε απεγνωσμένα με το βλέμμα ανάμεσα στους θεατές τη Φωτεινή. Μια μόνο ματιά ήταν αρκετή για να συνεννοηθούν οι δύο μάνες. Η Φωτεινή γράπωσε τον Χρήστο με όλη της τη δύναμη, ακριβώς τη στιγμή που το παιδί συνειδητοποίησε τι συμβαίνει. Βλέποντας την οικογένειά του να ξεμακραίνει, ξέσπασε σε κραυγές και γοερά κλάματα, παρά τα γλυκά, καθησυχαστικά λόγια της Φωτεινής. Το παιδί πάλεψε με νύχια και με δόντια και μ' έναν ελιγμό ξεγλίστρησε από την αγκαλιά της. Έτρεξε κάτω από το μαστίγιο του φρουρού που ορθώθηκε να τον χτυπήσει κι έφτασε δίπλα στην σκελετωμένη μητέρα του. Έπιασε τον ρυθμό του βαδίσματος και κατέβασε το κεφάλι, ενσωματωμένος πια σ' αυτή τη λιτανεία θανάτου που απλωνόταν μπροστά τους.

«Έλα τζιέρι μ', έλα ψυχή μου», προσπάθησε η Φωτεινή με σπασμένη φωνή να καλοπιάσει την Καλλιόπη, να την απομακρύνει από το θέαμα. Το κορίτσι είχε κοκαλώσει με το ένα χέρι σηκωμένο σ' έναν μετέωρο χαιρετισμό. Στο τέλος, απέμειναν μόνο τα σύννεφα σκόνης που στροβιλίζονταν στην πνιγηρή θερινή ατμόσφαιρα της ποντιακής ενδοχώρας, μέχρι να καταλαγιάσουν και να πάψουν κι αυτά.

Είκοσι χρόνια αργότερα, η υπαίθρια λαϊκή αγορά της Ραφήνας πλημμύριζε από κόσμο. Οι παραγωγοί είχαν απλώσει στους πάγκους τα προϊόντα τους και καλούσαν σε δοκιμή τους περαστικούς, οι οποίοι, εν όψει του Δεκαπενταύγουστου, συνέρρεαν από γειτονικές και μη συνοικίες της Αττικής για τα ψώνια τους, περιδιαβαίνοντας μέσα στην πανδαισία χρωμάτων και αρωμάτων, αλλά και μες στην κάψα του καλοκαιριού, που το ελαφρύ θαλασσινό αεράκι δεν κατάφερε να μετριάσει.

Ο Χρήστος είχε πιάσει κουβέντα με τον κρεοπώλη, όταν ένα αγοράκι, τρέχοντας αδέξια, έπεσε πάνω του. Το παιδί, που δεν θα 'ταν πάνω από τριών-τεσσάρων ετών, καθισμένο ακόμη στα πόδια του άντρα, σήκωσε το κεφάλι του και τον κοίταξε βαθιά μέσα στα μάτια, πριν το αρπάξει η μάνα του, ζητώντας συγγνώμη. Ο Χρήστος απέμεινε εμβρόντητος. Οι σακούλες που κρατούσε γλίστρησαν απ' τα χέρια του. Τα μάτια του παιδιού, το ένα γκριζογάλανο, το άλλο πρασινογάλαζο, τον συγκλόνισαν ως τα βάθη της ψυχής του, το καθάριο παιδικό βλέμμα τον ρούφηξε σ' ένα απροσδόκητο ταξίδι στον χρόνο.

Άρχισε να τρέχει, σπρώχνοντας τον κόσμο, ώσπου στάθηκε μπροστά από τη γυναίκα με το αγόρι, κλείνοντάς της τον δρόμο. Εκείνη, τρομαγμένη, έσφιξε το παιδί πάνω στα πόδια της. Ο άντρας έφερε τα χέρια στη μέση και υψώνοντας το κεφάλι άρχισε:

«Κικιρίκου! Κικιρίκου!», φώναζε κάτω από τα κατάπληκτα βλέμματα των περαστικών.

«Το χρεοσίμ' επίκα»*, είπε, κοιτώντας την επίμονα. Μετά από το αρχικό σοκ, η έκφραση της γυναίκας φωτίστηκε. Έσμιξαν σ' ένα σφιχτό αγκάλιασμα που κράτησε ώρα πολλή, μουσκεύοντας ο ένας τον σβέρκο του άλλου. Όταν ξεχώρισαν, τα τρεμάμενα μάτια τους μίλησαν για μια χαμένη πατρίδα που τη δρόσιζε μian άλλη θάλασσα, κι ύστερα, για τη φρίκη μιας ζωής περασμένης.

«Εκαταφέραματο!»**, είπε τελικά ο άντρας.

«Εκαταφέραματο», ψέλλισε κι εκείνη.

«Κι εχάθαμε!»***, φώναξε κι άρπαξε το παιδί απ' τις μασχάλες, υψώνοντάς το σαν τρόπαιο πάνω απ' τα κεφάλια τους. Κι όταν άρχισε να το στριφογυρίζει στον αέρα, εκείνο ξέσπασε σ' ένα δροσερό γέλιο, σηκώνοντας τα χεράκια του να πιάσει τον ουρανό.

* Στο χρωστούσα

** Τα καταφέραμε!

*** Δεν χαθήκαμε!